

A sepia-toned photograph of a city square. In the foreground, a signpost with several directional signs is visible. The signs include: 'Autoput Zagrad 395 km', 'Ljubljana 148 km', 'Samobor 222 km', 'Rijeka 205 km', 'Zadar 573 km', 'Zagreb 3877 km', 'Plitvi jezera 1487 km', and 'Krapina 493 km'. In the background, there are silhouettes of people walking and standing, including two men in long coats and hats. The overall atmosphere is historical and quiet.

Tragovi.

Marko Faber /

Danijel Matijević /

Mila Dragojević /

Valentina Otmačić /

Wojciech Szczepański /

Vuk Bačanović /

Todor Kuljić /

Ilija Ranić

Tragovi

God. 9 (2026), broj 1

DOI: <https://doi.org/10.52328/t.9.1>

/ **Impressum**

TRAGOVI – Časopis za srpske i hrvatske teme

IZDAVAČ: Srpsko narodno vijeće, Arhiv Srba u Hrvatskoj

ZA IZDAVAČA: Boris Milošević

ADRESA UREDNIŠTVA: Uredništvo Tragova, Preradovićeva 21, 10 000 Zagreb

E-MAIL: tragovi.redakcija@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.52328>

UREDNIŠTVO: Snježana Banović (Akademija dramskih umjetnosti, Sveučilište u Zagrebu), Nada Beroš, Igor Drvendžija (Arhiv Srba u Hrvatskoj), Dejan Jović (Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu), Dušan Marinković, Irina Masnikosa (Arhiv Srba u Hrvatskoj), Nenad Moaćanin, Milorad Pupovac, Milan Radanović (Arhiv Srba u Hrvatskoj), Ilija Ranić, Sanja Roić (Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu), Sanja Šakić (Arhiv Srba u Hrvatskoj), Andrej Šimić (Arhiv Srba u Hrvatskoj), Filip Škiljan (Institut za istraživanje migracija, Zagreb), Siniša Tatalović (Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu), Nikola Vukobratović (Arhiv Srba u Hrvatskoj).

MEĐUNARODNI SAVJET: Stefano Bianchini (Universita di Bologna), Míla Dragojević (University of the South, Sewanee), Jasna Dragović Soso (London School of Economics and Political Science), Dejan Đokić (The National University of Ireland, Maynooth), Robert Hayden (University of Pittsburgh), Husnija Kamberović (Univerzitet u Sarajevu), Todor Kuljić (Univerzitet u Beogradu), Siniša Malešević (University College, Dublin), Irena Ristić (Institut društvenih nauka, Beograd), Dejan Stjepanović (University of Dundee), Ondrej Žila (Karlova Univerzita, Prag).

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK: Dejan Jović

IZVRŠNI UREDNIK: Vinko Korotaj Drača

DIZAJN I PRIJELOM: Parabureau / Igor Stanišljević, Tena Križanec, Lara Dragojević

FOTOGRAFIJA NA KORICAMA: Tošo Dabac: Trg Republike, oko 1950. Arhiv Tošo

Dabac / Muzej suvremene umjetnosti / Grad Zagreb

NAKLADA: 250

TISAK: Kerschhoffset ISSN: 2623-8926 UDK: 323.15 (=1/=8) (051)

CIJENA POJEDINAČNOG BROJA: 6,63 €

IBAN: HR9823600001502433740

SWIFT: ZABAHR2X

Časopis se referencira u sljedećim bibliografskim bazama: Hrčak, Google Scholar, CEEOL, BASE (Bielefeld Academic Search Engine), ProQuest (Primo, Summon).

Ovaj je časopis objavljen uz financijsku podršku Ureda za ljudska prava i prava nacionalnih manjina. Sadržaj je u isključivoj odgovornosti autora, izdavača i uredništva i ni pod kojim se uvjetima ne može smatrati kao odraz stajališta Ureda za ljudska prava i prava nacionalnih manjina.

/ **Sadržaj**

/ ČLANCI

- 7 Marko Faber
Snajperisti u hrvatskim gradovima 1991. godine: stvarne posljedice
jedne fantomske prijetnje
- 52 Danijel Matijević
Ubojstvo sto i šest pacijenata Bolnice za duševne bolesti Vrapče
u svjetlu ustaške ideologije i unutarnje politike
- 103 Mila Dragojević i Valentina Otmačić
“Mi ostajemo tu”: mladi, antinacionalizam i sjećanje u Tuzli
- 125 Wojciech Szczepański
Ostvarenje političkih i teritorijalnih ciljeva Crne Gore uoči i tijekom
Prvog balkanskog rata: od kratkoročnih uspjeha do tragičnih posljedica
- 142 Vuk Bačanović
Od Porfirogenitovih “krštenih Srba” do Bošnjana: rat, granica,
politički konflikti i dinamika etničkih identiteta u Bosni i Humskoj
zemlji (X — XIV vijek)

/ ESEJI

- 171 Todor Kuljić
Studentsko-gradanski protest u Srbiji: teorijski bilans međustanja

/ PRIKAZI KNJIGA

- 187 Ilija Ranić
Renata Jambrešić Kirin, Jelena Marković i Ines Prica (ur.): Potreseni.
Znanstvenohumanistički i umjetnički dosezi banijskog potresa

/ ČLANCI

Snajperisti u hrvatskim gradovima 1991. godine: stvarne posljedice jedne fantomske prijetnje

MARKO FABER

Magistar geografije i suvremene povijesti

Hrvatskim su gradovima u ljeto i jesen 1991. godine kružile priče o skrivenim snajperistima, naoružanim pripadnicima “pete kolone” koji su ciljano ili nasumično otvarali paljbu po ulicama radi zastrašivanja lokalnog stanovništva. U ovome se radu fenomenu navodnih “snajperista” pristupa iz nekoliko uglova. U prvome dijelu rada opisuje se uloga tiskanih medija u širenju narativa o naoružanoj “petoj koloni” i snajperistima. Drugi dio posvećen je analizi arhivskog fonda Operativnog štaba MUP-a RH, u svrhu utvrđivanja činjenica o postojanju i navodnom djelovanju snajperista u hrvatskim gradovima. U trećemu se dijelu analizira utjecaj snajperske historije na pojedine društvene skupine u urbanim centrima Hrvatske u jesen 1991. godine – prvenstveno Srbe, Jugoslavena i obitelji umirovljenih i aktivnih oficira JNA. Konačno, u radu se istražuju i motivi koji su poticali određene medije i javne ličnosti na širenje narativa o sveprisutnosti urbanih “snajperista”. Rad se bavi teritorijem čitave Republike Hrvatske, s posebnim fokusom na Osijek, Zagreb, Varaždin i Šibenik.

KLJUČNE RIJEČI: *snajperisti, Domovinski rat, mediji, peta kolona, Srbi u Hrvatskoj*

/

Mnogim je stanovnicima hrvatskih gradova ljeto i jesen 1991. godine obilježio strah od snajperista.¹ S prozora i tavana stambenih zgrada

¹ U toku pisanja ovoga rada od velike su mi pomoći bile kolegice i kolege s projekta “Devedesete” te zaposlenici zagrebačkog Arhiva Srba u Hrvatskoj; ovim putem im svima zahvaljujem. Po-

navodno su nadzirali ulice, širili paniku i sijali smrt, čak i stotinama kilometara od linije fronta. Ovisno o tome koga pitamo, snajperisti su bili izolirani frustrirani pojedinci ili pripadnici dobro organiziranih diverzantskih skupina, a pucali su iz svega od zračnih pušaka i lovačkog oružja do profesionalnih vojnih snajpera. Mnogi će se ljudi i danas zakleti da su im 1991. u susjedstvu djelovali snajperisti, a neki će reći da su vidjeli i rupe od metaka – ponekad čak i u vlastitim stanovima. Posve anegdotalno, i autor ovih redaka je u mladosti slušao kako mu je djed sredinom rujna 1991. nepromišljeno prolazio ulicama Varaždina, dok su po gradu – tako je išla priča – još uvijek djelovali prikriveni snajperisti.

Navodne aktivnosti snajperista 1991. danas predstavljaju popularnu temu rasprava na internetskim forumima. Na platformi Forum.hr još je 2008. otvorena tema o snajperistima u Zagrebu i drugim hrvatskim gradovima. Posljednji je komentar na temi, 245. po redu, objavljen krajem 2024. godine. Na spomenutoj temi može se pronaći mnogo tvrdnji iz druge ruke o postojanju snajperista, ali i velik broj komentara koji dovode u pitanje njihovu navodnu rasprostranjenost. Primjerice, dok je jedan korisnik iz Zagreba tvrdio da je na njega čak i pucano, korisnik iz Nove Gradiške napisao je kako su njegovog susjeda, Srbina, hrvatski vojnici lažno optužili za korištenje snajpera, iako je čitavo vrijeme provodio u skloništu s ostalim stanarima. Neki su korisnici u pitanje doveli i samo postojanje snajperista, nazivajući ih fikcijom stvorenom u okolnostima ratne panike.²

Snajperisti su se nakratko vratili u fokus javnosti tijekom izbora za predsjednika Republike Hrvatske 2024. godine. Nakon što su se pojavile sumnje u ratni put predsjedničkog kandidata HDZ-a Dragana Primorca, u njegovu je obranu stupio ratni zapovjednik antiterorističke postrojbe Policijske uprave Splitsko-dalmatinske, Vlado Bužančić. Bužančić je medijima ponovio navode iz izjave koju je napisao još 2014. godine, a u kojoj je potvrdio Primorčevo članstvo u antiterorističkoj jedinici MUP-a u Splitu između rujna 1990. i srpnja 1991. godine (Šarić, 2024). Spomenuta je antiteroristička jedinica – koju je sam Bužančić nazvao “paravojnom” – bila dobrim dijelom sastavljena od članova

sežno bih zahvalio gospodinu Borisu Miloševiću na ukazanoj pomoći pri lociranju novinskih članaka i dokumenata vezanih uz događaje u Šibeniku i Dalmaciji.

- 2 “Snajperisti '91”, *forum.hr*, <https://www.forum.hr/showthread.php?t=322747> (pristupljeno 8. prosinca 2025.); arhivirana poveznica: <http://archive.today/PD2CF> (arhivirano 8. prosinca 2025.)

Taekwondo kluba Kocunar, čiji je Primorac bio član (Borković, 2024). Jedinica je, prema Bužančiću, bila zadužena za pretraživanje “sumnjivih stanova” i prikupljanje obavještajnih podataka “u cilju sprječavanja eventualnih napada iz vojarni JNA, kao i eventualnih pojedinačnih terorističkih i snajperskih djelovanja” (Šarić, 2024).

Priče o snajperistima povremeno se pojavljuju u medijima i bez konkretnog dnevnopolitičkog povoda, i to uglavnom u člancima povijesne tematike. *Večernji list* je tako 2025. objavio najmanje dva članka o događajima iz jeseni 1991. u kojima se spominju snajperisti. U jednome od njih, posvećenome borbama oko zagrebačkih vojarni 18. rujna 1991. godine, autorica je napisala da “hice snajperista, koji su tih dana bili i najveća opasnost za građane, nije bilo moguće niti prebrojati” (Rapaić, 2025a). U članku na temu raketiranja Banskih dvora, ista je autorica napisala da su se u Zagrebu toga dana, 7. listopada 1991. “oko 18 sati ponovo aktivirali i snajperisti” (Rapaić, 2025b). Oba su teksta pritom bila napisana na temelju članaka iz arhive *Večernjeg lista*.

Od snajperista se nisu uspjele spasiti ni kinodvorane ni mali ekrani. U dugometražnom igranom filmu *Vrijeme za...* iz 1993. prikazana je poduža scena snajperskog napada na civile u centru Zagreba. Filmski snajperist, za kojega je jasno implicirano da je srpske narodnosti, djelovao je po naređenju osoba iz tajnih službi povezanih s Jugoslavenskom narodnom armijom. Zagreb se našao pod udarom neprijateljskih snajperista i u drugoj epizodi HRT-ove serije *Smogovci u Domovinskom ratu* iz 1997. godine. Nakon što je jedna od junakinja serije uspjela ubiti snajperista svojim samostrelom, prikazani su likovi komentirali kako bi i u njihovoj zgradi valjalo provjeriti stan u vlasništvu oficira JNA koji je nedavno odselio u Srbiju. Ipak, čini se da su dolaskom 21. stoljeća snajperisti prestali predstavljati interesantan motiv u hrvatskoj kinematografiji.

Usprkos očiglednom interesu medija i javnosti, tema urbanih snajperista iz 1991. do danas se nije pomakla s margina hrvatske historiografije. Njome se ovlašt bavilo tek nekoliko popularno-historijskih napisa i jednako neznatan broj ozbiljnijih publikacija. Snajperisti se nakratko spominju u tekstu objavljenom 2024. na portalu *Domovinskirat.hr*, posvećenom sukobu između JNA i stanovnika Novog Zagreba koji se odvio 2. srpnja 1991. godine. U tome tekstu navedeno je svjedočanstvo Željka Bukše, novinara *Vjesnika*, u kojemu spominje kako mu je bilo savjetovano da se čuva snajperista koji su s okolnih zgrada pucali na hrvatsku policiju (Marinić, 2024). Na Youtube kanalu navedenog portala još je 2022. objavljen intervju s nekadašnjim pripadnikom Narodne

zaštite i kasnijim veteranom HOS-a i HV-a Tomislavom Lučićem, u kojemu je Lučić izjavio da su u dijelovima Zagreba krajem ljeta 1991. djelovali snajperisti s ciljem “zaplašivanja, zastrašivanja i neutraliziranja stanovništva”.³

U opširnijim radovima posvećenim ratnim zbivanjima 1991. snajperisti se pojavljuju tek sporadično. Časnik Hrvatske vojske Marinko Ogorec u svojoj je monografiji *Hrvatski domovinski rat: 1991. — 1993.*, objavljenoj 1994. godine, snajperistima posvetio nekoliko stranica (Ogorec, 1994). Njegovim ćemo se pretpostavkama i zaključcima detaljnije baviti nešto kasnije. Navodne aktivnosti snajperista u hrvatskim gradovima spominju se i u radovima posvećenima Narodnoj zaštiti Grada Zagreba (Javorović, 1999), Narodnoj zaštiti nekadašnje “velike općine” Osijek (Hrpka i Završki, 2023), postrojbama Narodne zaštite u ostalim dijelovima Republike Hrvatske (Najman i dr., 2002) te u knjizi posvećenoj ulozi Narodne zaštite u osvajanju vojarni JNA (Najman i dr., 2004).

Među ozbiljnijim historiografskim radovima novijeg datuma, snajperistima je mnogo prostora posvećeno u monografiji o Bojni Frankopan – specijalnoj postrojbi Glavnog stožera Oružanih snaga RH (Šulj, 2023). U navedenoj knjizi povjesničar Tomislav Šulj donosi nekoliko svjedočanstava pripadnika Bojne u kojima oni opisuju akcije protiv navodnih snajperista i drugih pripadnika “pete kolone” u Zagrebu i Osijeku u drugoj polovici 1991. godine. Autor je pritom posve uvjeren u vjerodostojnost svjedočanstava i izvještaja na kojima je temeljio ovaj dio rada, te upućuje kritiku (neimenovanim) medijima i nevladinim organizacijama koje dovode u sumnju postojanje naoružane “pete kolone” u hrvatskim gradovima (Šulj, 2023: 131).

Šulj je za kontekstualizaciju ratnih događaja u Osijeku koristio doktorsku disertaciju Ivana Mihanovića, obranjenu na zagrebačkom Fakultetu hrvatskih studija 2020. godine (Mihanović, 2020). Mihanović u svojoj disertaciji tvrdi da sigurnosnu prijetnju Osijeku u ljeto i jesen 1991. nisu predstavljale samo jedinice JNA u gradskim vojarnama, već i “peta kolona” čiji su najopasniji dio činili upravo snajperisti. Ti su snajperisti, prema Mihanoviću, djelovali iz višekatnica u kojima je stanovao velik broj oficira JNA, no najvećim su dijelom neutralizirani do kraja rujna 1991. godine (Mihanović, 2020: 210).

Vjerodostojnost zaključaka o aktivnostima snajperista u hrvatskim gra-

3 Lučić: ‘Zagreb je ‘91 bio pun snajperista. Gađali su i mene.’”, objavljeno 29. srpnja 2022. na kanalu: Domovinski rat – Borna Marinić, Youtube, <https://www.youtube.com/watch?v=JJpL-bx6K6vk>. Pristupljeno 8. prosinca 2025.

dovima do kojih su došli ranije navedeni autori ipak se može dovesti u pitanje. Glavni razlog tomu jest njihov oslonac na dvije skupine u osnovi nepouzdatih izvora. Ponajprije, riječ je o svjedočanstvima – ponekad iz druge ruke – pripadnika vojske, policije i paravojnih postrojbi u službi Republike Hrvatske. Drugu skupinu izvora, pak, čine dojave o navodnom djelovanju snajperista koje su državne institucije širom Hrvatske prikupljale i redovito prosljeđivale svojim centralama u Zagrebu. Obje skupine izvora obiluju neprovjerenim i nepreciznim informacijama, a oskudijevaju opisima snajperskih napada i konkretnim podacima o identitetima navodnih snajperista i njihovih žrtava. Neki od navedenih autora zbog toga su zaključili da je broj žrtava snajperskih napada morao biti vrlo malen (Javorović, 1999: 67), no nitko nije doveo u pitanje samo postojanje manje ili više razgranate mreže naoružanih pripadnika “pete kolone” u gradovima Republike Hrvatske.

U ovome ćemo radu fenomenu “snajperista” u hrvatskim gradovima 1991. pristupiti bez apriornih pretpostavki o njihovu djelovanju, rasprostranjenosti ili, uopće, postojanju. Prvi dio rada bit će posvećen analizi hrvatskih tiskanih medija iz ratnih mjeseci 1991., u svrhu određivanja njihove uloge u formiranju narativa o “snajperistima”. Kako bi se pronašle konkretne informacije o raširenosti “snajperizma”, u drugome dijelu analizirat će se izvori iz arhivskog fonda Operativnog štaba MUP-a RH te fondova tijela lokalne samouprave izabranih hrvatskih gradova. Treći dio rada bavit će se utjecajem prevladavajućih narativa o “snajperistima” na određene društvene skupine (Srbe, Jugoslavene, obitelji umirovljenih ili aktivnih oficira JNA itd.) u drugoj polovici 1991. godine. Konačno, u četvrtom ćemo dijelu pokušati odrediti aktere koji su tijekom i nakon rata promovirali narative o snajperskoj opasnosti te političke i druge motive koji su ih poticali na takvo djelovanje. Iako će u radu biti obuhvaćen prostor čitave Republike Hrvatske – odnosno onih dijelova RH koji su početkom ljeta 1991. još uvijek bili pod kontrolom republičkih vlasti u Zagrebu – veći će fokus ipak biti stavljen na četiri grada: Osijek, Zagreb, Varaždin i Šibenik.

Prije daljnje razrade potrebno je jasnije definirati opseg samoga rada odnosno pojam “urbanih snajperista”. U svim modernim ratovima sudjeluju pojedinci i postrojbe zadužene za snajpersko djelovanje te ratovi na prostoru bivše Jugoslavije u tom pogledu nisu predstavljali iznimku. Vojni snajperisti bili su prisutni na obje strane rata u Hrvatskoj, a do posebnog su izražaja dolazili u uvjetima urbanog ratovanja, poput onoga tijekom višemjesečne Bitke za Vukovar. Vojni snajperisti djelovali su i iz okruženih vojnih objekata JNA u

gradovima. Tema ovoga rada ipak nisu vojni snajperisti, već civilni “snajperisti” za koje se tvrdi(lo) da su djelovali kao svojevrtni diverzanti u gradovima u hrvatskoj pozadini. “Snajperisti” kojima ćemo se baviti u radu zapravo su predstavljali podskup šireg pojma “pete kolone”, koju Hrvatska enciklopedija definira kao “organizaciju, grupu i pojedince koji u korist agresora, unutar svoje države, izdajnički i protuzakonito djeluju propagandom, špijunažom, sabotажama, diverzijama, ali i borbenim djelovanjima radi potkopavanja njezina jedinstva i obrambene moći.”⁴

Za potrebe rada najbolje nam može poslužiti definicija “petokolonaša” i njihovih navodnih snajperskih aktivnosti koju je u knjizi *Hrvatski domovinski rat: 1991. — 1993.* iznio Marinko Ogorec:

U ratu za Hrvatsku, petokolonaši su izvodili svoje zadatke uglavnom u većim urbanim sredinama, a posebno su aktivni bili u većim gradovima koji su bili u zoni borbenih operacija. (...) Najčešće su korišteni za snajperske zadatke, korekciju topničke vatre, agenturnu djelatnost, psihološko-propagandnu i provokatorsku aktivnost, te za izvođenje diverzija i sabotажa. Najefikasniji su bili u izvršavanju snajperskih zadataka, za koje ih je uvježbala i opremila jugo-armija. Njihova aktivnost bila je najveća u vrijeme davanja signala za uzbunu ili prestanka opasnosti, kad je civilno stanovništvo odlazilo u skloništa ili ih napuštalo. Učinci njihova djelovanja bili su sračunati isključivo na stvaranje osjećaja straha i nesigurnosti među civilima, i zbog toga najčešće nisu birali ciljeve (bilo je slučajeva da su gađali i djecu). (Ogorec, 1994: 177—178)

/ Medijska epidemija “snajperizma”

Snajperiste se u hrvatskim tiskanim medijima počelo spominjati ubrzo nakon izbijanja prvih oružanih sukoba između hrvatskih republičkih vlasti i srpskih pobunjenika u proljeće 1991. godine.⁵ O snajperistima se u početku pisalo

4 “Peta kolona”, *Hrvatska enciklopedija*, <https://www.enciklopedija.hr/clanak/peta-kolona> Pristupljeno 8. prosinca 2025.

5 Za potrebe pisanja ovoga rada proučeno je nekoliko dnevnih novina i tjednika: *Večernji list*, *Glas Slavonije*, *Slobodna Dalmacija*, *Varaždinske vijesti*, *Varaždinski glasnik* te *Slobodni tjednik (ST)*

sporadično, i to uglavnom u kontekstu puškaranja i otvorenih sukoba između hrvatskih i pobunjeničkih snaga. Jedan od prvih spomena snajperista ikakve vrste dogodio se nedugo nakon masakra u Borovu Selu: *Večernji list* je 7. svibnja 1991. prenio riječi tadašnjeg potpredsjednika Sabora RH, Vladimira Šeksa, koji je ustvrdio da su srpske snage u Borovu Selu bile naoružane snajperskim puškama iz arsenala JNA. Time im je, rekao je Šeks, bilo omogućeno da s velike udaljenosti otvore paljbu na hrvatske policajce.⁶

Sredinom srpnja u *Večernjem listu* i *Glasi Slavonije* objavljeno je nekoliko izvještaja s linije razdvajanja između Vinkovaca i prigradskog naselja Mirkovci koje se nalazilo pod kontrolom srpskih pobunjenika. Između 13. i 18. srpnja, pripadnici Zbora narodne garde i MUP-a RH proveli su akciju “čišćenja” vinkovačke Ulice bana Josipa Jelačića od mirkovačkih pobunjenika koji su povremeno koristili tu ulicu za napade na hrvatske položaje. *Večernji list* je izvijestio kako je u jednoj od kuća (u vlasništvu osobe srpske narodnosti) pronađena municija za vojni snajper.⁷ U *Glasi Slavonije* se također moglo pročitati da su pobunjenici koristili Ulicu bana Jelačića za napade automatskim i snajperskim oružjem,⁸ no nekoliko se dana kasnije napomenulo da su u ulici, osim pobunjenika, bili aktivni i lopovi.⁹

Navedene se slučajeve može tretirati kao aktivnosti vojnih (odnosno paravojnih) snajperista uz samu liniju razdvajanja koje stoga ne spadaju unutar zadanog okvira ovog istraživanja. Prvi spomen nečega što bi se moglo svrstati u kategoriju “urbanih” ili “petokolonaških” snajperista (prema definiciji iz uvoda) pojavio se 2. kolovoza 1991. u *Glasi Slavonije*. Toga je dana u reportaži iz vukovarskog Borova Naselja prenesena izjava lokalnog gardista Đure Mujića, koji je ustvrdio da “u nekim napuštenim stanovima (...) sada su snajperisti-teroristi koji danju koriste nadlijetanje zrakoplova kako bi ispucali pokoji metak ili rafal.”¹⁰ Borovo Naselje je početkom ljeta 1991. godine bilo poprištem čestih sukoba između pripadnika hrvatskih snaga i srpskih pobunjenika iz Borova Sela, a linija fronta između dva naselja još uvijek nije bila čvrsto utvrđena. Stoga nije posve jasno je li citirani gardist mislio da su “snajperisti-teroristi” lokalni stanovnici Borova Naselja ili pripadnici paravojnih postrojbi iz drugih

6 “Snajperi JNA u rukama terorista”, *Večernji list*, 7. svibnja 1991. (str. 6)

7 “Ostala je samo pustoš”, *Večernji list*, 16. srpnja 1991. (str. 7)

8 “I teroristi vole međunarodnu klasu”, *Glas Slavonije*, 15. srpnja 1991. (str. 3)

9 “Izbjeglice se vraćaju”, *Glas Slavonije*, 19. srpnja 1991. (str. 3)

10 “Hrvatska se brani u Borovu”, *Glas Slavonije*, 2. kolovoza 1991. (str. 7)

dijelova vukovarske općine. No, kao što ćemo vidjeti kasnije, ovaj je slučaj već sadržavao mnoge karakteristike narativa o “snajperistima” koje će do jeseni 1991. postati opće mjesto u tiskanim medijima: korištenje napuštenih (pretpostavlja se: srpskih ili oficirskih) stanova, aktivnost za vrijeme zračnih uzbuna, te nasumično pucanje na slabo definirane mete.

Nije trebalo dugo čekati da se priče o “snajperistima” prošire iz gradova uz samu liniju fronta (poput Vinkovaca i Vukovara) na gradove u dubokoj pozadini. Osmog kolovoza 1991. u *Slobodnom tjedniku* (ST) objavljen je članak pod naslovom “Peta kolona hrvatske metropole: četnički štab u Zagrebu!” Autor članka konstatirao je da su se u Voltinu naselju na zagrebačkoj Trešnjevci “u više navrata čuli i zaglušujući hici iz automatskog oružja” iz smjera samačkog hotela poduzeća “Rade Končar”. Pucnjavu je, pak, doveo u vezu sa “zagrebačkom petom kolonom” koja je u Voltinu naselju navodno formirala “ratni odnosno četnički štab” u suradnji s Kontraobavještajnom službom (KOS) Jugoslavenske narodne armije. Nadalje, autor je naveo kako su agenti KOS-a, uz pomoć članova “četničkog štaba”, potajno uselili u stanove koje su ranije napustili njihovi stanari (oficiri JNA srpske narodnosti) te je imenom i prezimenom optužio nekoliko stanovnika četvrti za sudjelovanje u “petoj koloni”. Jedna je od osoba optuženih za “petokolonaštvo” bio i partizanski borac i umirovljeni general JNA Gojko Tintor, i to iz razloga što je od kućnih savjeta u četvrti navodno tražio ključeve ulaznih vrata i potkrovlja. Fotografija uz članak bila je opremljena zastrašujućim opisom: “S ‘papagajki’ vrebaju KOS-ovci naoružani snajperima.”¹¹ Dakako, nikakvog “četničkog štaba” u Voltinu naselju nije bilo, niti su u danima koji su prethodili objavljivanju članka u ST-u bili zabilježeni ikakvi pucnjevi ili sumnjive aktivnosti u tome dijelu Zagreba.¹² Gojko Tintor je od ST-a zatražio demanti kojega je tjednik odbio objaviti.¹³

Priča o “snajperistima” u Zagrebu nije se pojavila iznebuha, već je predstavljala evoluciju ranijih narativa o “petoj koloni” potenciranih intenziviranjem oružanih sukoba u Hrvatskoj. Hrvatskim su gradovima najkasnije od proljeća 1991. kolale priče o postojanju organiziranih skupina zaduženih za podrivanje poretka uspostavljenog nakon višestranačkih izbora 1990. godine. U tim se pričama značajnu ulogu dodjeljivalo Kontraobavještajnoj službi JNA,

11 “Peta kolona hrvatske metropole: četnički štab u Zagrebu!”, ST, 8. kolovoza 1991. (str. 4–5)

12 Vidjeti: HR-HDA-1745 Operativni štab MUP-a RH za datume 1. — 8. kolovoza 1991.

13 “Najprije Vjesnik, tek onda ST”, “ST ne izmišlja!”, ST, 22. kolovoza 1991. (str. 23)

koja je navodno organizirala i instruirala “petu kolonu” u dijelovima zemlje pod nadzorom hrvatskih republičkih vlasti, dok su kao “petokolonaši” na terenu uglavnom figurirali istaknuti Srbi, Jugoslaveni i umirovljeni oficiri JNA. Strah od “pete kolone” u gradovima zasigurno je bio potaknut i naoružavanjem ruralnog srpskog stanovništva od strane JNA koje se potajno odvijalo u prvoj polovici 1991. godine, no upitno je koliko se nešto slično događalo i u gradovima podalje od fronta.

U širenju narativa o sveprisutnoj “petoj koloni” isticao se upravo *Slobodni tjednik*. Tako se na stranicama *ST-a* još sredinom veljače 1991. kao “rak-ranu u hrvatskom mesu Rijeke” navodilo srpski kadar tamošnje policijske uprave,¹⁴ a od travnja 1991. započelo se i s objavljivanjem imena i adresa navodnih “agenta KOS-a” i drugih “petokolonaša” u hrvatskim gradovima.¹⁵ Tijekom lipnja *ST* je zaoštrio kampanju: objavljeni su popisi navodnih “petokolonaša” u Istočnoj Slavoniji,¹⁶ Gospiću¹⁷ i Sisku.¹⁸ U potonjem se članku 16 osoba iz Siska prokazalo kao suradnike KOS-a. Njihove su navodne aktivnosti uključivale “prikupljanje informacija i ‘snimanje’ terena za eventualni upad vojske” te povremeno uznemiravanje građanstva “izmišljotinama”. Najmanje su dvije osobe sa *ST-ovog* popisa bile ubijene u kolovozu 1991. u sklopu masovnih likvidacija sisačkih Srba (Ponoš, 2020: 40). Da su popisi bili falsificirani posvjedočio je krajem 2025. televizijski voditelj Velimir Bujanec, koji je 1991. radio kao varaždinski dopisnik *ST-a*: “Uzmeš imenik telefonski, nađeš ‘ević’, ‘ović’ (...) ova prezimena, znaš ovi JNA-oficiri i tak’ dalje. Napraviš neku pogrešku namjerno na mašini, ne, da je autentično, i to je popis kosovaca i udbaša. Dodao sam ja i, tu i tamo, prezime nekog susjeda s kojim smo se svadali zbog međa i tak’ je nastao popis kosovaca i udbaša u Varaždinu...” (Lasić, 2026)

U Osijeku je strah od “petokolonaša” dodatno ojačao nakon 11. srpnja. Toga je dana u Stadionskom naselju, na južnom obodu grada, u razmjeni vatre između Živka Peulića i pripadnika Specijalne jedinice policije PU Osijek poginuo policajac Ivica Repušić, a još su dvojica policajaca ranjena. Živko Peulić je također poginuo, dok je njegova supruga Ljubica ranjena, uhićena i prevezena u osječku gradsku bolnicu. Oko sukoba u Stadionskom naselju još uvijek po-

14 “Vapaj s Kvarnera”, *ST*, 16. veljače 1991. (str. 10–11)

15 “ST-KOS 2:0”, *ST*, 13. travnja 1991. (str. 10)

16 “Demoniski plan srpskih okupatora: Zagreb pada u srpnju?”, *ST*, 8. lipnja 1991. (str. 3–4)

17 “Strah dolazi sa sumrakom”, *ST*, 22. lipnja 1991. (str. 14–15)

18 “Vampiri KOS-a su spremni!”, *ST*, 29. lipnja 1991. (str. 5–6)

stoji mnogo nedoumica. Prvi novinski izvještaji prenijeli su vijest da se u kući Peulićevih zabarikadiralo između pet i deset naoružanih “terorista”, što se ubrzo pokazalo netočnim.¹⁹ Nije posve jasno niti kako je do sukoba došlo, kao ni to u kakvoj su vezi Živko i Ljubica Peulić, kao civili, bili s lokalnim garnizonom JNA.²⁰ Prema svemu sudeći, nije se radilo o diverzantima: predsjednik Istražnog centra u Osijeku, Radoslav Arambašić, izjavio je da je Peulić na armijskom zadatku “lovio regrute odbjegle iz JNA” (Banović, 2021). Zanimljivo je napomenuti da se u kontekstu ovoga sukoba u medijima nije koristio pojam “pete kolone” – iako bi to vjerojatno bilo prikladno – već su Peulić i njegova supruga bili nazivani “teroristima”.

ST je u srpnju počeo širiti vijesti o navodnom tajnom naoružavanju gradskih “petokolonaša” od strane Jugoslavenske narodne armije. U članku pod naslovom “Rat kokarde i zvijezde protiv šahovnice”, objavljenom 13. srpnja, pisalo je: “Pouzdanost se zna da su u pojedinim većim općinskim centrima Slavonije i Baranje vojne starješine dijelile civilima srpske nacionalnosti oružje velike vatrene moći, a obiteljima aktivnih i rezervnih časnika i – bombe!” Čitatelje se pozivalo na poseban oprez u blizini zgrada u kojima su živjela vojna lica JNA.²¹ Osim toga, u članku se za sve učestalije podmetanje eksplozivna pred stanove osječkih Srba i oficira JNA optužilo Kontraobavještajnu službu, koja je navodno pripremala eksplozivne naprave “u suradnji s četničkim elementima.”²² U drugoj polovici srpnja ST je obavijestio čitateljstvo da je u centru Osijeka otkriven “novoustoličeni četnički vojvoda Nikola Vasić, radnik u osječkoj pošti”, u čijoj je kući pronađeno “silno naoružanje, četnička obilježja, uramljene slike Slobodana Miloševića i drugih miljenika”.²³ U stvarnosti, Nikolu Vasića su uhitili i potom u zarobljeništvu zlostavljali pripadnici tzv. “Branimirove osječke bojne” – jedinice pod zapovjedništvom Branimira Glavaša, tadašnjeg sekretara Općinskog sekretarijata za narodnu obranu Osijeka. Glavaš je – između ostalog i zbog Vasićeva svjedočanstva –

19 “Hrvatska se brani u Osijeku”, *Glas Slavonije*, 12. srpnja 1991. (str. 1)

20 Živko Peulić je navodno inzistirao da se može predati isključivo pukovniku Bori Ivanoviću iz osječkog garnizona JNA. HR-HDA-1745. OŠ MUP RH. (1.2.168.0002-4) Depeša broj 511-07-02/10-210-1060/91. Izvještaj o akciji u Stadionskom naselju, 11. 7. 1991.

21 Konkretno su imenovane zgrade na Šetalištu F. Šepera, na nekadašnjem Vijencu Borisa Kidriča (današnjem Vijencu Ivana Meštrovića) i na Sjenjaku.

22 “Rat kokarde i zvijezde protiv šahovnice”, *ST*, 13. srpnja 1991. (str. 10–12)

23 “Četnički vojvoda iza rešetaka!”, *ST*, 20. srpnja 1991. (str. 4)

pred Županijskim sudom u Zagrebu 2023. nepravomoćno osuđen za ratni zločin nad civilnim stanovništvom.²⁴

Iako je ST svakako predvodio po broju i intenzitetu huškačkih članaka uperenih protiv navodnih “petokolonaša” – odnosno *nepoćudnih* Srba, Jugoslavena, umirovljenih oficira JNA, itd. – ni etablirani tiskani mediji nisu ostali imuni na taj tip objava. *Glas Slavonije* je 11. srpnja upozorio građane Osijeka na pojavu “nepoznatih ljudi” koji obilaze stanove u Naselju Vladimira Nazora i šire lažne vijesti o predstojećem zračnom napadu na grad. Na građane se pritom apeliralo da ne nasjedaju “provokacijama” te da sumnjive osobe prijavljuju nadležnim organima vlasti.²⁵ *Večernji list* je 18. kolovoza za gubitke hrvatske policije u okolici Gospića optužio “petu kolonu”, koja je u tom gradu bila “itekako jaka” i navodno prosljeđivala informacije srpskim pobunjenicima.²⁶ Dnevni je tisak narativ o “petokolonašima” dobrim dijelom preuzimao od političara: tako su i *Glas Slavonije* i *Večernji list* početkom kolovoza 1991. prenijeli riječi Tomislava Duke, člana Kriznog štaba za Baniju, Posavinu i Moslavinu, koji je kao jedan od temeljnih zadataka Štaba naveo borbu protiv “pete kolone” u javnim službama i poduzećima.²⁷ Ubrzo potom, *Večernji list* je objavio intervju s predsjednikom navedenoga Kriznog štaba, Ivanom Bobetkom, u kojemu je ovaj najavio radikalni obračun s “petom kolonom” u Željezari Sisak.²⁸

Koncem kolovoza u *Večernjem je listu* objavljen članak o “petoj koloni” indikativnog naslova “Guje u njedrima”. Autor Ante Matić u članku ovako opisuje svoje shvaćanje “petokolonaških” aktivnosti:

Petokolonaši rade s nama u uredima, u tvornicama, u redakcijama, piju s nama kavu i potajno, iza leđa, snuju osvetu, čekajući vojničku čizmu. Oni nemaju ništa u sebi osim mržnje prema zemlji koja ih je rodila. (...) Ništa im nije sveto ni dobro, a pogotovu bilo što što je hrvatsko. Odlaze na godišnji odmor u šume i pridružuju se teroristima, idu na izmišljena

24 “Zločin u Osijeku, opt. B. Glavaš i dr. – ponovljeni postupak”, *Documenta: centar za suočavanje s prošlošću*, <https://documenta.hr/novosti/zlocin-u-osijeku/> (pristupljeno: 14. prosinca 2025.); arhivirana poveznica: <http://archive.today/CKvBL> (arhivirano: 14. prosinca 2025.)

25 “Gradani ne nasjedajte provokacijama”, *Glas Slavonije*, 11. srpnja 1991. (str. 16)

26 “Vrijeme za ofenzivu?”, *Večernji list*, 18. kolovoza 1991. (str. 6)

27 “Onemogućiti ‘petu kolonu’”, *Glas Slavonije*, 3. kolovoza 1991. (str. 3); “Krizni štab protiv petokolonaša”, *Večernji list*, 3. kolovoza 1991. (str. 6)

28 “Banija neće pasti”, *Večernji list*, 13. kolovoza 1991. (str. 7)

bolovanja i “boluju” s oružjem u rukama. Zakašnjenja takvih “radnika” direktore petokolonaše, naravno, ne smeta i ne pada im na pamet da im dadnu otkaz. Vraćaju se u poduzeća i podižu svoje “zaslužene” plaće. Zar jedna grupa nije nedavno došla iz šume po plaće naoružana do zuba. Pratila ih je vojska, koja sjedi u bornim kolima, koja su plaćena parama hrvatskih radnika. Kad bi petokolonaši bili samo u redovima armije, KOS-a i UDB-e, ne bi to bilo toliko strašno, jer se od njih nije drugo ni moglo očekivati, ali apsurdno je što su petokolonaši civili kojima je Hrvatska dala sve, stanove, položaje, ugled, privilegije, lagodan život, a oni joj rade o glavi.²⁹

Može se primijetiti da je narativ o djelovanju “pete kolone” u hrvatskim medijima – a posebice onim huškačkim, poput *ST-a* – s vremenom postajao sve radikalniji. Ako su početkom 1991. “petokolonaši” u gradovima samo širili paniku ili “bijesno reagirali na svaki spomen hrvatskog imena”³⁰, u lipnju su već imali razrađene planove za rušenje izabраниh vlasti, a u srpnju ih je s nejasnim (ali svakako zlokočnim) ciljevima potajno naoružavala JNA. Početkom kolovoza u *ST-u* smo imali prilike pročitati da “petokolonaši” već postavljaju snajperska gnijezda po stambenim zgradama, a *Večernji list* je koncem istoga mjeseca svoje čitatelje obavijestio da “petokolonaši” iz gradova povremeno odlaze u borbene akcije s pobunjenicima. U imaginariju *ST-a*, a potom i ostalih tiskanih medija, bilo je samo pitanje vremena kada će “peta kolona” zapucati i po svojim susjedima.

Prava je epidemija vijesti o “snajperistima” započela krajem kolovoza, a vrhunac je dosegla sredinom rujna 1991. godine. Val vijesti o “snajperistima” koincidirao je s početkom otvorenog rata u Hrvatskoj odnosno s blokadom kassarni JNA i otvorenim svrstavanjem savezne armije na stranu srpskih pobunjenika. Pritom se mogao primijetiti jasan trend: kako su u kojem gradu izbijali sukobi s garnizonima JNA, tako su iz njih počele pristizati vijesti o masovnim aktivnostima “snajperista”.

Vojnim objektima JNA u Osijeku je opskrba električnom energijom, vodom i hranom obustavljena već 21. kolovoza. Hrvatske su snage također

29 “Guje u njedrima”, *Večernji list*, 23. kolovoza 1991. (str. 2). Članak je 31. kolovoza prenio i *Glas Slavonije*.

30 “Vapaj s Kvarnera”, *ST*, 16. veljače 1991. (str. 10–11)

blokiral i minirale pristupne ceste kasarnama JNA, na što je komanda osječkog garnizona reagirala zaprijetivši uporabom sile (Mihanović, 2020: 211). Za blokadu objekata JNA posebno se zalagao Vladimir Šeks, tadašnji predsjednik Kriznog štaba za Slavoniju i Baranju. Dan prije početka blokade, 20. kolovoza, Šeks je na konferenciji za medije izjavio da osim Armije “u gradu vatreno djeluje peta kolona” te je njenim pripadnicima poručio da će biti tretirani kao neprijateljski vojnici.³¹ Nekoliko dana kasnije pozvao je građane da “nastoje u vlastitim sredinama otkriti petokolonaše” te da sve sumnjive aktivnosti prijavljuju Kriznom štabu ili gradskom Centru za obavještanje.³² Centri za obavještanje (obavješćivanje) djelovali su u sklopu Civilne zaštite RH i bili su zaduženi za prikupljanje dojava o mogućim neprijateljskim aktivnostima i drugim prijetnjama po sigurnost građana.

Ubrzo potom, čitavom su se Istočnom Slavonijom počele širiti vijesti o naoružanim “petokolonašima” i “snajperistima”. *Večernji list* je 26. kolovoza izvijestio kako je istovremeno s jučerašnjim borbama između hrvatskih snaga i JNA u Vukovaru trajala i “bitka protiv snajperista”.³³ Posljednjega dana kolovoza *Glas Slavonije* javlja da je u Vinkovcima aktivna “peta kolona” koja prilikom minobacačkih napada na grad nasumce otvara paljbu iz vatrenog oružja. Autor navodi kako je ta “peta kolona” organizirana od strane KOS-a te da članove regrutira među članstvom Saveza komunista – Pokreta za Jugoslaviju (SK-PJ) i ekstremnog krila Srpske demokratske stranke (SDS).³⁴

Bitka za osvajanje osječkih vojarni punom je snagom započela 3. rujna 1991. godine, nakon žestokog minobacačkog i zračnog napada JNA na ciljeve u gradu (Mihanović, 2020: 215). Istoga su dana iz čitavoga grada počele stizati dojave o snajperistima koje su se već sutradan pojavile u novinama.³⁵ Mediji su odmah prenijeli informacije da su “snajperisti” najaktivniji u zgradama s velikim brojem vojnih stanova, i to posebice u četvrtima Sjenjak i Vijenac Ivana Meštrovića. Kao druga značajna lokacija snajperskih napada figurirala je radnička četvrt Jug II, među čijim je stanovništvom bio i velik broj doseljenika srpske narodnosti.³⁶ Sjenjak i Vijenac Ivana Meštrovića prvi su put spome-

31 “Zločinci sa zvijezdom i kokardom”, *Večernji list*, 21. kolovoza 1991. (str. 5)

32 “Osijek će se braniti”, *Glas Slavonije*, 25. kolovoza 1991. (str. 8)

33 “Potučeni neprijatelj se povukao”, *Večernji list*, 26. kolovoza 1991. (str. 5)

34 “I u Vinkovcima ‘peta kolona?’”, *Glas Slavonije*, 31. kolovoza 1991. (str. 5)

35 “Zločini nad civilima”, *Večernji list*, 4. rujna 1991. (str. 5)

36 “Pucnjava iz snajpera”, *Glas Slavonije*, 8. rujna 1991. (str. 25)

nuti kao mogući centri “petokolonaških” aktivnosti još u srpnju, kada ih je kao takve označio članak objavljen u *Slobodnom tjedniku*.³⁷ Osim pucnjave iz vatrenog oružja, mediji su kao značajnu “petokolonašku” aktivnost u Osijeku navodili i davanje svjetlosnih signala tijekom zamračenja. “Nakon što ljudi odu u skloništa i podrume, kada je zamračivanje potpuno, pali se rasvjeta u stanovima na posljednjim katovima zgrada i daju svjetlosni signali neprijateljskom djelovanju,” pisalo je u *Glasi Slavonije*.³⁸

Mediji su pisali i o protusnajperskim akcijama hrvatskih snaga u Osijeku. *Glas Slavonije* je 6. rujna pisao o zajedničkoj akciji MUP-a RH i ZNG-a kojom su uspjeli “otjerati, ali ne i uhapsiti snajperiste”.³⁹ *Večernji list* je istoga dana ponudio malo drugačiju priču: gardisti i policajci uspjeli su locirati i savladati “snajperiste”, ali njihovi su identiteti ipak ostali nepoznati.⁴⁰ Zamjenik ravnatelja osječke bolnice, dr. Mladen Pajtler, nekoliko je dana kasnije na vijestima Hrvatske televizije izjavio da su hrvatske snage uhapsile četvero zaposlenika bolnice zbog otvaranja vatre iz pješačkog naoružanja tijekom zračnog napada na grad. Imena zaposlenika pritom nisu objavljena.⁴¹ U pregledanom dnevnom tisku tijekom ljeta i jeseni 1991. godine nije objavljeno niti jedno ime osoba navodno uhićenih zbog “snajperskog” djelovanja u Osijeku.

Vijesti o snajperskim napadima u Osijeku počele su se prorjeđivati nakon što su hrvatske snage sredinom rujna zauzele sve vojne objekte u gradu i njegovoj bližoj okolici. O djelovanju snajperista na Vijencu Ivana Meštrovića i Sjenjaku pisalo se još i 17. i 18. rujna, za vrijeme borbi za osvajanje Doma JNA i kasarne “Milan Stanivuković”.⁴² U *Glasi Slavonije* se do kraja rujna sporadično upozoravalo javnost na opasnost od “snajperista”, ali bez konkretnih novosti o njihovim aktivnostima.⁴³ Posljednje značajne vijesti o navodnom snajperskom djelovanju u Osijeku objavljene su 8. i 9. listopada. Prema pisanju *Večernjeg lista*, jedan je snajperist 7. listopada ubijen, a drugi uhićen u blizini osječke pravoslavne crkve.⁴⁴ *Glas Slavonije*, pak, prenio je vijest da je “snajpersko

37 “Rat kokarde i zvijezde protiv šahovnice”, *ST*, 13. srpnja 1991. (str. 10–12)

38 “Orijentiri i snajperi”, *Glas Slavonije*, 9. rujna 1991. (str. 19)

39 “Meta su – civili!”, *Glas Slavonije*, 6. rujna 1991. (str. 32)

40 “Golubovi otkrili snajperiste”, *Glas Slavonije*, 6. rujna 1991. (str. 7)

41 HR-HMDCDR-11, dvd inv. br. 954

42 “Osvojen Dom tzv. JNA”, *Glas Slavonije*, 17. rujna 1991. (str. 3); “Sjenjak u plamenu”, 18. rujna 1991. (str. 8)

43 “Hvatanje snajperista”, *Glas Slavonije*, 23. rujna 1991. (str. 24)

44 “Lov na snajperiste”, *Večernji list*, 8. listopada 1991. (str. 6)

gnijezdo na tornju pravoslavne crkve” uništeno dan kasnije, 8. listopada.⁴⁵ Ni u jednom od navedenih članaka ne spominju se imena navodnih “snajperista”.

Zagreb su vijesti o “snajperistima” preplavile nekoliko tjedana nakon Osijeka odnosno sredinom rujna 1991. godine. Okidač je i u Zagrebu predstavljala blokada kasarni JNA, koja je otpočela 14. rujna na temelju zapovijedi hrvatskog vrhovništva. O “snajperistima” u Zagrebu su prije rujna pisali isključivo huškački tabloidi poput *ST-a*. O njihovoj je fabriciranoj “reportaži” iz Voltina naselja već bilo riječi, no tjednik se nije zaustavio na tome. Krajem kolovoza u *ST-u* izlazi još jedna reportaža iz Zagreba: ovoga puta na meti se našlo prigradsko naselje Kozari bok i tamošnje mnogobrojno doseljeničko stanovništvo srpske narodnosti. Reportaža s Kozari boka u osnovi je bila preslika ranijeg članka o Voltinu naselju. Novinar *ST-a* u reportaži najprije navodi imena nekoliko stanovnika četvrti koje optužuje za kontakte sa srpskim pobunjenicima i saveznom armijom odnosno za distribuiranje oružja lokalnim Srbima. Ubrzo potom, novinarska ekipa iza jednog prozora zapaža “siluetu s puškom”, a lokalni vodič im napominje da su Srbi iz naselja počeli organizirati straže, među kojima su neke opremljene i radio-stanicama. Osnovna poruka reportaže bila je jasna već iz njenog naslova: “Srpske straže na rubu Zagreba – Spremaju se četničke trojke!”⁴⁶

Na dan početka blokade zagrebačkih kasarni, 14. rujna, *Večernji list* prenosi apel predsjednika Kriznog štaba Grada Zagreba, Mladena Vedriša, u kojemu on poziva građane da “sve neuobičajeno” odmah prijave gradskom Centru za obavještavanje.⁴⁷ Toga dana u novinama još uvijek nije bilo vijesti o snajperistima, no može se pretpostaviti da su Zagrebom već itekako kolale priče o subverzivnim aktivnostima “petokolonaša”. Već 17. rujna Krizni štab putem novina izričito poziva građane da prijavljuju “svaku pucnjavu, pogotovo snajpersku”.⁴⁸ Istoga dana u *Večernjem listu* izlazi razgovor s Mladenom Vedrišem (obavljen dan ranije) u kojemu ovaj potvrđuje da se po Zagrebu mogla čuti sporadična pucnjava, ali naglašava da je za sada nemoguće odrediti potječe li ona od snajpera.⁴⁹

45 “Uništeno snajpersko gnijezdo”, *Glas Slavonije*, 9. listopada 1991. (str. 22)

46 “Srpske straže na rubu Zagreba – Spremaju se četničke trojke!”, *ST*, 29. kolovoza 1991. (str. 4-5)

47 “Zagreb spreman”, *Večernji list*, 15. rujna 1991. (str. 11)

48 “Zagreb se ne boji!”, *Večernji list*, 17. rujna 1991. (str. 5)

49 “Odgovorno ponašanje”, *Večernji list*, 17. rujna 1991. (str. 22)

Već sutradan dolazi do potpunog obrata. *Večernji list* tada izvještava sa sjednice Kriznog štaba Grada Zagreba, održane uvečer 17. rujna, na kojoj je Vedriš objavio da su jedinice MUP-a i Teritorijalne obrane pokrenule “akciju čišćenja” te u Vodnikovoj ulici uhvatile čak šest “snajperista”, doduše neidentificiranih. Vedriš je upozorio da je najveća koncentracija snajperske vatre bila u naseljima s vojnim zgradama.⁵⁰ U novinama se toga dana moglo saznati i točno iz kojih su dijelova grada stizale dojave o snajperistima. U pitanju su bile četvrti Dubrava i Resnik, te Šubićeva, Zvonimirova, Lopašićeva, Draškovićeva, Maksimirska, Hegedušićeva, Radauševa, Selska, Veslačka, Oboj i još nekolicina zagrebačkih ulica. Kao jedna od lokacija snajperskih napada istaknuta je i Gradska kavana na Trgu bana Jelačića.⁵¹

Idućega dana, 19. rujna, tisak nastavlja javljati o snajperskim napadima u Zagrebu. Prenosi se upozorenje Gradskog centra za obavještavanje prema kojemu je stanje najopasnije u Aleji Klare Zetkin (današnjoj Ulici Vladimira Ruždjaka), Gruškoj, Lastovskoj, Proleterskih brigada (današnjoj Vukovarskoj), Starogradskoj, Radauševoj, Miramarskoj, Paromlinskoj, Alejama Vladimira Popovića (Svetoga Mateja) i Viktora Bubnja (Božidara Magovca), Lenjingradskoj ulici (današnjoj Novoj cesti), Vukomercu i Kozari boku. Napominje se i da sa zgrade ‘Super Andrija’ u novozagrebačkoj četvrti Siget i dalje prijete snajperist. U istome se članku također naglašava da su “snajperisti” najaktivniji za vrijeme zračnih uzbuna.⁵² *Večernji list* donosi i obavijest o hapšenju (neimenovanog) snajperista u pothodniku kod Glavnog kolodvora, za kojega se tvrdi da je u toku posljednja dva dana s Paromlina pucao prema zgradi Gradske skupštine Zagreba odnosno današnjoj zgradi Gradskog poglavarstva.⁵³ Doduše, slična je vijest ponovno objavljena i 23. rujna.⁵⁴

Vijesti o navodnim snajperskim napadima u Zagrebu nastavile su se gotovo svakodnevno pojavljivati u dnevnom tisku u drugoj polovici rujna. Narativi o identitetima “snajperista” i njihovih žrtava, doduše, nisu bili ujednačeni. Dvadesetog rujna *Večernji list* prenosi informaciju Gradskog centra za obavještavanje o tome kako su mnogi snajperisti “ubačeni izvana i s falsificiranim

50 “Prijavite snajperiste!”, *Večernji list*, 18. rujna 1991. (str. 4)

51 “Migovi napadaju Zagreb”, *Večernji list*, 18. rujna 1991. (str. 4–5)

52 “Snajperi teroriziraju Zagreb”, *Večernji list*, 19. rujna 1991. (str. 4)

53 “Snajperist oteo autobus”, *Večernji list*, 19. rujna 1991. (str. 4)

54 “Upaljeni’ snajperi”, *Večernji list*, 23. rujna 1991. (str. 12)

ispravama.”⁵⁵ Svega dan kasnije u istome je listu objavljen intervju s balističarom MUP-a Vojinom Maštrukom, u kojemu je on kao moguće snajperiste naveo aktivna vojna lica i umirovljene oficire JNA. Kao svrhu njihovih napada Maštruko je prvenstveno naveo širenje panike, osobito tijekom zračnih uzbuna.⁵⁶ Očekivano, svoj je obol razotkrivanju “snajperista” dao i ST. U broju od 19. rujna kao zagrebački su snajperisti identificirani “dojučerašnji namrgođeni i šutljivi susjedi – oficiri, umirovljeni milicajci i ‘srpski prvoborci’ iz 1945. porijeklom s Banije, Korduna i Bosanske krajine.”⁵⁷ Što se tiče žrtava snajperskih napada u Zagrebu, novine su u više navrata pisale o nekolicini ranjenih, ali njihova imena nikada nisu objavljena.⁵⁸

Tisak je pozorno pratio i protusnajperske aktivnosti. Počevši od 17. rujna, u novinama se redovito izvještavalo o akcijama “čišćenja” snajperista. Te se akcije u globalu ocjenjivalo kao uspješne, no nikada nije objavljeno niti jedno ime nekog zagrebačkog snajperista. Reporteri su ponekad izvještavali s lica mjesta. Takav je, primjerice, bio izvještaj o akciji protiv “snajperista” skrivenog u jednome od nebodera (“Raketa”) na zagrebačkom Vrbiku. Reporter *Večernjeg lista* prepričao je kako je u blizini “Raketa” čuo snajperske hlice, a potom uočio pripadnike policije i Narodne zaštite (NZ) koji su pokušavali locirati snajperista. Potraga ipak nije polučila rezultat.⁵⁹

Snajperska je pošast – bila ona stvarna ili ne – sredinom rujna pomogla paralizirati grad. Tramvajske su veze bile prekinute na nekoliko dana u istočnim dijelovima Zagreba, a kao razlog se navodila pucnjava iz kasarni JNA i snajperska paljba iz stambenih zgrada.⁶⁰ Zaposlenici mnogih poduzeća – posebice onih na istoku grada – po nekoliko dana nisu išli na posao zbog stalnih uzbuna i napada iz kasarni, ali i zbog “cjelodnevne snajperske pucnjave.”⁶¹ Gradski centar za obavještavanje je putem medija upozorio javnost da su se u Zagrebu pojavili i “lažni dimnjačari i poštari”, zbog čega su zagrebački dimnjačari odlu-

55 “Vrebaju snajperi”, *Večernji list*, 20. rujna 1991. (str. 5)

56 “Mržnja vreba iza nišana”, *Večernji list*, 21. rujna 1991.

57 “Kasarna će uskoro biti – vojarna! “Maršal Tito” pod opsadom Hrvatskih obrambenih snaga”, ST, 19. rujna 1991. (str. 9)

58 “Zagreb: ranjeni snajperskim mecima”, *Večernji list*, 20. rujna 1991. (str. 5) Doduše, objavljen je razgovor s izvjesnim Ivanom Čačićem, koji je tvrdio da je bio pogođen metkom u Vukomeričkim goricama. “Čišćenje snajperskih gnijezda”, *Večernji list*, 21. rujna 1991. (str. 24)

59 “Snajperski hici”, *Večernji list*, 21. rujna 1991. (str. 6)

60 “Pucnji u tramvaje”, *Večernji list*, 18. rujna 1991. (str. 5)

61 “Na posao danju”, *Večernji list*, 19. rujna 1991. (str. 13)

čili prorijediti svoje izlaske i odazivati se samo na hitne intervencije.⁶² Prema pisanju *Glas Slavonije*, proslava stanovnika Trešnjevke povodom zauzimanja kasarne na Selskoj cesti bila je obustavljena nakon što se među narodom pronijela vijest da u nedalekom Voltinu naselju već neko vrijeme postoje “štabovi ugroženih zagrebačkih Srba” s postavljenim snajperskim gnijezdima.⁶³ *ST-ova* huškačka reportaža iz kolovoza očito je imala odjeka među Zagrepčanima – ili barem među dežurnim novinarima.⁶⁴

Vijesti o snajperskim napadima u Zagrebu počele su nestajati s novinskih stupaca krajem rujna i početkom listopada. Čini se da su i mediji i javnost polako počeli shvaćati da je “snajperska prijetnja” bila, ako ne u potpunosti izmišljena, a onda barem uvelike prenapuhana. Promjena medijskog narativa išla je u prilog republičkim vlastima koje su morale dokazati da situaciju u gradovima drže pod kontrolom. *Večernji list* već 20. rujna javlja da se broj snajperista smanjuje izdana u dan, što je pripisano masovnom prijavljivanju sumnjivih lica od strane Zagrepčana.⁶⁵ Četiri dana kasnije Krizni štab Grada Zagreba ustvrdio je da se život u gradu polako normalizira (čemu je pridonijela i obustava obaveznog noćnog zamračivanja), no građanima je ipak preporučeno da ne borave previše na ulicama jer “snajperisti još vrebaju.”⁶⁶

Mnogima je od početka bilo jasno da su priče o snajperistima u Zagrebu pretjerane. *Večernji list* je 20. rujna upozorio čitatelje na postojanje brojnih lažnih dojava o snajperistima, osobito onih kojima se pokušavalo ocrniti direktore i rukovoditelje značajnih ustanova. Za širenje tih malicioznih glasina ipak se optužilo “petu kolonu” odnosno – KOS.⁶⁷ Nekoliko dana kasnije novine su ipak obznanile da Zagrebom ne pucaju samo “petokolonaši”, nego i naoružani hrvatski civili koji su na taj način provocirali sukobe s JNA.⁶⁸ Mladen Vedriš je 28. rujna u intervjuu *Večernjem listu* na pitanje tko puca po Zagrebu odgovorio:

62 “Lažni dimnjačari i poštari”, *Večernji list*, 19. rujna 1991. (str. 4)

63 “Zagreb kao bedem!”, *Glas Slavonije*, 16. rujna 1991. (str. 9)

64 Nije posve sigurno da se takva priča uistinu proširila među okupljenim Trešnjevčanima.

Autoru ovoga članka je njegov otac, koji je kao civil bio prisutan prilikom zauzimanja kasarne na Selskoj cesti, u razgovoru napomenuo da se ne sjeća nikakvih upozorenja o “snajperskim gnijezdima” u Voltinu naselju. Mora se ostaviti mogućnost da je to “upozorenje” bilo plod novinarske mašte.

65 “Vrebaju snajperi”, *Večernji list*, 20. rujna 1991. (str. 5)

66 “Grad opet živi normalno”, *Večernji list*, 24. rujna 1991. (str. 22)

67 “KOS-ovci pucaju i dezinformacijama”, *Večernji list*, 20. rujna 1991. (str. 5)

68 “Nema privatnih ratova!”, *Večernji list*, 24. rujna 1991. (str. 22)

A što se tiče sporadične pucnjave – pucaju svi, od KOS-a do HOS-a! Ima pucnjave, nasreću ne česte i jake, u krugu vojarni, jer su vojnici u izolaciji i takva se reakcija može očekivati. Pripućaju i ljudi koji fizički čuvaju pristupe vojarnama. Treći je faktor ono što mi zovemo – siva zona. To su naoružani ljudi koji ne pripadaju nijednoj legalnoj formaciji RH, a čine niz raznih struja, od kojih svaka na svoj način sagledava rješenje te situacije.⁶⁹

Na prvi pogled iznenađujuće, ali krajem rujna se kao jedan od najjačih kritičkih glasova po pitanju snajperske histerije istaknuo upravo *Slobodni tjednik*. U tome je tjedniku – koji je, zapravo, prvi pustio u opticaj priče o “snajperistima” u Zagrebu – 26. rujna objavljena reportaža znakovitoga naslova: “Snajperizam, ratna kuga na kraju XX stoljeća – Zagreb ubija strah od snajpera!” Novinar *ST-a* Ivan Ostoja “snajperiste” u članku naziva “stravičnom legendom” te se pridružuje pripadnicima MUP-a u njihovim protusnajperskim akcijama u raznim dijelovima Zagreba. Policajci su tijekom dana zaprimili veliki broj dojava, od kojih se niti jedna na koncu nije pokazala točnom. Vladimir Faber, zapovjednik policijske jedinice s kojom je Ostoja toga dana kružio Zagrebom, navodno je izjavio da “opasnost zaista postoji i s tim se moramo suočiti (...) ali u Zagrebu se pretjeralo.” I Faber i autor reportaže složili su se da velik dio krivice za ratnu psihozu u Zagrebu snosi Mladen Vedriš zbog odluke o noćnom zamračivanju. Ni Ostoja ipak nije bio spreman u potpunosti negirati postojanje snajperista u glavnom gradu, te je članak zaključio riječima:

Ne treba se opustiti i nakon ovog članka reći da snajpera nema. Snajpera ima, kao i ljudi koji će pucati iz praznih stanova, ali zasad vrlo malo. Zato ćemo i dalje živjeti u neprestanoj pozornosti, jer snajper može u svakom trenutku i na svakom mjestu biti upravljen prema svakome od nas, čak i sa tisuću metara udaljenosti.⁷⁰

U Zagrebu se, kao i u Osijeku, konkretni snajperski napadi posljednji put spominju 7. i 8. listopada, u kontekstu armijskog raketiranja Banskih dvora. *Večernji list* 7. listopada javlja da su se snajperisti oglasili “nakon desetodnevne

69 “Od KOS-a do HOS-a”, *Večernji list*, 28. rujna 1991. (str. 5)

70 “Snajperizam, ratna kuga na kraju XX. stoljeća – Zagreb ubija strah od snajpera”, *ST*, 26. rujna 1991. (str. 4–5)

šutnje”, i to ponovno za vrijeme zračne uzbune. Toga su dana navodno bili aktivni na Trešnjevci, Črnomercu, Trnju te u centru Zagreba, no od njihovih metaka nitko nije stradao.⁷¹ Građani su sutradan upozoreni na snajpersku aktivnost u blizini zgrada Komande V. vojne oblasti u Zvonimirovoj i Regrutnog centra JNA u Branimirovoj ulici u centru Zagreba. Naglašeno je da su pripadnici MUP-a “otpočeli lov na skrivene strijelce”.⁷² U narednim su tjednima i mjesecima snajperisti u Zagrebu još uvijek povremeno spominjani kao apstraktna opasnost, ali o njihovim se konkretnim aktivnostima u principu prestalo pisati. Ubrzo potom počeli su se iseljavati preostali vojni objekti JNA u Zagrebu: sredinom listopada JNA je napustila kasarnu na Borongaju, a krajem studenoga počela je napuštati i kasarnu “Maršal Tito” u Novom Zagrebu. Posljednji objekt pod kontrolom savezne armije – vojnu bolnicu u zagrebačkoj Dubravi – hrvatske su vlasti preuzele 16. prosinca. Do siječnja 1992. godine, priča o “snajperistima” u Zagrebu postala je dovoljno benigna da bi je televizijski kolumnist *ST-a* Mate Matišić mogao iskoristiti za sprdnju na račun prigodnog zimskog programa Hrvatske televizije.⁷³

Razvoj epidemije “snajperizma” (da posudimo termin od *Slobodnog tjednika*) u Varaždinu nije se posebno razlikovao od onoga u Zagrebu. Tijekom proljeća i ljeta 1991. gradom su se počele širiti glasine o djelovanju “pete kolone”. Budući da se Varaždin nalazio daleko od kriznih žarišta te u njemu nije obitavala značajna srpska zajednica, vijesti o tamošnjoj “petoj koloni” u početku su se pojavljivale uglavnom u lokalnom tisku. Gradski tjednik *Varaždinske vijesti* 18. je srpnja obznanio da su glasine o navodnom dolasku “160 najelitnijih pripadnika KOS-a” koje su početkom mjeseca kolale Varaždinom, u potpunosti izmišljene.⁷⁴ Isti je tjednik sredinom kolovoza ponovno upozorio čitateljstvo da ne nasjeda provokacijama i glasinama o navodnoj petokolonaškoj aktivnosti uglednih građana.⁷⁵ Ipak, i lokalna su se glasila s vremenom uključila u kampanju lova na “petokolonaše”. *Varaždinske vijesti* 22. kolovoza objavljuju apel zapovjednika općinskog stožera varaždinske Narodne zaštite, Krešimira Čopa, u kojemu on poziva građane da sve “neobičajene postupke ili bilo što drugo što bi moglo biti od važnosti za sistem

71 “Snajperisti”, *Večernji list*, 8. listopada 1991. (str. 5)

72 “Bez uzbune”, *Večernji list*, 9. listopada 1991. (str. 22)

73 “Snajperisti u službi televizije”, *ST*, 8. siječnja 1992. (str. 24)

74 “Vojska se ukopava”, *Varaždinske vijesti*, 18. srpnja 1991. (str. 2)

75 “Pucanje’ glasinama”, *Varaždinske vijesti*, 15. kolovoza 1991. (str. 1)

obrane” odmah prijave Policijskoj upravi ili gradskom Centru za obavještanje.⁷⁶

Vijesti o snajperskim napadima preplavile su Varaždin s početkom bitke za gradske kasarne, 14. rujna 1991. godine. Budući da je lokalni varaždinski tisak izlazio tjednim ritmom, vijesti o varaždinskim “snajperistima” najprije su se pojavile u visokotiražnim nacionalnim dnevnicima. *Večernji list* je 16. rujna kao jednu od vijesti iz Varaždina naveo i to da je iz višekratnice u Cesarčevoj ulici, nasuprot zgrade Policijske uprave, iz snajpera pucano na gardiste i policiju.⁷⁷ Idućega dana *Večernji list* javlja da su dvojica (neimenovanih) građana uhićena u spomenutoj zgradi zbog snajperske aktivnosti, ali i da se snajperska paljba mogla čuti u gradskoj četvrti Banfica, u Trakošćanskom naselju, kao i “sa zgrada u nekim drugim dijelovima grada u kojima žive oficirske obitelji.”⁷⁸ Takvih je zgrada bilo mnogo, budući da je Varaždin bio značajan garnizonski grad: 1991. godine bio je sjedište 32. korpusa Jugoslavenske narodne armije pod komandom general-majora Vladimira Trifunovića. Što se tiče “snajperista” iz Cesarčeve ulice, njihova imena nikada nisu objavljena, ali se zato 3. listopada u *Varaždinskim vijestima* moglo pročitati da su pripadnici Narodne zaštite nekoliko tjedana ranije ondje onesposobili jednog “petokolonaša koji je radio-vezom korigirao vatru minobacača iz kasarne ‘Kalnički partizani’.”⁷⁹ Dvojica “snajperista” tako su se transformirala u jednog petokolonaškog radio-amatera. Dakako, njegovo (njihovo?) ime i sudbina nikada nisu objavljeni.

Varaždinske vijesti u broju od 19. rujna donose kronologiju dotadašnjih ratnih zbivanja u Varaždinu. Navedeno je da je u nedjelju, 15. rujna, u gradu snajperskim hicem ranjen vozač kola hitne pomoći Josip Novačko, a da su uvečer istoga dana snajperisti bili aktivni u Masarykovej, Trakošćanskoj i Ulici braće Radić. Policija je, pisale su *Varaždinske vijesti*, čitavoga dana pretresala sumnjive stanove.⁸⁰ Kratke su se crtice o navodnim snajperskim aktivnostima u Varaždinu pojavljivale u novinama do 22. rujna, kada je konačno finalizirana predaja 32. korpusa JNA hrvatskim snagama.

U medijskim izvještajima iz Varaždina često se gubila distinkcija između vojnih i civilnih odnosno “petokolonaških” snajperista, zbog čega je ponekad

76 “Nema tajni – i oružani otpor”, *Varaždinske vijesti*, 22. kolovoza 1991. (str. 2)

77 “Granate na Varaždin”, *Večernji list*, 16. rujna 1991. (str. 6)

78 “Prve žrtve”, *Večernji list*, 17. rujna 1991. (str. 6)

79 “Izvješća – podaci – prikazi”, *Varaždinske vijesti*, 3. listopada 1991. (str. 14)

80 “Kronologija ratnih događaja u Varaždinu i okolici”, *Varaždinske vijesti*, 19. rujna 1991. (str. 3)

nemoguće razaznati o čemu je točno bila riječ. Da je vojnih snajperista – aktivnih pripadnika JNA koji su djelovali iz vojnih objekata – u Varaždinu svakako bilo, potvrđuje nam ranjavanje saborskog zastupnika Hrvatske demokratske stranke, Ivana Kovača. Kovač je 17. rujna zadobio tešku tjelesnu ozljedu dok je osobnim automobilom prolazio pored Doma JNA. *Varaždinske vijesti* su za napad optužile pripadnike KOS-a, koji su navodno djelovali iz tog vojnog objekta.⁸¹ *Večernji list* je krajem listopada prenio vijest da je Policijska uprava Varaždin podigla krivičnu prijavu protiv Mirka Ognjanovića, građanskog lica zaposlenog u JNA, zbog sudjelovanja u pucnjavi iz Doma JNA koja je rezultirala ranjavanjem zastupnika Kovača.⁸² Rezultat ovoga procesa nije nam poznat.

Iako je, dakle, gotovo sigurno da su vojni snajperisti neke vrste bili aktivni u Varaždinu, za njihove se civilne pandane (koji su tema ovoga rada) to ne može lako utvrditi. Krizni je štab grada Varaždina 20. rujna putem medija uputio apel građanima “da se na prozorima višekatnica ne pojavljuju s predmetima sličnim puškama ili s puškama, kako ne bi izazvali sumnju da se radi o snajperistima.”⁸³ Već iz te vijesti možemo zaključiti da su mnoge dojave o “snajperistima” u Varaždinu bile plod ratne histerije. *Večernji list* je 24. rujna prenio informaciju Policijske uprave Varaždin, prema kojoj u gradu “posljednjih nekoliko dana nema opasnosti od snajperista.”⁸⁴

U varaždinskim su medijima tijekom listopada objavljivane brojne analize rujanskih događaja. U *Varaždinskim vijestima* 3. listopada izlazi izvješće o radu Policijske uprave, ZNG-a, Teritorijalne obrane i Narodne zaštite za vrijeme bitke za kasarne. Policijska je uprava o svome protusnajperskom djelovanju dostavila sljedeću informaciju:

U vrijeme sukoba u Varaždinu, PU je primila velik broj dojava građana o navodnom djelovanju snajperista po civilnom stanovništvu. Velik dio tih prijava bio je plod straha, a dijelom i činjenice što su policijski snajperisti zauzimali položaje o kojima, naravno, nije bilo obavješteno stanovništvo. Mali broj žrtava civilnog stanovništva ukazuje na činjenicu da se u podacima o djelovanju snajperista pretjerivalo.⁸⁵

81 “Metak za pregovarača”, *Varaždinske vijesti*, 24. rujna 1991. (str. 7)

82 “Odgovornost za ratni zločin”, *Večernji list*, 27. listopada 1991. (str. 4)

83 “Varaždin: ne dirajte neeksplozirane naprave”, *Večernji list*, 20. rujna 1991. (str. 5)

84 “Varaždin: snajperi više ne pucaju”, *Večernji list*, 24. rujna 1991. (str. 5)

85 “Izvješća – podaci – prikazi”, *Varaždinske vijesti*, 3. listopada 1991. (str. 14)

Identična je informacija nekoliko dana kasnije objavljena i u *Varaždinskom glasniku*, glasilu općinske organizacije HDZ-a.⁸⁶ No u istome je broju objavljen i intervju sa zapovjednikom varaždinskog odreda Narodne zaštite, Krešimir Čopom. Čop je konstatirao da su snajperisti uglavnom bili vojnici, ali je ipak ustrajao na tome da je u gradu oružano djelovala i “peta kolona”.⁸⁷ U medijima do kraja 1991. godine više nije bilo novosti o “snajperskim” aktivnostima u Varaždinu. *Varaždinske vijesti* su u dva navrata upozorile građane da ne šire neprovjerene glasine. Širenje malicioznih glasina se u jednome članku nazvalo dijelom “psihološkog rata”,⁸⁸ dok se u drugome čitatelje informiralo da se takve glasine neće objavljivati u novinama.⁸⁹ Bitno je napomenuti da su pucnjave u Varaždinu u jesen 1991. predstavljale gotovo svakodnevnu pojavu. *Varaždinske vijesti* osjetile su potrebu da objasne čitateljstvu da se radi tek o “neovlaštenom korištenju oružja pojedinaca koje nema nikakve veze s borbom protiv eventualnog ratnog neprijatelja.”⁹⁰ Bauk naoružane “pete kolone” očito je još mjesecima kružio Varaždinom.

Situacija u Dalmaciji slijedila je isti obrazac. Prve informacije o “petoj koloni” počeli su plasirati huškački mediji poput *ST-a*, da bi ih kasnije prihvatili i oni u *mainstreamu*. Prvi popisi navodnih agenata KOS-a pojavili su se još na proljeće 1991. godine, a od srpnja su postali uobičajena pojava. *ST* je tijekom srpnja i kolovoza objavio nekoliko popisa “agenata KOS-a” u Splitu,⁹¹ Metkoviću⁹² i Dubrovniku.⁹³ U broju od 29. kolovoza *ST* javlja da se u Splitu, pored vojnih snajperista u Lori, snajperiste u posljednje vrijeme može naći i na vojnim stambenim objektima u četvrtima Blatine i Split 3.⁹⁴ Ubrzo potom “snajperizam” je zahvatio čitavu Dalmaciju.

Prva tiskana vijest o “snajperistima” u Šibeniku objavljena je 14. rujna u *Večernjem listu*, u sklopu članka posvećenom bitci za nedaleki gradić Skradin.

86 “Visok stupanj suradnje i efikasnosti”, *Varaždinski glasnik*, 10. listopada 1991. (str. 3)

87 “Opasnost nije prošla”, *Varaždinski glasnik*, 10. listopada 1991. (str. 9)

88 “Širenje glasina o ratu”, *Varaždinske vijesti*, 7. studeni 1991. (str. 6) 87 “Verbalni snajperisti”, *Varaždinske vijesti*, 28. prosinca 1991. (str. 2)

89 “Verbalni snajperisti”, *Varaždinske vijesti*, 28. prosinca 1991. (str. 2)

90 “Pucnjava”, *Varaždinske vijesti*, 31. listopada 1991. (str. 20)

91 “Popis splitskih KOS-ovaca”, *ST*, 25. srpnja 1991. (str. 11); “Štab splitskog KOS-a”, *ST*, 1. kolovoza 1991. (str. 16)

92 “U raljama armije, četnika i KOS-a”, *ST*, 1. kolovoza 1991. (str. 14)

93 “Tiskara – leglo antihrvatstva”, *ST*, 1. kolovoza 1991. (str. 15)

94 “Split neće pasti”, *ST*, 29. kolovoza 1991. (str. 11)

“Podmuklo gađanje snajperima” je pritom navedeno kao jedna od aktivnosti kojima “okupacijska vojska i četnici” pokušavaju slomiti hrvatsku obranu; uz to, istaknuto je i širenje lažnih vijesti.⁹⁵ Istoga dana kada je članak izašao u novinama, započela je blokada kasarni na teritoriju čitave RH. Dva dana kasnije, 16. rujna, JNA je pokušala prodrijeti u Šibenik, čime je otpočeo sedmodnevni šibenski “Rujanski rat”.

Između 16. i 23. rujna hrvatske su novine izvještavale o pravoj pošasti “snajperista” u Šibeniku. *Slobodna Dalmacija* tako 18. rujna javlja da “gradom poput lešinara kruže takozvani petokolonaši, već poznati snajperisti” koji gađaju građane s krovova i iz napuštenih stanova. U istome se članku spominje i jedan uhićeni “petokolonaš”, kao i jedna navodna žrtva snajperskog hica upućenog iz napuštenog Doma JNA.⁹⁶ U istome se izdanju *Slobodne* spominje još jedna “petokolonaška” aktivnost: davanje svjetlosnih signala iz stanova.⁹⁷ Slične se novosti donose i narednih dana, pa tako *Slobodna Dalmacija* 20. rujna javlja da je u Šibeniku “uhapšeno ili likvidirano 14 snajperista”, a kao legla “snajperista” imenuje četvrti “Dedinje”, Vidici i Stari grad.⁹⁸ Istoga dana objavljen je i intervju novinara Viktora Ivancića s Antom Mikulandrom, pomoćnikom zapovjednika šibenskoga kriznog štaba. Mikulandra na pitanje o snajperskoj prijetnji odgovara da su “snajperisti” uglavnom vojni umirovljenici i “njihovi istomišljenici” te da ih se nastoji neutralizirati.⁹⁹

Hrvatski mediji nisu ograničavali djelovanje šibenske “pete kolone” samo na snajpere. Čitatelji *Večernjeg lista* su 21. rujna mogli saznati da Šibenikom kruže žene oficira JNA koje, preobučene u medicinske sestre, starcima i djeci dijele otrovne pilule: starcima pod krinkom tableta za smirenje, a djeci kao bombone.¹⁰⁰ Vijest je idućega dana ponovljena s još više detalja, no čitatelji su na kraju ipak mogli odahnuti – otrovni bomboni nisu rezultirali žrtvama.¹⁰¹ Imena opasnih “petokolonašica” nikada nisu objavljena, a priča o navodnim trovačicama više se nije pojavljivala u novinama.

95 “Neprobojna obrana”, *Večernji list*, 14. rujna 1991. (str. 6) Doduše, moguće je da se pod “snajperistima” u članku mislilo na vojne snajperiste na skradinskom frontu.

96 “Razaranja usred Krešimirova grada”, *Slobodna Dalmacija*, 18. rujna 1991. (str. 4–5)

97 “Poslije pakla”, *Slobodna Dalmacija*, 18. rujna 1991. (str. 6)

98 “Vojnici se predaju, komandant pobjegao”, *Slobodna Dalmacija*, 20. rujna 1991. (str. 4–5)

99 “Mir u ustima, nišani pred očima”, *Slobodna Dalmacija*, 20. rujna 1991. (str. 20–21)

100 “Srušeno osam zrakoplova”, *Večernji list*, 21. rujna 1991. (str. 7)

101 “Otrovni bomboni za djecu”, *Večernji list*, 22. rujna 1991. (str. 7)

Ubrzo po završetku “Rujanskog rata” mediji su počeli priznavati da je snajperska opasnost bila prenapuhana i u Šibeniku. Već 25. rujna *Slobodna Dalmacija* javlja da šibenski snajperisti, iako definitivno aktivni, ipak nisu toliko mnogobrojni koliko se priča po gradu.¹⁰² Sličnu je informaciju 5. listopada objavio i *Večernji list*, dodavši “da su snajperistima bili prozvani mnogi Šibenčani koji su u najboljoj namjeri i velikom bijesu s prozora vlastitih kuća pucali na avione.”¹⁰³ Konačno, i *Večernji list* i *Slobodna Dalmacija* su krajem listopada prenijeli zaključke s nedavno održane sjednice Skupštine općine Šibenik, na kojoj je gradska Policijska uprava potvrdila da niti jedna jedina dojava o “snajperistima” u Šibeniku nije bila istinita.¹⁰⁴ Zaključcima ove sjednice ćemo se detaljnije pozabaviti u sljedećem poglavlju.

Hrvatski su tiskani mediji, dakle, odigrali značajnu ulogu u širenju straha od “snajperista” i drugih naoružanih “petokolonaša”. Huškačke su i često potpuno fabricirane tekstove o urbanoj “petoj koloni” od proljeća 1991. objavljivali tabloidi poput *ST-a*, da bi im se krajem kolovoza aktivno pridružili i srednjostrujaški mediji. Tijekom kolovoza i rujna tiskani su mediji često prenosili neprovjerene glasine o snajperskim napadima i drugim oblicima djelovanja navodne “pete kolone”, čime su svakako pridonijeli širenju ratne histerije i atmosferi mržnje prema proskribiranim društvenim skupinama. Naravno, sva se krivica ne može svaliti na novinare i urednike: autori članaka o “snajperistima” ponekad su naprosto prenosili informacije koje su im dostavljali predstavnici lokalnih, državnih i vojnih vlasti. Sramežljiva propitivanja raširenosti “snajperizma” koja su uslijedila u listopadu više nisu mogla obuzdati širenje glasina o njihovom djelovanju. Mit o “snajperistima” stupio je na nacionalnu pozornicu uz pomoć tiskanih medija. U novinama se moglo čitati o “snajperistima” u Zagrebu, Varaždinu, Osijeku, Šibeniku, Splitu, Zadru, Dubrovniku, Karlovcu, Ogulinu, Vukovaru, Vinkovcima, Našicama, Bjelovaru, Pakracu, Slavonskom Brodu, Novoj Gradiški...

102 “Obrana Šibenika – podvig za povijest”, 25. rujna 1991. (str. 6–7)

103 “Psuju i čekaju”, *Večernji list*, 5. listopada (str. 16)

104 “Pouke šibenske pobjede”, *Slobodna Dalmacija*, 27. listopada 1991. (str. 2); “Razaranje katedrale – najavljeno”, *Večernji list*, 29. listopada 1991. (str. 9)

/ Lov na duhove

Lociranje i neutraliziranje “snajperista” u hrvatskim gradovima prvenstveno je spadalo u djelokrug Ministarstva unutarnjih poslova RH. Republički, regionalni i gradski centri za obavještanje Civilne zaštite MUP-a RH bili su zaduženi za prikupljanje informacija o navodnom djelovanju snajperista i “pete kolone”. Službeno postupanje po dojavama i neutraliziranje snajperista u civilnim objektima zakonski je bilo u nadležnosti isključivo jedinica hrvatske policije. Za potrebe istraživanja navodnih aktivnosti urbanih snajperista u ljeto i jesen 1991. stoga su od velike važnosti izvori policijske provenijencije. Vrlo koristan izvor te vrste predstavlja arhivski fond Operativnog štaba MUP-a RH, pohranjen u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Pri korištenju ovoga fonda ipak je potreban oprez: iako naizgled obiluje informacijama o “petokolonaškim” i snajperskim aktivnostima, one se velikim dijelom temelje na dojavama građana kompiliranim od strane centara za obavještanje i drugih institucija republičkih vlasti. Kao takve, te su informacije inherentno nepouzdana. S druge strane, u fondu se mogu naći i mnogo pouzdaniji izvještaji “iz prve ruke”, napisani od strane policijskih službenika nedugo nakon odrađenih intervencija.

Drugoga srpnja 1991. nailazimo na prve informacije o pojavama koje donekle slične fenomenu “snajperista”. Riječ je o dvjema dojavama zaprimljenim tijekom sukoba ispred kasarne “Maršal Tito” u Novom Zagrebu. U prvoj dojavi, stanovnici jedne zgrade u Lastovskoj ulici tvrde da su vojni starješine iz svojih stanova “iznijeli puškomitraljeze i automatske puške”. Ta je informacija bila telefonski dojavljena Operativnom štabu MUP-a, gdje nije izazvala nikakvu reakciju.¹⁰⁵ Druga se dojava ticala pojavljivanja NN muškaraca u maskirnim uniformama na krovovima zgrada u zagrebačkom Folnegovićevu naselju, iz čijeg su smjera navodno dopirali pucnji.¹⁰⁶ Istinitost ovih događaja je nemoguće utvrditi. Na temelju nošenja maskirnih uniformi može se pretpostaviti jedino to da “NN muškarci” – ukoliko su uopće postojali – nisu bili pripadnici JNA. Iako se “snajperisti” 2. srpnja još uvijek ne spominju ni u dojavama građana ni u medijima, moguće je da su slične priče upravo tih dana počinjale kolati

105 HR-HDA-1745. Operativni štab MUP-a RH. (1.2.145) Reprodukcijska poziva na 2026 od 2. 7. 1991., str. 19.

106 HR-HDA-1745. Oš MUP RH. (1.2.145.0042) Depeša broj 511-18-15/1-13476/91. Dopis o događajima 2. 7. 1991. u Zagrebu.

Zagrebom; na takav nas zaključak upućuje i nedavno objavljeno svjedočanstvo novinara Željka Bukše (Marinić, 2024).

Dinamika dojava o “petokolonašima” i “snajperistima” u fondu Operativnog štaba MUP-a umnogome slijedi dinamiku objavljivanja vijesti toga tipa u hrvatskim medijima. Početkom kolovoza PU Zagreb zaprima anonimnu dojavu da liječnici srpske narodnosti u Domu zdravlja Špansko šalju lijekove na pobunjena područja.¹⁰⁷ Dva dana kasnije zaprimljena je dojava da S. V., s adresom na zagrebačkim Srednjacima, “osniva četničku organizaciju” i gomila naoružanje. Policija je pretragom njegova stana pronašla samo legalno nabavljeni start-pištolj.¹⁰⁸

Dojave o “petokolonašima” su početkom rujna počele prerastati u dojave o “snajperistima”. Policijska uprava Osijek centrali MUP-a tako 3. rujna šalje izvještaj o velikom broju zaprimljenih dojava o pucnjavi s civilnih, javnih i vojnih građevina. Detaljnije informacije o navodnim žrtvama i počiniteljima ipak nisu dostavljene.¹⁰⁹ U ostatku Hrvatske val sličnih dojava započinje tek desetak dana kasnije, istovremeno s izbijanjem bitke za kasarne. Sedmog rujna PU Zagreb bilježi anonimnu dojavu o naručivanju 500 civilnih odijela od strane V. vojne oblasti JNA. Dojavljivač navodi da bi odijela trebala poslužiti vojnim policajcima za neprimjetno praćenje rada hrvatske policije.¹¹⁰ Tjedan dana kasnije ponavlja se slična dojava, no ovoga se puta spominje 500 ubačenih snajperista-diverzanta koji su “isključivo došli iz Srbije” s ciljem širenja panike.¹¹¹ Obje su informacije, naravno, u potpunosti neproverene, ali pokazuju koliko se brzo odvila transformacija zagrebačkih “petokolonaša” u “snajperiste”.

Hrvatska je policija sredinom rujna bila preplavljena dojavama o snajperskim napadima. Samo je zagrebački Centar za obavještavanje do 20. rujna zaprimio 551 dojavu o skrivenim “snajperistima”.¹¹² Fond Operativnog štaba MUP-a prepun je sumarnih izvještaja o dojavama koje su tih dana pristizale.

107 HR-HDA-1745. Oš MUP RH. (1.2.231.0030) Službena zabilješka o dojavi građana, 6. 8. 1991.

108 HR-HDA-1745. Oš MUP RH. (1.2.235.0023) Depeša broj: 511-18-15/1-15571/91. Izvještaj PS Trešnjevka o pretrazi stana S. V., 8. 8. 1991. Ukoliko je riječ o osjetljivim podacima, imena su zamijenjena inicijalima. Potpune informacije mogu se provjeriti u navedenim izvorima.

109 HR-HDA-1745. Oš MUP RH. (1.2.307.0115-0118) Izvješće PU Osijek broj 1391/91 za 3. 9. 1991.

110 HR-HDA-1745. Oš MUP RH. (1.2.319.0085) Depeša broj: 511-18-27/3-30 01/91. Službena zabilješka PU Zagreb o dojavi građana, 7. 9. 1991.

111 HR-HDA-1745. Oš MUP RH. (1.2.338.0035-0036) Informacija sastavljena dana 15. 9. 1991. u PU Zagreb – Operativno dežurstvo.

112 “Zagreb je na fronti”, *Večernji list*, 21. rujna 1991. (str. 14)

Većina dojava bila je poprilično neprecizna i nije navodila nikakve informacije osim lokacija na kojima se “snajperski napad” navodno dogodio. U obalnim gradovima se osim “snajperista” često spominjalo i davanje svjetlosnih signala, za koje se smatralo da predstavljaju oblik komunikacije s brodovima Jugoslavenske ratne mornarice.¹¹³

Policija je pokušavala reagirati na što veći broj dojava, ali jasno je da nije mogla reagirati na sve. Kada su dojave zapravo sadržavale konkretne informacije (adresu, ime sumnjivih osoba itd.) policija bi uglavnom izlazila na teren. No takve dojave nikada nisu polučile rezultate. Možemo citirati tipičan primjer policijske protusnajperske akcije:

Dana 18. 9. 1991. g. u 08,45 sati putem telefona obavijestio je PS Trnje S. J., dežurni u Centru za obavještavanje područne uprave Trnje, da se sa prozora stana vlasnika majora JNA, N. D. iz Zagreba, Gruška... puca iz snajpera. Obzirom da se nakon dužeg zvonjenja iz stana nitko nije javljao, radnici PS Trnje su nasilno otvorili ulazna vrata stana, izvršili pregled istog, ali u stanu nitko nije zatečen niti je pronađeno vatreno oružje i municija.¹¹⁴

Građani su najčešće prijavljivali sumnjive aktivnosti u praznim stanovima i stanovima čiji su vlasnici ili korisnici bili srpske narodnosti. Osim običnih građana, navodne su srpske “petokolonaše” i “snajperiste” prijavljivali i časnici ZNG-a¹¹⁵ te, posebice, pripadnici Narodne zaštite. Simptomatičan je slučaj Jovanke K. iz Zagreba:

Dana 24. 9. 1991. djelatnici PS Trešnjevka pružili su intervenciju na zahtjev aktivista MZ-e koji je dojavio da je jedna ženska osoba ulazila u jedan napušteni općinski stan na adresi Končareva ulica..., u kojem su stanovali G. N. i G. M., te su ga napustili prije 3 mjeseca i otišli u Otočac.

S obzirom da se u gradu Zagrebu u zadnje vrijeme na pojedinim lokacijama pojavljuju “snajperisti”, koji pucaju iz

113 HR-HDA-1745. OŠ MUP RH. (1.2.345.0034-35) Depeša broj: 511-12-01-2509/262-91. Izvještaj PU Split o događajima u gradu, 18. 9. 1991.

114 112 HR-HDA-1745. OŠ MUP RH. (1.2.345.0078) Depeša broj: 511-18-15/1-17786/91. Izvještaj PU Zagreb o pretrazi stana N. D., 18. 9. 1991.

115 113 HR-HDA-1745. OŠ MUP RH. (1.2.356.0017) PU Zagreb: Službena zabilježka u vezi informacije iz kontraobavještajne službe ZNG-a, 22. 9. 1991.

vatrenog oružja po građanima, osnovano se pretpostavilo da je bilo pucanja iz navedenog stana, pa je izvršena kriminalistička obrada nad K. Jovankom (...) sestrom G. N., koja je zatečena prilikom izlaska iz stana, o čemu je napisana službena zabilješka.

U cilju pronalaska vatrenog oružja izvršen je vizuelan pregled stana G. N., uz prisustvo njene sestre K. Jovanke, koja ima ključeve od stana ostavljene od sestre, u Končarevoj ulici..., gdje nije uočeno bilo kakvo oružje, niti tragovi o pucanju iz bilo kakvog vatrenog oružja.”¹¹⁶

Dodatan su problem za policiju predstavljali samovoljni ulasci odnosno provala u stanove. U stanove su od ljeta 1991. provaljivali pripadnici ZNG-a, Narodne zaštite, HOS-a ili pak uniformirani civili, uglavnom pod izlikom traženja ilegalnog oružja. Vlasnici targetiranih stanova uglavnom su (mada ne svaki put) bili Srbi, Jugoslaveni ili članovi obitelji aktivnih i umirovljenih oficira JNA. Još su sredinom kolovoza, primjerice, u stan jedne srpske obitelji u Zaprešiću upali nepoznati maskirani ljudi i otuđili legalno nabavljeni pištolj. Prisutnoj maloljetnoj kćeri su pritom dobacili da je “kučka četnička”.¹¹⁷

Broj sličnih provala i ilegalnih pretresa stanova nastavio je rasti tijekom rujna. O sudjelovanju u *de iure* ilegalnim pretresima govore nam i svjedočanstva pripadnika Bojne Frankopan, koja je u ljeto i ranu jesen 1991. bila angažirana na zaštiti objekata i blokiranju kasarni JNA u Zagrebu. Riječima veterana Bojne, Sergeja Matulića: “Odradili smo blokade, pretrese tih zgrada, no iako nismo ništa našli, postupno su ta djelovanja prestala” (Šulj, 2023: 40—41). U Splitu su stanove prema vlastitom nahodenju pretresali i članovi ragbijaškog kluba Nada, pritom se lažno predstavljajući kao pripadnici specijalne jedinice Hrvatske ratne mornarice.¹¹⁸

Ministarstvo unutarnjih poslova je zbog velikog broja samovoljnih pretresa stanova 21. rujna bilo prisiljeno u novine plasirati obavijest kojom se građane RH podsjećalo da pretragu stanova i oduzimanje oružja smiju obavljati isključivo ovlaštene službene osobe odnosno policija. U posljednjoj točki oba-

116 114 HR-HDA-1745. OŠ MUP RH. (1.2.362.0065) Depeša broj: 511-18-15/1-18181/91. Izvještaj PU Zagreb o pretrazi stana N. G., 25. 9. 1991.

117 115 HR-HDA-1745. OŠ MUP RH. (1.2.243.0018-0019) Depeša broj: 511-18-15/1-15729/91. Izvještaj PU Zagreb o provali u stan M. N. u Zaprešiću, 11. 8. 1991.

118 “Prorijedena peta kolona”, *Slobodna Dalmacija*, 27. rujna 1991. (str. 14—15)

vijesti jasno je naglašeno da “građani i samoorganizirane skupine građana, kao i drugi oružani sastavi ne smiju samoinicijativno poduzimati mjere i radnje za čije je izvršenje isključivo nadležno Ministarstvo unutarnjih poslova.”¹¹⁹ Na objavljivanje ovakvog podsjetnika zasigurno je utjecala i činjenica da su lokalne vlasti često tolerirale – ili čak poticale – aktivnosti “drugih oružanih sastava” na suzbijanju navodne snajperske opasnosti. Mladen Vedriš je, primjerice, još 17. rujna izjavio da je zagrebački krizni štab odlučio “ovlastiti jedinice MUP-a i Teritorijalne obrane da krenu u čišćenje snajperskih i mitraljeskih gnijezda.”¹²⁰ Na stranu to što Krizni štab Zagreba nije bio u poziciji da izdaje zapovijedi jedinicama Ministarstva unutarnjih poslova, Vedriš je svojom izjavom zapravo pokušao proširiti spektar djelovanja Teritorijalne obrane i amenovati protuzakonite postupke počinjene u protusnajperskim akcijama. Pretraživanje stanova od strane vojnih i paravojnih postrojbi uznemiravalo je građane Zagreba, o čemu je svjedočio bivši pripadnik 1. brigade ZNG-a, Siniša Turkalj:

U nekoliko navrata, naši pripadnici koji su osiguravali krov [zgrade HTV-a], bili su izloženi pojedinačnim pucnjevima. Zbog toga sam u dva navrata aktivirao interventnu ekipu te smo pokušali locirati i naći strijelce s okolnih zgrada. Nismo uspjeli jer te zgrade bile su prevelike, a dobili smo i zapovijed da to više ne radimo jer uznemirujemo stanare. (Šulj, 2023: 37)

Usprkos velikom broju dojava i intervencija, u fondu Operativnog štaba MUP-a može se uočiti manjak informacija o uhapšenim ili likvidiranim snajperistima. Različite su službe ponekad prosljeđivale i posve kontradiktorne informacije. Šibenski je Centar za obavještanje 20. rujna obavijestio MUP da je tamošnja policija do toga dana likvidirala “nekoliko snajperista”, ali da za točan broj ipak treba pitati PU Šibenik.¹²¹ Istoga dana, PU Šibenik MUP-u šalje depešu u kojoj se konstatira da su sve dotadašnje dojave o snajperistima bile lažne.¹²² Izvještaji s imenima žrtava navodnih snajperskih napada također su malo-brojni. Jedan od rijetkih izvještaja s navedenim imenom žrtve propucavanja jest onaj o ranjavanju policajca Darka Vuka u Zagrebu, 17. rujna. Vuk je toga

119 “U pretres – samo ovlašteni”, *Večernji list*, 21. rujna 1991. (str. 3)

120 “Prijavite snajperiste!”, *Večernji list*, 18. rujna 1991. (str. 4)

121 119 HR-HDA-1745. OŠ MUP RH. (1.2.349.0012-13) Općina Šibenik, Centar za obavještanje: Izvješće za dan 19. 9. 1991. (poslano 20. 9.)

122 120 HR-HDA-1745. OŠ MUP RH. (1.2.349.0015-16) Depeša broj 511-13-02-894-559/2/91. Izvještaj o aktivnostima PU Šibenik, 20. 9. 1991.

dana s još trojicom policajaca bio angažiran na cestovnoj blokadi na križanju Držičeve avenije i Ulice proleterskih brigada (današnje Vukovarske). Policajci su odjednom shvatili da oko njih padaju zrna metaka te su se bacili u zaklon. Vuk je ipak bio pogođen u prst desne noge, a liječničkim je pregledom kasnije utvrđeno da se radilo o malokalibarskom metku.¹²³

Iako na prvi pogled predstavlja dokaz o postojanju neke vrste snajperske opasnosti u Zagrebu, slučaj ranjavanja Darka Vuka zapravo nam ne govori mnogo.¹²⁴ Smjer pucanja nikada nije utvrđen, kao ni vrsta oružja kojim je ispaljen metak. Sama činjenica da je jedan policajac bio lakše ranjen malokalibarskim vatrenim oružjem ne implicira da je bio žrtva ciljanog snajperskog napada. Zapravo, većinu zabilježenih dojava o “snajperskim” pucnjima vjerojatno se može pripisati nepravilnom rukovanju oružjem od strane hrvatskih civila ili pripadnika naoružanih jedinica. Primjerice, Policijska uprava Split zabilježila je čak 31 slučaj nedozvoljenog korištenja vatrene oružja od strane pripadnika ZNG-a u periodu između 9. kolovoza i 3. rujna.¹²⁵ Slični su događaji više puta zabilježeni i u Zagrebu, kao i u mnogim drugim hrvatskim gradovima.¹²⁶ Zabilježeni su i slučajevi napada na policajce od strane gardista. U Šibicama kod Zaprešića policija je 23. rujna zaustavila automobil iz kojega je nešto ranije bila otvorena paljba u blizini policijske patrole. Ustanovljeno je da su automobilom upravljali alkoholizirani pripadnici ZNG-a.¹²⁷

Ujesen 1991. hrvatski su gradovi bili naprosto preplavljeni lako dostupnim oružjem. Brojni su civili iskoristili kaos prilikom zauzimanja kasarni JNA

123 HR-HDA-1745. OŠ MUP RH. (1.2.345.0080) Depeša broj: 511-18-15/1-17780/91. Izvještaj PU Zagreb o ranjavanju policajca Vuk Darka, 17. 9. 1991.

124 U istome kontekstu valja spomenuti i pucnjavu na zgradu HTV-a u Zagrebu. Prema policijskom izvještaju, nepoznati je počinitelj 12. kolovoza uputio 8 — 10 hitaca (najvjerojatnije iz pištolja) u smjeru stražarskog mjesta u krugu zgrade. Počinitelj nije otkriven, nisu pronađene čahure, nije bilo ranjenih, a na zgradi HTV-a nisu pronađena nikakva oštećenja. Iako je do pucnjave vjerojatno došlo, nema nikakvih dokaza da je ona bila rezultat neke vrste “petokolonaške” aktivnosti. HR-HDA-1745. OŠ MUP RH. (1.2.247.0039) Depeša broj: 511-18-15/1-15785/91. Izvještaj PU Zagreb MUP-u RH o pucnjavi na Šetalištu K. Marxa, 12. 8. 1991.

125 HR-HDA-1745. OŠ MUP RH. (1.2.312.0021-0026) Depeša broj: 511-12-02/1-91. Informacija o uređovanjima pripadnika Zbora narodne garde bez prisustva i znanja policije, 5. 9. 1991.

126 Vidi npr. slučaj pucnjave u zagrebačkoj Dubravi: HR-HDA-1745. OŠ MUP RH. (1.2.329.0048) Depeša broj: 511 18-15/1-17464/91. Obavijest PU Zagreb o pucnjavi iz vatrene oružja, 11. 9. 1991.

127 HR-HDA-1745. OŠ MUP RH. (1.2.359.0044) Područni odjel Zaprešić, obavijest o događajima 23. 9. 1991.

za krađu osobnog naoružanja i eksplozivnih sredstava. Policija je pokušavala suzbiti šverc vojnim oružjem, ali je u tome imala samo ograničenog uspjeha.¹²⁸ *Večernji list* je krajem listopada pisao kako su “za tili čas po skladištima počeli čepkati ljudi koji su se tu našli iz okolnih ulica, mjesnih zajednica, iz Narodne zaštite i niza drugih institucija koje nemaju mnogo veze s naoružanjem i vojnom opremom koja je tu ležala.”¹²⁹ Nije teško zaključiti da je velika količina oružja u rukama neiskusnih civila morala rezultirati čestom – i nasumičnom – paljbom po gradskim ulicama. Uostalom, kao što je spomenuto ranije, o problemu neovlaštenog korištenja oružja javnost je bila itekako dobro obaviještena.¹³⁰

S vojnih su objekata JNA u hrvatskim gradovima doista znali vrebati prikriveni strijelci, čije su se aktivnosti često (pogrešno) pripisivale civilnim “snajperistima”. U Varaždinu je metkom upućenim iz Doma JNA bio ranjen saborski zastupnik Ivan Kovač. Projektili iz objekata JNA prouzročili su znatnu materijalnu štetu na stambenim zgradama uz kasarne na Borongaju i u Novom Zagrebu, kao i duž Zvonimirove ulice u centru grada (u blizini Komande V. vojne oblasti).¹³¹ Poznato je da se pucalo i iz splitske Lore, te iz kasarni u Osijeku, Zadru, Vinkovcima itd. Snajperistima iz redova JNA moraju se dodati i snajperisti iz redova hrvatskih snaga. Prema sjećanjima umirovljenog generala Mladena Mikolčevića, snajperisti iz Bojne Frankopan bili su pozicionirani u potkrovljima zgrada u blizini Komande V. vojne oblasti u Zagrebu (Šulj, 2023: 36). Varaždinski su mediji početkom listopada 1991. prenijeli informaciju tamošnje PU da su na krovovima mnogih zgrada bili postavljeni snajperisti hrvatske policije – što je doprinijelo broju paničnih dojava građana.¹³²

128 HR-HDA-1745. OŠ MUP RH. (1.2.349.0107) Depeša broj: 511-18-15/1-17886/91. Izvještaj PU Zagreb o kriminalističkoj obradi nad F. Z. i M. M. zbog šverca oružja iz osvojenog vojnog skladišta Duboki jarak, 20. 9. 1991.

129 “Bombe pod krevetom”, *Večernji list*, 19. listopada 1991. (str. 35)

130 “Pucnjava”, *Varaždinske vijesti*, 31. listopada 1991. (str. 20). Za slučaj akcije oduzimanja ilegalno nabavljenog oružja u Karlovcu, vidi: “Odmetnici bezglavo bježe”, *Večernji list*, 21. listopada 1991. (str. 8)

131 HR-HDA-1745. OŠ MUP RH. (1.2.346.0061-62) Depeša broj: 511-18-15/1-17807/91. Izvještaj PU Zagreb o pucnjavi iz kasarne JNA na Borongaju, 18. 9. 1991.; HR-HDA-1745. OŠ MUP RH. (1.2.349.0168) Depeša broj: 511-18-15/1-17894/91. Izvještaj PU Zagreb o propucavanju izloga u Zvonimirovoj ulici, 20. rujna 1991.

132 “Izvješća – podaci – prikazi”, *Varaždinske vijesti*, 3. listopada 1991. (str. 14)

Nakon smirivanja bitke za kasarne u drugoj polovici rujna, iz MUP-a su sve češće pristizale informacije da je opasnost od “petokolonaških” snajperista bila preuveličana ili čak u potpunosti izmišljena. Pomoćnik načelnika Policijske uprave Šibenik, Mate Ajduk, na prvoj je sjednici Skupštine općine Šibenik nakon “Rujanskog rata” podnio izvještaj o aktivnostima PU u razdoblju između 1. srpnja i 15. listopada. Šibenska policija je zaključila da su “petokolonaški” snajperisti bili isključivo plod ratne psihoze. Dio izvještaja posvećen snajperistima vrijedi citirati u cijelosti:

U vremenu od 16. rujna pa na dalje u ovoj Policijskoj upravi primljeno je preko 300 dojava o snajperistima, zbog čega je njihovom otkrivanju i eliminaciji posvećena posebna pozornost. U tom cilju je formirana i posebna operativna grupa. Postupajući po spomenutim dojavama izvršen je pretres 50-ak stanova i priveden veći broj osoba. Međutim, svi su ubrzo pušteni jer je operativnom obradom utvrđeno da se ne radi o snajperistima. Nakon izvjesnog vremena se potvrdilo da su ove dojave lažne odnosno plod ratne uzbuđenosti građana. Ovo potvrđuje i činjenica da u gradu nije bilo ni jedne žrtve tih snajperista. Psihozi snajperske opasnosti znatno je pridonio i tisak. (...) Ovom se mogu pridodati i mnogobrojne dojave građana o svjetlosnim signalima.¹³³

Na temelju informacija iz medija i fonda Operativnog štaba MUP-a može se zaključiti da nikakvih koordiniranih aktivnosti civilnih “petokolonaških” snajperista nije bilo u gradovima podalje od fronta. Štoviše, neke od informacija koje su se plasirale u medijima bile su potpuno netočne. Navodno hapšenje šestorice “snajperista” u zagrebačkoj Vodnikovoj ulici, primjerice, uopće se ne spominje u arhivskom fondu Operativnog štaba MUP-a. Uprkos tome, ono se nastavilo spominjati u poslijeratnoj literaturi (Javorović, 1999: 67). Hrvatski su gradovi 1991. bili prepuni oružja, a pucnjave su bile svakodnevna pojava – u mnogima od njih sudjelovali su i pripadnici ZNG-a i drugih oružanih formacija. Tijekom bitki za kasarne aktivni su bili i snajperisti smješteni u vojnim objektima, a iz samih je kasarni često otvarana nasumična paljba po stambe-

133 HR-DAŠI-47. Skupština općine Šibenik. “Zapisnik 13. skupne sjednice Vijeća udruženog rada, Vijeća mjesnih zajednica i Društveno-političkog vijeća Skupštine općine Šibenik održane 26. listopada 1991. godine”, str. 15.

nim četvrtima. Svi su ovi momenti doprinijeli stvaranju ratne psihoze, koju su pričama o “petoj koloni” i civilnim “snajperistima” namjerno ili nenamjerno potencirali određeni političari i većina hrvatskih medija. Te su priče, iako temeljene na poluistinama i lažnim glasinama, itekako negativno utjecale na živote mnogih ljudi.

/ “Guje u njedrima”

“Petu kolonu” se u Hrvatskoj odmah poistovjetilo s jasno definiranim društvenim skupinama: Srbima, Jugoslavenima i obiteljima oficira JNA, bili oni aktivni ili umirovljeni. Etnički Hrvati su se kao “petokolonaši” spominjali tek iznimno. Poveznica između navedenih skupina i “pete kolone” 1990-ih je godina bila gotovo samorazumljiva, što nam zorno dočarava sljedeći pasus Marinka Ogoreca:

Regrutirani su [petokolonaši] uglavnom iz redova umirovljenih vojnih osoba i milicionara, dijela civilnih osoba na službi u bivšoj JNA, članova obitelji vojnih osoba, boraca NOB-a, a najopasniji su bili prikriveni (ostavljeni ili ubačeni) časnici KOS-a i SDB-a. Pored njih, u “petu kolonu” se nastojalo uključiti i pripadnike nekih političkih stranaka, posebno iz redova SDS-a i SK-Pokreta za Jugoslaviju. Za sve njih je karakteristično da su bili isključivo srpske nacionalnosti. (Ogorec, 1994: 177—178)

Atmosfera nepovjerenja prema sugrađanima srpske narodnosti u Hrvatskoj postepeno je jačala nakon izbora 1990. godine, da bi vrhunac doživjela u ratnim mjesecima druge polovice 1991. Popisi “agenata KOS-a” koji su se od proljeća 1991. počeli pojavljivati u huškačkim tabloidima služili su stvaranju slike o široko rasprostranjenoj mreži “petokolonaša”, a na njihovoj su se meti najlakše mogli naći hrvatski Srbi na istaknutim društvenim, gospodarskim i političkim funkcijama. Do ljeta 1991. čak su i *mainstream* mediji počeli poistovjećivati “petokolonaše” sa Srbima. Tu je vezu vrlo jasno naglasio novinar *Večernjeg lista* Ante Matić u već spominjanome članku pod naslovom “Guje u njedrima”:

Petokolonaši su u većini slučajeva pripadnici “ugroženog i golorukog naroda” kojem smo dali gostoprinstvo kad je bio

proganjan od onih kojima su danas postali slični. Zavaravaju se dobronamjerni koji misle da će petokolonaši prihvatiti i priznati ikakvu Hrvatsku.¹³⁴

Nakon izbijanja otvorenog rata između Republike Hrvatske, JNA i srpskih pobunjenika u rujnu 1991. godine, hrvatski su mediji pooštrili svoj stav po pitanju navodnih “petokolonaša” i “snajperista”. Prema njima više nije trebalo imati milosti. Ukoliko budu otkriveni i odluče pružiti otpor, pisao je *Glas Slavonije* 21. rujna, “tada treba s njima obračunati i po kratkom postupku.”¹³⁵ Čak su i stranke ljevice počele kolektivno sumnjčiti Srbe za pripadnost “petoj koloni.” Šibenski je SDP 1. rujna pozvao “Srbe, naše sugrađane (...) da se čuvaju bilo kakve uloge u ‘petoj koloni’, jer već sutra to neće biti nezapaženo i bit će osuđeno.”¹³⁶

Srbima optuženim za pripadnost “petoj koloni” prijetilo se na razne načine: ispisivanjem parola po zidovima kuća,¹³⁷ prijetećim telefonskim pozivima,¹³⁸ fizičkim napadima,¹³⁹ ali i postavljanjem eksplozivnih naprava pred stanove i radnje. Fond Operativnog štaba MUP-a prepun je izvještaja o napadima na srpske nekretnine; miniranja su se događala gotovo svakodnevno. U vrlo perfidnom obratu, *Večernji list* je 20. kolovoza optužio osječke Srbe da si sami miniraju nekretnine “kako bi dokazali ugroženost Srba u Osijeku.”¹⁴⁰ I napadi na srpske kuće tako su postali djelo “pete kolone”.

Optužbe za “petokolonašku” aktivnost potencijalno su mogle rezultirati i mnogo težim posljedicama. Anica Marić, djelatnica vukovarskog Doma za borbe i umirovljenike, u svome je dnevniku zapisala kako joj je 28. rujna jedan

134 “Guje u njedrima”, *Večernji list*, 23. kolovoza 1991. (str. 2)

135 “Snajperisti”, *Glas Slavonije*, 21. rujna 1991. (str. 9) Autor članka također uspoređuje “snajperiste” sa zloglasnom rumunjskom tajnom policijom Securitate, čiji su pripadnici navodno snajperima ubijali prosvjednike tijekom Rumunjske revolucije 1989. godine. Možda bi vrijedilo postaviti pitanje koliko su scene iz 1989. utjecale na percepciju “snajperske opasnosti” u Hrvatskoj 1991.?

136 “Proglas građanima”, *Slobodna Dalmacija*, 1. rujna 1991. (str. 14)

137 “Dana 17. 09. 1991. godine oko 08.00 sati po građanima Sveti Ivan Zelina primjećena su ispisa na ćirilica slova četiri S sa križem kao i oznake upitnika i slovima ispisano ‘petokolonaši’ na ogradama stambenih kuća, stambenim zgradama i to crnim sprejom po NN osobama najvjerovatnije u toku noći i prvim jutarnjim satima.” HR-HDA-1745. OŠ MUP RH. (1.2.344.0080) Depeša broj: 511-18-15/1-17768/91. Izvještaj PU Zagreb o ispisivanju parola u Zelini, 17. 9. 1991.

138 “Ponoćni telefonisti”, *Večernji list*, 19. rujna 1991. (str. 23)

139 “Zašto me optužujete?”, *Varaždinske vijesti*, 31. listopada 1991. (str. 9)

140 “Eksplozivna noć”, *Večernji list*, 20. kolovoza 1991. (str. 6)

od korisnika Doma dojavio da drugi korisnik, Stevan Jovičić iz Borova Sela, baterijskom lampom noću šalje svjetlosne signale u smjeru Negoslavaca. Isti je korisnik tu navodnu informaciju kasnije prenio i pripadniku ZNG-a koji je zbog toga odlučio likvidirati Jovičića, no od ubojstva je odustao nakon intervencije Anice Marić (Nazor, 2008: 174—175).

Potencijalno smrtonosnih optužbi bilo je i u gradovima daleko od fronta. Zagrepčanin Željko Ž. početkom je rujna policiji prijavio razbojništvo: sedmorica naoružanih muškaraca (od čega četvorica u maskirnim uniformama bez obilježja) nasilno su mu upala u kuću. Muškarci su se predstavili kao pripadnici specijalne jedinice policije, te kazali da su dobili dojavu da se u kući nalazi veća količina oružja. “Nakon što im je Ž. odgovorio da ne posjeduje nikakvo oružje,” stoji u policijskom izvještaju, “navedene su osobe izvršile pretragu obiteljske kuće, kojom prilikom su Ž. na sljepoočnicu prislanjali revolver i prijetili mu da će ga ubiti jer je Srbin.”¹⁴¹

Desetog rujna u Policijsku je stanicu Trešnjevka samoinicijativno stupio Ž. M., naoružan automatskom puškom, i dežurnim službenicima opisao kako je 9. rujna tročlana skupina pod njegovim vodstvom u zagrebačkom naselju Rudeš otela građanina Stojana Zeca, vezala mu ruke liscama i odvela ga u smjeru Velike Gorice. Zec im je ondje, navodno, pobjegao. Ž. M. je za sebe rekao da je pripadnik specijalne jedinice ZNG-a te da radi “na suzbijanju djelovanja pete kolone”, nakon čega je napustio stanicu. Kasnije u toku 10. rujna za Ž. M. ipak je raspisana tjeratica, nakon što je kriminalističkom obradom utvrđeno da je njegova skupina djelovala samoinicijativno, van okvira ZNG-a. Toga je popodneva policijska ophodnja u kući Stojana Zeca na Rudešu pronašla dvojicu građana, Milana B. i Živka C. koje je ranije toga dana također zarobila skupina pod vodstvom Ž. M. Tročlana je skupina otmičara uhapšena uvečer 10. rujna, pod optužnicom da je “samoinicijativno protupravno poduzimala mjere i radnje prema vlastitom nahodaženju uperene protiv građana srpske nacionalnosti.”¹⁴² Stojan Zec se od 9. rujna 1991. vodi kao nestala osoba.¹⁴³

141 HR-HDA-1745. OŠ MUP RH. (1.2.362.0075) Depeša broj: 511-18-15/1-18159-91. PU Zagreb: Ž. Željko – razbojništvo, 25. 9. 1991.

142 HR-HDA-1745. OŠ MUP RH. (1.2.329.0057-0058) Depeša broj: 511-18-15/1-16/95/91. M. Ž. i drugi – kriminalistička obrada, 11. 9. 1991.

143 “Stojan Zec”, Nacionalna evidencija nestalih osoba, https://nestali.gov.hr/nestale-osobe-403/403?osoba_id=383 (pristupljeno: 3. siječnja 2026.) ; arhivirana poveznica: <http://archive.today/DyzfB> (arhivirano: 3. siječnja 2026.)

Od sredine rujna, optužbe za pripadnost “petoj koloni” pretvorile su se u optužbe za “snajperizam”. Uvečer 20. rujna stanovniku zagrebačkog Črnomerca Dušanu L. u stan su provalila četvorica mladića odjevena u uniforme ZNG-a. Gardisti su (ilegalno) pretražili stan i iz njega otuđili jedan lovački karabin za kojega je Dušan L. imao dozvolu. Kao razlog pretrage stana gardisti su naveli sumnju da je Dušan L. snajperist, te su ga upozorili da o tome događaju ne smije obavijestiti policiju.¹⁴⁴ Dan ranije, na Črnomercu se slična scena odvila i u stanu Branke P., jugoslavenske narodnosti.¹⁴⁵ Na meti sličnih provala znali su se naći i Hrvati odnosno stanovi u vlasništvu osoba hrvatske narodnosti. U fondu Operativnog štaba MUP-a zabilježeno je da su 20. rujna dvojica pripadnika ZNG-a pod izlikom traženja snajperista provaljivala u sve stanove na trećem katu jedne zgrade u zagrebačkoj Lepušičevoj ulici.¹⁴⁶ Posljednju veliku snajpersku paniku u Zagrebu, 7. listopada, iskoristili su pripadnici HOS-a kako bi redom pretresali stanove u Ilici, pritom se predstavljajući kao zaposlenici MUP-a.¹⁴⁷ Takve su situacije ipak bile relativno rijetke; na meti ilegalnih pretresa i razbojništava uglavnom su se nalazili pripadnici triju skupina kolektivno osumnjičenih za “snajperizam”: Srbi, Jugoslaveni i obitelji umirovljenih i aktivnih časnika JNA.

Najmanje je jedna civilna osoba odvedena na strijeljanje pod optužbom za korištenje snajpera. Savu Kovača, Srbina iz Bjelovara, 2. su listopada u njegovu stanu uhapsili pripadnici PU Bjelovar. Optužen je da je sudjelovao na ilegalnim sastancima i pucao na Hrvate iz snajperskog oružja koje su policajci (beuspješno) tražili u njegovu stanu. Kovač je potom odveden u zgradu bjelovarske policijske uprave, gdje je tučen i maltretiran. U noći s 3. na 4. listopada izveden je iz pritvora zajedno sa šestoricom zarobljenih pripadnika JNA i odveden u šumu Česma kod Malog Korenova. Skupina zarobljenika ondje je strijeljana, no Kovač je – iako teško ranjen – uspio preživjeti i vratiti se u Bjelovar.¹⁴⁸

144 HR-HDA-1745. Oš MUP RH. (1.2.358.0068) Depeša broj: 511-18-15/1-17845/91. PU Zagreb: Prijave građana o pretragama stanova, 23. 9. 1991.

145 Ibid.

146 144 HR-HDA-1745. Oš MUP RH. (1.2.351.0029) Depeša broj: 511-18-15/1-17919/91. PU Zagreb: Izvještaj o provalama u stanove u Lepušičevoj ulici, 20. 9. 1991.

147 HR-HDA-1745. Oš MUP RH. (1.2.393.0077) Depeša broj 511-18-15/1-18842/91. PU Zagreb: Izvještaj o provali u stan, 7. 10. 1991.

148 “Sažetci izvještaja sa suđenja u slučaju ‘Bjelovarske grupe’”, *Documenta: centar za suočavanje s prošlošću*, http://old.documenta.hr/assets/files/Sudjenja/Bjelovar_sazetak_izvjestaja_s_pracenja_drugog_prvog_ponovljenog_sudjenja.pdf (pristupljeno: 10. siječnja 2026.)

Značajan broj Srba pod takvim se pritiscima odlučio na bijeg iz hrvatskih gradova. Prema sjećanjima bivšeg ministra u Vladi RH, Živka Juzbašića, samo je iz zagrebačkog Kozari boka 1991. godine izbjeglo više od tisuću Srba (Juzbašić, 2009: 52). Srbi iz toga naselja našli su se na udaru *st-ovih* lažnih vijesti još u kolovozu, a narednih su se mjeseci ondje zaredali napadi na kuće srpskih obitelji.¹⁴⁹ Na zagrebačkim je Ravnicama, pak, došlo do svojevrstne segregacije: brojni su stanovnici te četvrti tijekom zračnih uzbuna zbog straha od “snajperista” odbijali koristiti skloništa u zgradama s velikim brojem vojnih stanova.¹⁵⁰

Kako bi zaustavili maltretiranje, mnogi su Srbi pokušali javno dokazati svoju lojalnost hrvatskim vlastima. U tom je pogledu simptomatičan primjer “vojnih zgrada” u Susedgradskoj ulici u Zagrebu. Iz okolnih su ulica MUP-u sredinom rujna počele stizati dojave o svjetlosnim signalima s viših katova zgrada.¹⁵¹ Svega nekoliko dana kasnije u Susedgradskoj su se pojavili nepoznati uniformirani muškarci koji su provaljivali u stanove oficira JNA i osoba srpske narodnosti.¹⁵² Neki su od muškaraca na uniformama nosili oznake HOS-a.¹⁵³ Kako bi se spasili daljnjih neugodnosti, stanari zgrada u Susedgradskoj odlučili su upomoć pozvati novinare *Večernjeg lista*. Novinarima su više puta ponovili kako u njihovim zgradama nema snajperista, a kao krunski dokaz lojalnosti trebalo je poslužiti formiranje noćnih straža i “kriznog štaba” zgrade. “Dijeleći sudbinu ove ‘lijepje naše’, ne shvaćamo zašto ispaštamo grijehе onih kojih ovdje nema, već se nalaze na ‘sigurnom’,” poentirali su stanari u jednome od članaka u *Večernjaku*.¹⁵⁴ Da nikakvi iskazi lojalnosti ipak nisu mogli jamčiti sigurnost, dokazuje nam slučaj Zorana V. iz Novoga Zagreba. Zoranu su 3. listopada u stan provalila dva uniformirana muškarca s oznakama HOS-a te mu pod prijetnjom oružja otuđili pištolj kojega je koristio kao aktivist Narodne zaštite. Razbojništvo je prijavljeno policiji, no rezultat istrage nije nam poznat.¹⁵⁵

149 Vidi npr.: HR-HDA-1745. Oš MUP RH. (1.2.402.0078) Depeša broj: 511-18-15/1-19094/91. M. Mladen, eksplozija eksplozivne naprave, 12. 10. 1991.

150 “Prijeti još pet vojarni”, *Glas Slavonije*, 22. rujna 1991. (str. 11)

151 HR-HDA-1745. Oš MUP RH. (1.2.340.0094) Obavijest Gradskog SNO Zagreb Gradskom centru za obavještavanje o svjetlosnim signalima, 16. 9. 1991.

152 HR-HDA-1745. Oš MUP RH. (1.2.364.0073) Depeša broj: 511-18-15/1-18259/91. PU Zagreb: V. D., prijava razbojništva počinjenog 20. 9. 1991. (datum depeše: 26. 9. 1991.)

153 HR-HDA-1745. Oš MUP RH. (1.2.365.0046) Depeša broj: 511-18-15/1-18268/91. PU Zagreb: R. Z., prijava provale u stan počinjene 21. 9. 1991. (datum depeše: 26. 9. 1991.)

154 “Sve za Lijepu našu”, *Večernji list*, 30. rujna 1991. (str. 26)

155 HR-HDA-1745. Oš MUP RH. (1.2.394.0078-79) Depeša broj 511-18-15/1-18850/91. PU Zagreb: V.

Usprkos tome što se snajperska histerija počela smirivati već krajem jeseni 1991. godine, mrlja navodnog “petokolonaštva” nastavila je pratiti Srbe u hrvatskim gradovima. Kada je vojna policija HV-a sredinom lipnja 1992. u Splitu uhapsila 29 civila srpske narodnosti zbog “organiziranja ili pripremanja oružane pobune”, barem su dvojici uhapšenika – braći Uglješi i Gojku Buloviću – vojni policajci pretresli stan u potrazi za (nepostojećim) oružjem i radio-stanicom. Braća Bulović potom su odvedena u vojni zatvor u Lori, gdje je Gojko preminuo od posljedica mučenja.¹⁵⁶ Mjesna zajednica Split 3 je 6. travnja 1993. uputila dopis predsjednicima kućnih savjeta u kojima ih je upozorila “na petu kolonu koja još uvijek djeluje na ovim prostorima.” Lokalne Srbe i Crnogorce se pritom prozvalo zbog manjka lojalnosti, a stanarima se predložilo da u kućne savjete izaberu isključivo osobe hrvatske nacionalnosti (Markovina, 2015: 85—86).

/ Promotori “pete kolone”

Na koncu, trebamo se zapitati tko je i zašto forsirao narativ o urbanoj “petoj koloni” i fantomskim snajperistima. Najlakše bi bilo sve pripisati “ratnoj psihozi”, kao što su to učinili predstavnici PU Šibenik u listopadu 1991. godine, no ostaje činjenica da su neki akteri toj psihozi doprinijeli više od drugih. Huškački tabloidi, među kojima se 1991. isticao *ST*, zasigurno zaslužuju velik dio krivice. *ST* je priče o “petokolonašima” i “snajperistima” svakako dijelom plasirao iz čistog senzacionalizma, u svrhu povećavanja tiraže. No objavljivanje popisa “agenata KOS-a” s imenima i prezimenima osoba iz potpuno različitih društvenih sfera – od direktora javnih poduzeća do sitnih ugostitelja – upućuje i na kontakte s kriminalnim i paraobavještajnim podzemljem. Ulogom *ST*-a u ratnim zbivanjima u Hrvatskoj i vezama spomenutog tabloida s hrvatskim obavještajnim službama do sada su se bavili istraživački novinari (Šimičević, 2016), dok se na temeljitu historografsku obradu ovih tema još uvijek čeka.

Mnogi su pojedinci i skupine iskorištavali snajpersku paniku za provale i pljačku. Tijekom rata u Hrvatskoj samo je na teritoriju pod nadzorom repu-

Zoran, razbojništvo od 3. 10. 1991. (datum depeše: 8. 10. 1991.)

156 “Lora! Lora! Lora!”, *Feral Tribune*, 8. ožujka 1999. (str. 13); Arhiv Srba u Hrvatskoj. Fond Luka Šušak (3.2.33), kutija 21, inv. br. 121. “Svjedočanstvo Uglješe Bulovića”, str. 3.

bličkih vlasti RH provaljeno u stotine, ako ne i tisuće nekretnina u vlasništvu osoba srpske narodnosti. U mnoge je od tih stanova provaljeno pod izlikom traženja snajpera ili drugog skrivenog oružja. U izvještaju šibenske policije iz listopada 1991. tako stoji da je prethodnoga mjeseca “zabilježeno (...) više slučajeva provala i nasilnog i nezakonitog ulaženja u stanove, često i pod izlikom lova na ‘snajperiste’, pri čemu su iz tih stanova ukradeni vrijedniji predmeti (...)”¹⁵⁷ Čini se da su se lovci na “snajperiste” i druge “petokolonaše” u jesenskim mjesecima 1991. uglavnom zadovoljavali običnom pljačkom. Narednih su godina kao plijen počeli figurirati i sami stanovi u vlasništvu vojnih lica JNA i/ili osoba srpske narodnosti. Ne samo da se provaljivalo i useljavalo u prazne stanove, nego se iz naseljenih stanova često izbacivalo (a ponekad i zarobljavalo) prisutne stanare. Kao što dokazuje ranije navedeni primjer braće Bulović, iako se u Hrvatskoj nakon 1991. više nije pisalo o snajperistima, ljudima se i dalje provaljivalo u stanove pod izlikom traženja naoružanih “petokolonaša”.

Problem “snajperista” nakratko se prometnuo i u prvoklasno političko pitanje. Zagrebačke gradske vlasti našle su se pod udarom zbog navodne loše reakcije na snajpersku opasnost. ST je iskoristio pojavu “snajperista” kako bi kritizirao odluku zagrebačkog Kriznog štaba o obaveznom zamračivanju prozora. “Došlo je vrijeme kada snajper postaje sudbinom građana Zagreba,” pisao je taj tjednik krajem rujna, “ali svi ćemo biti sigurniji ako Mladen Vedriš, predsjednik Kriznog štaba, osvijetli grad.”¹⁵⁸ Budući da je ST Vedriša napadao i ranije, jasno je da su ovakve tvrdnje bile korištene u svrhu prljave političke kampanje.¹⁵⁹

Ni Vedriš nije mogao odoljeti tome da iskoristi “snajperiste” za postizanje političkih poena: njegovu se izjavu da u Zagrebu “pucaju svi, od KOS-a do HOS-a” treba shvatiti u kontekstu jačanja sukoba između vladajućeg HDZ-a i HSP-a Dobroslava Parage, čiji je HOS bio oružano krilo. Predsjednik Skupštine općine Županja, HDZ-ov Ivan Zovak, bio je još jasniji: općinsku je opoziciju sredinom rujna prozvao “nenajavljenom kolonom petokolonaša” i podnio kaznene prijave protiv lidera lokalnih ogranaka opozicijskih stranaka. “Peto-

157 HR-DAŠI-47. Skupština općine Šibenik. “Zapisnik 13. skupne sjednice Vijeća udruženog rada, Vijeća mjesnih zajednica i Društveno-političkog vijeća Skupštine općine Šibenik održane 26. listopada 1991. godine”, str. 16.

158 “Snajperizam, ratna kuga na kraju XX. stoljeća – Zagreb ubija strah od snajpera!”, ST, 26. rujna 1991. (str. 4–5)

159 “Zagreb Vedrišu ne vjeruje!”, ST, 1. kolovoza 1991. (str. 12)

kolonaška” aktivnost u ovome slučaju ipak nije bila oružana, već se radilo o navodnom širenju kleveta i lažnih vijesti.¹⁶⁰

Stranke desne opozicije kritizirale su HDZ za pretjeranu popustljivost u lovu na “snajperiste” i potencirale priču o naoružanim “petokolonašima” u tjednima nakon završetka najmasovnije histerije. Varaždinski ogranak Hrvatske demokratske stranke (HDS) u lokalnom je tjedniku 3. listopada objavio plaćeni oglas u kojemu je rečeno:

Podružnica HDS-a Varaždin zatražila je od Policijske uprave Varaždin da njene specijalne jedinice izvrše provjeru svih stanova u gradu Varaždinu za koje se imalo sumnja da su služili snajperistima-petokolonašima da pucaju po građanima. HDS naglašava da su se odmah nakon što je vojska napustila grad, svi ti snajperisti samo pritajili, te da čekaju ponovnu priliku da pucaju po građanima s kojima žive. (...) HDS ujedno traži da se svim penzioniranim oficirima JNA oduzme dozvola za nošenje oružja, jer im više nije potrebno, budući da u našoj sredini nisu ugroženi.

Iako su, doduše, neki snajperisti uhvaćeni, iluzija je da su to svi, pa treba organizirano nastaviti na njihovom otkrivanju i onemogućavanju da opet siju strah i zebnju u našem gradu.¹⁶¹

U konačnici, značajnu su ulogu u perpetuiranju mita o “snajperistima” nakon rujna 1991. imali pripadnici Narodne zaštite. Narodna zaštita, kao paravojna organizacija osnovana početkom 1991. godine, odigrala je pomoćnu ulogu prilikom blokada vojnih objekata JNA. U jesen 1991. članstvo NZ-a počinje se rasipati te se mnogi njeni pripadnici demobiliziraju ili pridružuju ZNG-u. Svrha postojanja NZ-a postajala je sve upitnijom. Kako bi dokazali svoju svrsishodnost, zapovjednici lokalnih jedinica NZ-a u novinskim reportažama sve češće spominju svoju ulogu u borbi protiv “snajperista” koji, navodno, još uvijek predstavljaju prijetnju.¹⁶² Simptomatičan je primjer Varaždina: dok je varaždinska policija početkom listopada već iznosila informacije da je opasnost od snajpera bila preuveličana, tamošnja je Narodna zaštita kao svoj glavni doprinos pri osvajanju kasarni JNA navodila upravo otkrivanje opasnih “petokolonaša.”¹⁶³

160 “Kolona petokolonaša”, *Glas Slavonije*, 12. rujna 1991. (str. 12)

161 “HDS zahtijeva hvatanje snajperista”, *Varaždinske vijesti*, 3. listopada (str. 17)

162 “Genijalci na kraju grada”, *Večernji list*, 19. listopada 1991. (str. 16–17)

163 “Izvjешća – podaci – prikazi”, *Varaždinske vijesti*, 3. listopada 1991. (st. 14)

Nakon što je početkom 1992. Narodnoj zaštiti zaprijetilo potpuno gašenje, zapovjednik Gradskog stožera NZ Zagreba, Milivoj Kujundžić, državnim je vlastima predočio nacrt budućeg ustroja i funkcije Narodne zaštite. Jedan je od glavnih zadataka NZ-a, prema Kujundžiću, trebala biti “zaštita od diverzantskog i terorističkog djelovanja i djelovanja pete kolone”. General Zvonimir Červenko odbacio je taj prijedlog ustvrdivši da se “Narodna zaštita ne bi smjela baviti ničim što je u sferi profesionalne funkcije države u oblasti obrane” (Javorović, 1999: 210). Hrvatska država, nakon što je uspostavila svoju vojsku i formalizirala represivni aparat, više nije imala potrebe za paravojnim organizacijama poput Narodne zaštite. Priče o “zaštiti od pete kolone” više nisu bile uvjerljive. Usprkos tome, neprovjerene priče o borbi protiv “snajperista” su se kao svojevrstan atavizam sve do današnjih dana nastavile spominjati u radovima posvećenim Narodnoj zaštiti (Javorović, 1999; Najman i dr., 2002; Najman i dr., 2004; Hrpka i Završki, 2023).

/ Umjesto epiloga

Fenomen “snajperista” u hrvatskim gradovima predstavlja specifičan problem za istraživače. Naime, naprosto je nemoguće s apsolutnom sigurnošću ustvrditi da nitko, nigdje, ni u kojem trenutku nije iz svoga ili tuđeg stana ispalio pokoji metak na civile ili pripadnike oružanih snaga RH s ciljem ranjavanja ili stvaranja panike. No dostupni povijesni izvori ipak nam omogućuju da dođemo do nekoliko bitnih zaključaka. Možemo sa sigurnošću zaključiti da djelovanje navodnih “snajperista” u hrvatskim gradovima 1991. nije bilo ni masovno ni koordinirano. I još više od toga: samo postojanje “snajperista” može se smatrati malo vjerojatnim, a za neke gradove kojima je 1991. zavladao snajperska panika – poput Šibenika – može se i rezolutno ustvrditi da civilnih snajperista naprosto nije bilo.

U hrvatskim gradovima ponekad zaista jesu djelovali skriveni strijelci – aktivni pripadnici Jugoslavenske narodne armije smješteni u vojnim objektima – dok su u civilnim zgradama znali biti smješteni pripadnici MUP-a, ZNG-a i Narodne zaštite RH, uglavnom u svrhu nadzora nad objektima JNA. Civilni, “petokolonaški” snajperisti, pak, najvjerojatnije su bili plod ratne histerije. I sam je fenomen “pete kolone”, iz kojega su iznikle priče o snajperistima, na granici povijesne istine i produkta ratne psihoze. Iako su SFRJ i njena savezna

armija doista imale ogroman (kontra)obavještajni aparat, i očekivano je da je on korišten u situaciji raspada zemlje, treba reći da za tipove aktivnosti o kojima se najviše pisalo u medijima – od davanja svjetlosnih signala, preko navođenja artiljerijske vatre, do naoružavanja snajperista u urbanim sredinama izvan područja ratnih sukoba s ciljem nasumičnog gađanja civilnih osoba – nema gotovo nikakvih dokaza.

Urbani “snajperisti” i dalje figuriraju u ratnim sjećanjima, spominje ih se u medijima, a njihovo se postojanje kao povijesnu činjenicu počelo navoditi i u historiografiji. Forsiranje narativa o raširenoj snajperskoj opasnosti u hrvatskim gradovima – usprkos manjku čvrstih dokaza – pritom ne treba smatrati samo banalnim previdom ili bezopasnom pogreškom. Nekritičko ponavljanje neprovjerenih priča o raširenosti civilnih snajperista prikriva pravu pozadinu fenomena “snajperizma”: ratnu histeriju poticanu od strane huškačkih medija, zbog koje su ispaštale tisuće nedužnih pripadnika manjinskih skupina.

/ Literatura

Banović, M: Antiteroristička akcija u osječkom Stadijskom naselju 1991., Identitet. hr, 14. srpnja 2021. <https://identitet.hr/antiteroristicka-akcija-u-osjeckom-stadijskom-naselju-1991/> Pristupljeno: 14. prosinca 2025. Arhivirana poveznica: <http://archive.today/TmfSI>.

Borković, G: Primorac je početkom 90-ih pretresao “sumnjive” srpske stanove u Splitu, *Novosti*, 11. studenoga 2024. <https://www.portalnovosti.com/primorac-je-početkom-90-ih-pretresao-sumnjive-stanove-u-splitu/> Pristupljeno: 8. prosinca 2025. Arhivirana poveznica: <http://archive.today/cEbhL>.

Hrpka, B., Završki, I. 2023. *Narodna zaštita Općine Osijek u Domovinskom ratu 1990.* — 1992. Matica hrvatska. Osijek.

Javorović, B. 1999. *Narodna zaštita Grada Zagreba u Domovinskom ratu.* Defimi. Zagreb.

Juzbašić, Ž. 2009. *Srpsko pitanje i hrvatska politika.* Prometej. Zagreb.

Lasić, I: “Uzmeš imenik telefonski”, *Novosti*, 8. siječnja 2026. <https://www.portalnovosti.com/uzmes-imenik-telefonski/> Pristupljeno: 10. siječnja 2026. Arhivirana poveznica: <http://archive.today/Wijox>.

Marinić, B: Krvava zagrebačka ljetna večer odnijela je četiri života – sukob pred “Maršalkom”, *Domovinski rat*, 2. srpnja 2024. <https://domovinski-rat.hr/2024/07/02/krvava-zagrebacka-ljetna-vecer-odnijela-je-cetiri-zivota-sukob-pred-marsalkom/> Pristupljeno: 10. prosinca 2025. Arhivirana poveznica: <http://archive.today/gMoTp>.

- Markovina, D. 2015. *Povijest poraženih. Jesenski i Turk*. Zagreb.
- Mihanović, Ivan. 2020. *Obrana Osijeka 1991. godine*. Doktorska disertacija, Fakultet hrvatskih studija. Zagreb.
- Najman, D., Posilović, I., Dujić, M. 2002. *Narodna zaštita u Domovinskom ratu*. Udruga dragovoljaca Narodne zaštite Domovinskog rata. Zagreb.
- Najman, D., Posilović, I., Dujić, M. 2004. *Blokade i osvajanja vojarni i vojnih objekata JNA u Hrvatskoj 1991*. Udruga dragovoljaca Narodne zaštite Domovinskog rata. Zagreb.
- Nazor, A. 2008. *Grad je bio meta: bolnica, dom umirovljenika...* Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata. Zagreb.
- Ogorec, M. 1994. *Hrvatski domovinski rat: 1991. — 1993*. Otokar Keršovani. Opatija.
- Ponoš, T. 2020. Sisak 1990. — 1991: ratni zločini nad Srbima. *Tragovi* 3 (2): 7 — 72.
- Rapačić, S: JNA je iz 'Maršalke' otvorila paljbu na zgrade u Travnom, ove fotografije svjedoče bezumnosti njihovih voda, *Večernji list*, 18. rujna 2025. <https://www.vecernji.hr/vijesti/jna-je-iz-marsalke-tjednima-pucala-po-zgradama-u-travnom-a-fotografije-potresnih-prizora-iz-razorenih-stanova-i-danas-cuvamo-1891071> Pristupljeno: 8. prosinca 2025. Arhivirana poveznica: <http://archive.today/PHokb>.
- Rapačić, S: Dan kada je zadržalo srce Zagreba: 'Barbari su pokušali obezglaviti Hrvatsku', *Večernji list*, 7. listopada 2025. <https://www.vecernji.hr/vijesti/dan-kada-je-zadrhtalo-srce-zagreba-barbari-su-pokusali-obezglaviti-hrvatsku-1804390> Arhivirana poveznica: <http://archive.today/EWTFN>.
- Šarić, L: Gdje je Primorac bio 1991.? Kandidat HDZ-a rasvijetlio svoj status dragovoljca i objavio dokumente, *Narod.hr*, 9. kolovoza 2024. <https://narod.hr/hrvatska/gdje-je-primorac-bio-1991-kandidat-hdz-a-rasvijetlio-svoj-status-dragovoljca-i-objavio-dokumente> Pristupljeno: 8. prosinca 2025. Arhivirana poveznica: <http://archive.today/jwCon>.
- Šimičević, H: Kako je strijeljao Robert Pauletić, *Novosti*, 10. lipnja 2016. <https://www.portalnovosti.com/kako-je-strijeljao-robert-pauleti-fotogalerija/> Pristupljeno: 16. prosinca 2025. Arhivirana poveznica: <http://archive.today/zq9ND>.
- Šulj, T. 2023. *Bojna Frankopan: prvi hrvatski komandosi*. Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata. Zagreb

MARKO FABER

Snipers in Croatian Cities in 1991: The Real Consequences of a Phantom Threat

In the summer and autumn of 1991, Croatian cities were flooded with stories of hidden snipers – members of the so-called “fifth column”, whose violent actions were supposedly intended to intimidate the local population. This paper approaches the phenomenon of alleged “snipers” from several angles. The first chapter describes the role of print media in spreading the narrative about snipers and an armed “fifth column”. The second chapter is dedicated to the analysis of the archival fond of the Operational Headquarters of the Ministry of the Interior of the Republic of Croatia, in order to establish the facts about the existence and alleged activities of snipers in Croatian cities. The third part analyzes the impact of sniper hysteria on proscribed social groups in Croatian urban centers in the autumn of 1991 – primarily Serbs, Yugoslavs and families of retired and active Yugoslav People's Army officers. Finally, the paper also explores the motives that encouraged certain media and public figures to spread the narrative about the omnipresence of urban “snipers”. The paper deals with the entire territory of the Republic of Croatia, with a focus on the cities of Osijek, Zagreb, Varaždin and Šibenik.

KEYWORDS: *snipers, War in Croatia, media, fifth column, Serbs of Croatia*

Ubojstvo sto i šest pacijenata Bolnice za duševne bolesti Vrapče u svjetlu ustaške ideologije i unutarnje politike

DANIJEL MATIJEVIĆ

Centar za istraživanje Holokausta i genocida na jugoistoku
Europe / YUFE-MSCA postdoktorand, Sveučilište u Rijeci

Obrađujući jednu neispričanu epizodu višestrukih “isprepletenih” genocida pod ustaškim režimom, predmet ovog članka je ubojstvo sto šest pacijenata zagrebačke psihijatrijske bolnice “Vrapče”, koje su ustaške vlasti provele u kasnim fazama Drugog svjetskog rata. Prema dostupnoj dokumentaciji, ustaške vlasti planirale su akciju od sredine 1944. te 1. oktobra 1944. izvršile raciju u bolnici i uhitile sto sedam pacijenata – šezdeset devet Srba, trideset šest Židova i dvoje Hrvata, od kojih je jedna pobjegla tijekom uhićenja – koji potom nestaju u koncentracijskim i logorima smrti, neki izgledno i u Jasenovcu. Niti jedan od odvedenih pacijenata nikada se nije vratio. Ova epizoda genocidnog nasilja demonstrira neumoljivu revnost ustaškog pokreta, čak i u tako kasnoj fazi rata koji je očito bio izgubljen, te dinamiku njegove složene ideologije, ukazujući na neke ključne razlike između ustašizma i nacizma kao povezanih ali zasebnih ideoloških sustava pod okriljem europskog fašizma dvadesetog stoljeća.

KLJUČNE RIJEČI: Nezavisna Država Hrvatska (NDH), Holokaust nad Židovima, ustaški genocid nad Srbima, Samudaripen nad Romima, Klinika za psihijatriju “Vrapče” u Zagrebu

/

U noći između zadnjeg dana septembra i prvog dana oktobra 1944. godine, u “Državnu bolnicu za živčane i duševne bolnice Vrapče”, kako se u to

vrijeme zvala današnja Klinika za psihijatriju “Vrapče”, stigla je postrojba Ustaške obrane na čelu s nadsatnikom Ljubom Milošem.¹ Ustaška obrana došla je sa zadatkom da okupi “nepoćudne elemente” iz bolnice i odvede ih “u nepoznatom pravcu”. Određeni broj “nepoćudnih” – najmanje dvadeset i sedam Židova, Srba i “otpadnika” Hrvata – bolničko osoblje je po Miloševoj naredbi pod ustaškom stražom već konfiniralo na odjel “I b”, a ostatak ljudi su morali skupiti po ostalim odjelima. Oko ponoći, većina pacijenata Židova, Srba i “otpadnika” Hrvata s ostalih odjela je već pronađena i dovedena na odjel “I d”. Preko stotinu skupljenih pacijenata ustaški su zapovjednici – ili sam Ljubo Miloš ili Milivoj Hodko, redarstveni satnik koji je prethodnih dana zapovijedao ustaškom stražom u bolnici – zatim podijelili u dvije grupe. Ustaška vozila čekala su s druge strane glavnog ulaza u veliko bolničko dvorište s urednim travnjacima i farovima okupanom ovalnom fontanom. Prva grupa pacijenata je odvedena postepeno, u skupinama od desetak ljudi, kombijem zagrebačke policije zvanim “Zeleni Tomaš”, dok su po drugu grupu naknadno došla dva kamiona i odvezla ih “u nepoznatom pravcu”. Obje grupe bile su skupina jada i očaja koja je dobro oslikavala društveno stanje kakvo je stvorio ustaški pokret: stotinu i sedam uplašanih, zbunjenih ljudi od šesnaest do osamdeset i tri godine, u različitim psiho-fizičkim stanjima i sa širokim rasponom svjesnosti sudbine koju joj režim priprema i kojoj se tog trenutka približavaju.

Među njima je stajao i čovjek u domobranskoj uniformi, “srednje visok, čvrste osteomuskularne građe”, “djelatni častnički namjestnik” u domobranstvu sa službom u Ratnom muzeju, Milan Pražić. Milan je bio pravoslavac iz sela Mlakva kod Kosinja u kotaru Perušić koji je negdje 1941. na 1942. prekršten na katoličanstvo, dakle jedan “bivši Srbin” u očima ustaškog režima. Milanu, kojem su “majka, 3 sestre i 2 brata zaklana 1942. god.”, nije pomoglo što se i pored obiteljske tragedije pridružio hrvatskom domobranstvu, te što je makar naoko pristao na ustaški projekt masovne prisilne asimilacije Srba u NDH, niti što se Ministarstvo oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske raspitivalo hoće li Milan “biti sposoban i upotrebljiv za službu” te nakon nje-

1 Ovaj povijesni prikaz koristi metodološki pristup koji sadrži osjetljive osobne podatke žrtava ustaške akcije u Vrapču 1944. godine, uključujući biografske podatke i medicinske informacije o njihovom psihičkom stanju. Podaci iz bolničkih dosijea žrtava korišteni su u mjeri potrebnoj za pisanje ove važne povijesti, s pažnjom posvećenom etičkim obzirima i profesionalnom postupanju s informacijama kako bi se sačuvalo dostojanstvo žrtava.

govog odvođenja, očigledno iznenađeno, tražilo od bolnice da dostavi “pismeni nalog” za Milanovo hapšenje.²

U dvorištu je stajala i dugogodišnja pacijentica Vrapča Olga Schäffer, kao i njezin brat Aleksandar. Olga je prvi put primljena u Vrapče 1929. godine, a na stalnom boravku ostala od 1930., s dijagnozama “Paranoia, Dementia paranoides” te “Schizophrenia paranoides”.³ Aleksandar Schäffer, austrougarski veteran i ranjenik iz Prvog svjetskog rata, dospio je u Vrapče tek 1943. godine s dijagnozom “Schizophrenia”, samo par tjedana prije odvođenja opisan kao “zbunjen”, “sasma povučen, splašen”, “na odjelu miran, drži se rezervirano, nekada podučava neku djecu bolničara, ali neprestano se pere, čisti, boji se da se ne zarazi”, “grimasira, hipohondričan”, te “ima osjećaj kao da je nekom nešto krivo i da nešto traži od njega a on da nezna ni sam za što”. “Zadovoljstvo”, nastavljaju bolničari u svojim bilješkama, “osjeća jedino u samoći, kod ljudi izgubi, kaže, sigurnost, ne zna što da radi a u samoći je miran. Pesimistički nastrojen glede življenja i budućnosti svoje – ‘Najvolio bi da crknem’, boji se da će ga ubiti”. Aleksandar je bio zaljubljenik u glazbu, zamijećen kako “stoji pred glasovinom i študira neke kompozicije ali tako tiho da se ne razumieva da je to uopće kakva umjetnička tvorevina”. Ispoljavao je blaže simptome duševne bolesti, ali, znakovito, bilješke u Aleksandrovom dosijeu pokazuju da su mu tegobe bile “sve izraženije i intenzivnije” otprilike od ustaškog dolaska na vlast.⁴ Poslije nastanka NDH, Olga i Aleksandar su kao Židovi imali određenu zaštitu preko brata Franje, čija je supruga Nelly bila “arijevka” te kao tajnica konzulata višijevske Francuske u Zagrebu bila u dobrim odnosima s više predstavnika državnog vrha NDH. Samo pet dana nakon što su Olga i Aleksandar odvedeni, Nelly je Vrapču poslala pismo u kojem navodi da joj je “preko g. Ministra Frkovića, g. vel. Župana Servatzy-a, i g. pročelnika Štitića saobćeno, da će u vezi s takvom liečničkom svjedočbom oboje biti povraćeno u kućnu njegu odnosno u bolnicu Vrabče”.⁵ U Aleksandrovom dosijeu također stoji upit “Redarstvene Oblasti za Grad Zagreb, Politički odsjek – pododsjek za suzbijanje protudržavne djelatnosti” sa predmetom “ŠEFER ALEKSANDAR; pošteda od mjera protiv Židova”.⁶ Pred odredom Ljube Miloša, međutim, Nellyne veze

2 Dosije Pražić Milan, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 L-P, 3351/44.

3 Dosije Schäffer Olga, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 N-S, 19103/30.

4 Dosije Schäffer Aleksandar, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 R-Ž, 2093/43.

5 Dosije Schäffer Olga, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 N-S, 19103/30.

6 Dosije Schäffer Aleksandar, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 R-Ž, 2093/43.

i redarstvene “poštede” nisu bile važnije od Olgine i Aleksandrove “rase” i opasnosti koju je po ustaškim odredbama svaki Židov predstavljao opstanku i napretku hrvatske nacije.

Kroz bolničko dvorište prema kamionima je prošla i Margita Račić, uhićenica “Redarstvene oblasti za grad Zagreb – Zatvor odsjeka za suzbijanje protudržavne djelatnosti, Savska c[esta]”. Margita je bila Hvaranka iz Vrbanja, katolkinja Hrvatica koja je “svršila domaćinsku školu u Splitu, udala se za klesarskog poslovođu u Zagrebu” te s njim dobila “1 sinčića, koji je sada 6 god. star”. Bilješke navode da je u zatvor dospjela “radi politič. razloga” sedam mjeseci prije premještaja u Vrapče u aprilu 1944., da je u zatvoru “tučena, nakon toga u nesvijesti”, te da “uz pomoć bolničarki je mogla hodati, ali sama niti stati” ni “pustiti urin”. “Često bi povraćala”. Jedan od liječnika, dr. Zvonimir Sušić,⁷ je zabilježio da “odmah nakon uhapšenja, iza jakih udaraca i mučenja, imala je nekakav napadaj, u kome se ukočila i nije znala za sebe. Iza toga uopće nije mogla micati nogama”. Uputnica iz zatvora u Vrapče navodi da je Margita “već pola godine u liječenju radi živčanog oboljenja”. Po premještaju u Vrapče, dr. Sušić nastavlja, “držala 6 dana u sebi mokraću i odtada neprestano mora biti kateterirana”. Margitin dosije pokazuje da je premještena u Vrapče kao uhićenica “u istrazi”, s referencama o više pismenih upita “Odsjeka za suzbijanje protudržavne djelatnosti” u vezi njenog stanja.⁸ Jasno je da je “Odsjek” očekivao njezin povratak u pritvor i nastavak sudskog postupka nakon oporavka, ali to Margitu ne bi spasilo od prekaljenog jasenovačkog egzekutora Ljube Miloša, koji je svoj odnos ka juridičkim procesima ustaške države izučio na tretmanu “trogodišnjaka” i drugih osuđenika u Sabirnom logoru Jasenovac.

Milan, Olga, Aleksandar i Margita stradavali su u pukotinama koje su na terenu stvarale kontradikcije ustaške nacionalne revolucije. S jedne strane ih je pritisnuo veliki ustaški projekt demografske konsolidacije hrvatske nacije, koji je uključivao mjere za povećanje nataliteta, prisilna iseljavanja “nepoželjnih” poput Srbijanaca, srpsko-pravoslavnog svećenstva i određenih segmenata autohtone srpske populacije u NDH, te fizičko uništenje “unutarnjih neprijatelja”, prvenstveno Židova, Roma i, kako je to ustaška ideologija precizirala, “nomadsko-balkanskog elementa” među “pravoslavcima” i među “otpadni-

7 Važno je ne pomiješati povijesnog dr. Zvonimira Sušića i psihijatra istog imena koji danas radi u Vrapču, kao i razlikovati ga od suvremenika Nikole Sušića, koji je bio hrvatski eugeničar s političke desnice. Cf. Kuhar, *Eugenika u hrvatskoj medicini*.

8 Dosije Račić Margita, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 N-S, 3099/44.

cima” Hrvatima. Teoretski, Milanovo prigrljavanje “hrvatskog pravoslavlja” i služba u domobranstvu su ga trebali prikazati prihvatljivim “novim” članom hrvatske nacionalne zajednice i sačuvati mu život. Olgina i Aleksandrova obiteljska veza i “pošteđa od mjera protiv Židova” su im trebali osigurati izuzetak od hapšenja. Margitino hrvatstvo i arijeviski status te tekuća “istrağa” zbog koje je pritvorena su joj trebali omogućiti ostanak u Vrapču do povratka pred sud. Ali s druge strane ustaškog žrnjva pritiskale su radikalnije struje unutar ustaškog pokreta, s puno strožim parametrima za “primitak” Srba u hrvatsku naciju, za “pošteđa od mjera protiv Židova” i za istražno-juridička prava hrvatskih sunarodnika.

/

Klinika Vrapče, pod nazivom “Kraljevski i zemaljski zavod za umobolne u Stenjevcu”, osnovana je 1879. godine. Do današnjeg dana, klinika Vrapče predstavlja najveću i najrazvijeniju instituciju psihijatrijske skrbi u Hrvatskoj.

U prvim desetljećima nastanka psihijatrijskog ogranka medicinske znanosti, u to vrijeme još uvijek marginaliziranoga, od psihijatrijskih zavoda se očekivalo “da budu institucije zatočavanja opasnih i problematičnih pojedinaca za koje se njihove obitelji nisu mogle brinuti”,⁹ umjesto ustanova za liječenje i oporavak psihijatrijskih pacijenata. U tom smislu, ključan period razvoja klinike došao je početkom 1930-ih godina, kada je pod vodstvom novog upravitelja Rudolfa Hercega “zavod” preimenovan u “Bolnicu za duševne bolesti Stenjevec”—zvanu “bolnica Vrapče”—time označavajući “daljnju medikalizaciju psihijatrijske struke jer naziv ‘bolnica’ u većoj mjeri označava terapijsku ustanovu, dok ‘zavod’ implicira palijativnu skrb”.¹⁰

Tridesetih godina dvadesetog vijeka, Vrapče u isto vrijeme postaje modernizirana institucija koja primjenjuje najsuvremenije terapijske metode i poprište političkih sukoba između pristalica HSS i JRZ. Situacija se donekle smiruje nakon odlaska upravitelja Hercega i postavljanja Stanislava Župića. Ipak, početak Drugog svjetskog rata na ovim prostorima i osnivanje Nezavisne

9 Vinko Korotaj Drača, “Psihijatrija u Zagrebu 1936. — 1953.”, *Zagreb 1924. — 1930. i 1945. — 1967. Društvo, kultura, svakodnevnica*, zbornik radova, uredio Drago Roksandić (Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, CKHIS, 2019), 98.

10 Ibid.

Države Hrvatske dovode Vrapče u puno težu situaciju. Odbijajući suradnju s novim režimom, određeni broj psihijatar, uključujući šesticu Židova među njima, "ili bježe ili su uklonjeni kao nepodobni, a na čelo bolnice dolazi kupališni liječnik Vladimir Franković".¹¹

U dosijeima pacijenata te promjene nisu bile naročito primjetne sa smjenom državne vlasti. Dokumentacija se nakon aprila 1941. nastavila kao i prije, osim što se mijenjaju pečati, valuta, imena državnih organa i institucija i, s vremenom, do izražaja sve više dolazi ustaški pravopis. Za one koje režim nije isključio represivnim zakonima te one koji su različitim strategijama donekle uspjeli održati svoje mjesto u društvu, administrativno-birokratski sistem nastavio je kao i dotad. Osiguravajuće tvrtke, na primjer, nastavile su tražiti i slati uplate za sve zaposlene, uključujući Židove, Rome i "bivše" Srbe, što se vidi, pored drugih primjera, i iz upita Vrapču 22. aprila 1944. od "Namješteničkog osiguranja 'Merkur'" u vezi dijagnoze i procjene vremena oporavka njihove osiguranice Elle Abeles, Židovke kojoj se trag zatire 1. oktobra 1944.¹²

U samoj bolnici, i pored odlaska ili smjene određenog broja liječnika, bolnička pravila, birokratska postupanja i tretman pacijenata ostaju nepromijenjeni. Formulari ostaju više-manje isti, odražavajući, na primjer, administrativnu promjenu "srezova" u "kotareve" u rubrikama za biografske informacije, ali se nakon donošenja rasnih zakona 30. aprila 1941. ne dodaje "rasa" kao dodatna biografska kategorija. S vremenom, doduše, u dosijeima pacijenata se počinju osjećati društvene promjene uzrokovane ustaškim zakonsko-političkim i propagandističkim inicijativama. U dokumentaciji se pojavljuju jasnije reference o "rasnim" odlikama,¹³ a od sredine 1942. pa nadalje, "hrvatsko-pravoslavna" postaje standardan unos u rubriku za vjeru srpskih pacijenata.¹⁴

Bolnica također nije zatvarala niti na bilo koji način drugačije tretirala pacijente iz po ustaškim odredbama "nepoćudnih" demografskih kategorija. Kao i u vrijeme Kraljevine Jugoslavije, mogli su izlaziti, često s pratnjom a nekad i bez pratnje, zavisno od psiho-fizičkog stanja. Na primjer, Bijelić Milja – "ratarka" u ranim četrdesetima iz Malog Dvorišta kod Bosanske Dubice koja je u srpnju 1942. došla "iz Kozare", gdje je sa svojim bila "utekla" od usta-

11 Ibid., 99.

12 Dosije Abeles Ella, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 A-G, 2977/44.

13 Vidjeti, na primjer, dosije dr. Sachs Hans, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 R-Ž, 232/41.

14 Vidjeti, na primjer, dosije Marije Trivučević (Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 Š-Ž, 3430/44), među mnogim drugima.

ša, te u Vrapče primljena “kao izbjeglica u bolnici dok se stanje ne srijedi” s dijagnozom “Reaktivno ustrašeno stanje” – krajem 1943., nakon psihičkog oporavka, počela je “mnogo hoda[ti] po selima i većinom se vraća[ti] pijana”, “te ju pronašli u nedjelju kako leži u grabi”, tako da joj je uprava bila primorana zabraniti izlaske. Prije zabrane, Milja je tako lutajući imala sreće upoznati jednu ženu iz Gornjeg Stenjevca, “zasebnicu Cvetković Jozefinu”, koja ju je oko dva mjeseca prije akcije Ljube Miloša preuzela na kućnu njegu i tako, iako ne znajući, sklonila na sigurno.¹⁵

Jasno je također da je bolnica Vrapče bila na radaru ustaških vlasti. 22. srpnja 1943., na primjer, izaslanik ustaškog redarstva dr. Sever je došao u pregled bolnice u vezi Šarlote Šaj i njene kćerke Tee Matersdorfer, čija oba dosijea nose opasku, “u slučaju izlaska iz bolnice valja obavijestiti Redarstvenu oblast za grad Zagreb”, izgledno zbog sumnje u njihove dijagnoze, pri čemu je redarstvo obišlo cijelu bolnicu.¹⁶ Tokom 1944. godine, u bolnicu je dolazio i “viši činovnik redarstva” Dr. Draženović “sa još nekim mladim ustašom, te se je grozio, da će sve ove Židove povješati po onim stupovima oko bolnice”.¹⁷ Pored dr. Severa i dr. Draženovića, tokom 1943. ili 1944., nakon jedne prijave ustaškoj policiji da u Vrapču borave “zdravi komunisti, Jevreji i pravoslavni”, Ministarstvo zdravstva i udružbe NDH poslalo je “mješovitu političko-liječničku komisiju u Vrapče koja je ustanovila da se u bolnici nalaze samo uistinu bolesni ljudi”.¹⁸ Radikalni ustaški aktivisti očigledno nisu povjerovali tom izvještaju.

/

Akcija “čišćenja” bolnice od “nepoćudnih” počela je dva tjedna prije samog odvođenja. 14. septembra 1944., Ustaška obrana pod komandom Ljube Miloša, “Luburićevog nećaka”, upala je u bolnicu oko pet sati ujutro s “kacigama na glavi” i punoj vojnoj spremi. Na glavnom ulazu, Miloš je “naredio vrataru Magnabosca Josipu, da im pokaže sobe liječnika” i drugih službenika koji su stanovali

15 Dosije Bijelić Milja, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 A-G, 1483/42.

16 Dosije Matersdorfer Tea, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 H-M, 2277/43. Dosije Šarlota Šaj, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 Š-Ž, 2278/43.

17 Izjava Račić Margite, HR-HDA-306 Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske (dalje “ZKRZ”), kut. 387, 29211.

18 Zločinac Kirin Ivo, Pojediniosti o zločinu, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29204.

unutar bolničkog kompleksa.¹⁹ Uhapsili su petoricu liječnika – dr. Zvonimira Sušića, dr. Stanislava Župića, dr. Branka Gostla, dr. Pestotnika i dr. Gurala – i troje činovnika – Maurić Veru, Klinčić Josipa te Kazimira Strmečkog.²⁰ “Ove su odveli odmah na ustaško redarstvo u Zagreb”.²¹ Dr. Sušić je svjedočio da je “uhapšen u mom privatnom stanu, koji se nalazio odjeljen u posebnoj zgradi i doveden u tkzv. sobu za primanje. Tamo sam već našao medicinara Gurala, a poslije su doveli tamo Župića, Pestotnika i ostale.”²²

Nadbolničar Krčelić Pavao i drugi činovnici su “već nekoliko dana prije 14.IX.” primijetili “da smo pod paskom [nadzorom] ustaša”. Jutro kada su napokon ušli u bolnicu, nisu još od Krčelića tražili kartoteku pacijenata, “jer su oni od svakog bolničara koji se je nalazio na kojem odjeljenju kao službujući tražili da im naprave spiskove svih pravoslavaca, jevreja i Slovenaca. Za sumnjive tj. kako su oni zvali komuniste imali su već gotovi popis”.²³ Dr. Sušić je kasnije čuo “od više strana, a naročito čini mi se od Dr. Slave Lesjak” da je Ljubo Miloš imao kod sebe gotov spisak i za liječnike i za komuniste, “a onda je dao po sobama i po odjelima popisivati sve Židove i pravoslavne”.²⁴

Po izjavama svjedoka, čini se da je tadašnji ustaški nadglednik bolnice Petar Suzana – kojeg više izvora navodi kao upravitelja iako je službeno upravitelj bio dr. Vladimir Franković – ustašama dao podatke na osnovu kojih su sastavili spiskove za hapšenje.²⁵ Nakon upada u bolnicu, “Kalafatić Josip, koji je inače bio ustaša, a koji je bio nadbolničar na V. odjelu ustaše [je] vodio po raznim odjelima, pokazivao im Židove i za svakoga od njih vadio ‘povijest bolesti’”. Dr. Vicko Bačelić, liječnik u Vrapču koji je u to vrijeme ležao bolestan od dizenterije, sjećao se kako je “taj Kalafatić došao sa jednim ustašom u moju sobu, te mi je rekao, taj ustaša, da odgovaram svojom glavom, ako koji Židov pobjegne”.²⁶

Prema podacima u dosijeima pacijenata, Ustaška obrana je 14. septembra 1944. odvela na ispitivanje deset žena (pet Židovki i pet Srpkinja) te četiri

19 Ibid.

20 Izjava Račić Margite, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

21 Zločinac Kirin Ivo, Pojedinsti o zločinu, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29204.

22 Zapisnik o saslušanju dr. Sušić Zvonimira, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

23 Izjava Krčelić Pavla, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

24 Zapisnik o saslušanju dr. Sušić Zvonimira, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

25 Zločinac Kirin Ivo, Pojedinsti o zločinu, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29204; izjava Račić Margite, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

26 Izjava dr. Bačelić Vicka, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

muškarca (tri Židova i jednog Hrvata),²⁷ mada je moguće da ih je bilo više. Neke pacijente je uhvatila panika. Aleksandar Schäffer je “prigodom hapšenja postao zbunjen, vikao, plakao, propljedio, jedva se micao”.²⁸ Hans Sachs je “prigodom hapšenja pao na pod, vikao, valjao se u nekom napadaju kao histeričnom. Opirao se da ide i moralo ga se je od[ve]sti nosilama”.²⁹ Oto Aleksander je “prigodom hapšenja pao na pod, propljedio, dobio neki napadaj sa trzanjem cijelog tiela. Nosilama je moran biti odnesen u pisarnu. Nakon napadaja kad se je osviestio tužio se na bolove srдца”.³⁰ Branko Stiić “prigodom hapšenja jako se uzbunio, stalno pitao kad će ga strieljati, tresao se čitavim tielom, bio blied”.³¹

Uhapšene “Židove i Židovke, te jedan dio pravoslavaca” ustaše su smjestili “u prizemlje u jedan posebni prostor”, koji po bilješci u dosijeu Ota Aleksandera znamo da je bila bolnička pisarna.³² “Cijeli dan radilo se o tom, da ih nekuda odvedu, ali je pod večer od nekuda došao nalog, da ih opet stave na odjele”.³³

Iz bolničarskih bilježaka se također može zaključiti da je ovih (najmanje) četrnaest pacijenata na ispitivanje odvedeno 14. septembra ujutro i vraćeno u bolnicu navečer, ali jedino bilješke iz dosijea Tee Matersdorfer navode u kakvom stanju su ju ustaše vratili: “14.IX.[1944.] Odvedena po redarstvenim organima. 15.IX.[1944.] Vratila se sinoć natrag na odjelenje sva satrvjena, jedva je uz pomoć hodala.”³⁴

Osam članova bolničkog osoblja koje su ustaše ujutro prve uhapsili “otpejljali [su] oko 11 sati prije podne istoga dana u Zagreb”. Dr. Sušić je u zatvoru bio “40 sati bez jela, a preslušavan nakon 20 dana i sudjen na mjesec dana, ali sam nakon 25 dana bio pušten”. Dr. Pestotnik i dr. Gural su, kako se čini, pušteni i

27 U pitanju su bile Antonić Djuja (dosije 2398/43), Bröder Klara (391/33), Keleuva Bosiljka (2114/44), Knežević Danica (2693/43), Geiger Sidonija (2752/43), Matersdorfer Tea (2277/43), Milić Kristina (3183/44), Müller Ana (2882/43), Šaj Šarlota (2278/43), Trivučević Marija (3430/44), Aleksander Oto (1447/42), dr. Sachs Hans (232/41), Schäffer Aleksandar (2093/43) i Stiić Branko (3363/44).

28 Dosije Schäffer Aleksandar, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 R-Ž, 2093/43.

29 Dosije dr. Sachs Hans, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 R-Ž, 232/41.

30 Dosije Aleksander Oto, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 A-F, 1447/42.

31 Dosije Stiić Branko, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 R-Ž, 3363/44.

32 Dosije Aleksander Oto, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 A-F, 1447/42.

33 Izjava Račić Margite, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

34 Dosije Matersdorfer Tea, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 H-M, 2277/43.

ranije, a dr. Gostl i dr. Župić su u zatvoru ostali duže,³⁵ dok za troje činovnika stoji da “su pušteni nakon nekoliko mjeseci”.³⁶

Ustaško redarstvo se vratilo u bolnicu za samo četiri dana, kada su opkolili bolnicu i postavili straže – “cernali” cijeli kompleks. 18. septembra ujutro, pacijentu Branku Stiiću, dvadesetšestogodišnjem Hrvat u iz okoline Siska, su “došli na odjel dva vojnika-ustaše te htjeli vidjeti bolesnika, naredili im da ga se morati držati u sobi, da ne smie nikud ići, primati posjete. Bolesnik se je iza toga jako uznemirio. Nadjen je u jako psihomotornom nemiru, izbuljenih očiju, mlohavih crta lica, gdje se tresu i pita ‘što oni imaju sa mnomo posla’. Nije htio dalje da sluša već se je povukao negdje u zahod. Naredjen strogi nadzor nad bolesnikom osobito da se ne bi ubio, otrovao te da se uputi svakog onog koji nešto traži na g. predstojnika odjela”.³⁷ Sutradan, 19. septembra, u dosijeima dvadeset i šest muških pacijenata upisana je varijacija bilješke, “19.IX. Po naredbi Ustaškog Redarstva konfiniran na I d”.³⁸ Prema dosijeima pacijenata, najmanje dvadeset i sedam muških pacijenata, uključujući Branka Stiića, je stavljeno pod oružani nadzor – šest Židova, dvadeset Srba i jedan Hrvat – uključujući i sva četiri muškarca koji su ispitivani 14. septembra.³⁹

Dr. Bačelić se sjećao “da su ustaše sve Židove sakupili na mali prostor ispred kuhinje. Drugi dan nakon toga zatvorili su sve ove odvojene Židove u jednu sobu te su tamo čuvani. Mi smo očekivali svakog časa da će ih odvesti. Koliko sam ja čuo sve informacije davao je spomenuti Kalafatić i neke sestre”. Zajedno sa Židovima, o kojima je dr. Bačelić svjedočio, na odjel “I d” zatvoreni su i odvojeni Srbi i jedan Hrvat.

35 Zapisnik o saslušanju dr. Sušić Zvonimira, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

36 Zločinac Kirin Ivo, Pojedivosti o zločinu, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29204.

37 Dosije Stiić Branko, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 R-Ž, 3363/44.

38 Vidi npr. dosije Spremo Milan, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 R-Ž, 2968/36.

39 U pitanju su bili Aleksander Oto (dosije 1447/42), Ajduković Jovo (5837/39), Čorić Jovan (5464/39), Dugandžija Milan (1204/42), Ivošević Mane (3394/44), Jovanović Tanasije (2494/43), Kačić Rade (3415/44), Kartalija Miladin (3257/36), Kljajin Živko (3357/44), Kremer Lavoslav (1719/42), Ljubinković Vladimir (2501/43), Marković Jovo (2497/43), Obradović Milan (1640/43), Obradović Stojan (6331/40), Pečanac Miloš (17244/27), Polovina Nikola (149/33), Pražić Milan (3351/44), Reich (Rajić) Ivan (1700/42), dr. Sachs Hans (232/41), Schäffer Aleksandar (2093/43), Spremo Milan (2968/36), Šobota Nikola (398/41), Štern Milan (18414/29), Stiić Branko (3363/44), Vilić Milan (2502/43), Vučetić Miloš (3071/44) i Vujaković Ranko (950/41).

Rekonstrukcija događaja između poslijeratnih svjedočanstava i bolničkih dosijea sugerira da je nakon toga “Ljubo Miloš razgovarao neko vrijeme nasamo sa upraviteljem bolnice Suzana Petrom, a onda su pozvali nadbolničara Krčelić Pavla i naredili mu da sačini popis bolesnika Jevreja, pravoslavaca i Slovenaca”. Po Krčeliću, upravitelj Suzana mu je “naredio da po postojećoj kartoteci bolesnika napravim spiskove svih pravoslavaca i jevreja. Iako mi je bilo rečeno da sastavim popis Slovenaca, ja to nisam učinio već sam isto izbjegao”. Uistinu, nijedan Slovenac nije bio među odvedenima. Suzana je Krčeliću također zaprijetio “da će, u koliko spiskovi ne bi bili ispravni”, i njega “koštati glave”. Završene spiskove Krčelić je morao “predati upravitelju”,⁴⁰ iako ostaje nejasno jesu li spiskovi finalizirani toga dana ili u danima prije samog odvođenja.

Najmanje dvadeset i sedam konfiniranih bolesnika, dakle, “ustaše su odvojili u posebno odjeljenje” – odjel I d – “gdje su ih čuvali ustaše”. Ustaškom stražom zapovijedao je Milivoj Hodko, “ustaški satnik, koji je istovremeno vodio nadzor nad telefonom. Hodko je od [Ive] Kirina, šefa ustaškog redarstva u Zagrebu primao telefonom direktive za postupanje sa uhapšenim bolesnicima”.⁴¹ Iako se to u bolničkim dosijeima ne da naslutiti, poslijeratne izjave navode da je određeni broj pacijentica Židovki također zatvoren pod ustaškom stražom,⁴² ali nije moguće utvrditi ni broj ni identitet tih žena – osim da je skoro sasvim sigurno da su se među njima našle sve četiri Židovke ispitivane 14. septembra.

Jedna od odredbi, na primjer, bila je da odvojenim pacijentima samo bolničari mogu donositi hranu. Osim toga, ne postoji puno informacija o tretmanu pacijenata zatočenih pod ustaškom stražom. Poslijeratne izjave govore da se “u samoj bolnici prije kritičnog dana” pacijentima “nisu dešavale veće neugodnosti, osim rijetkih insulta riječima i krađe raznih predmeta te tužba s raznih strana i premještenja s jednog odjela na drugi. Za te stvari su ponajviše bili krivi bolesnici i bolesnice, a vrlo rijetko osoblje, no uvijek su liječnici mogli bolesnike zaštititi”.⁴³ Dr. Bačelić se u svojoj izjavi prisjetio da, “kako su sve Židovke bile zatvorene posebno, te su se tužile, jer su bile bolesne, tada sam ja

40 Izjava Krčelić Pavla, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

41 Zločinac Kirin Ivo, Pojediniosti o zločinu, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29204.

42 Izjava Račić Margite, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211; izjava dr. Bačelić Vicka, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

43 Izjava delegata Sreš Ivana – napomena, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

čuo na svoje uši, da je sestra Antonijana, prezimena joj ne znam, tim židovka-
ma dobacila, da bi ih trebalo sve postreljati”.⁴⁴

Iz dosijea pacijenata se vidi da je ustaška straža, možda na sugestiju preostalih liječnika i upravitelja Suzane, pacijentima dozvolila da na odjel “I d” prenesu svoje stvari, vjerojatno da bi se stvorio dojam običnog premještaja te izbjegla panika.⁴⁵ Također, u danima između konfinacije 19. septembra i odvođenja “u nepoznatom pravcu” 1. oktobra 1944., “dozvolom zapovjednika straže Ust[aškog]-red[arstva].”, dakle Milivoja Hodka, nekoliko konfiniranih pacijenata je iz odjela “I d” premješteno nazad među ostale pacijente zbog pogoršanja zdravstvenog stanja. Oto Aleksander, na primjer, na dan konfinacije “se počeo tresti, pomalo se onesvjestio i od tada u somnolentnom-prekoma-
toznom stanju, bljed u licu”. Nakon što je premješten na odjel “V b” s dozvolom zapovjednika ustaške straže, Oto je liječnicima izjavio “da je kritičnog dana [na vijest konfinacije] popio 28 tabl. Veronala = odprilike 3,0g u namjeri, da izvrši suicid”.⁴⁶

Iznenadna učestalost posjeta ustaških “redarstvenih organa” prije samog odvođenja 1. oktobra 1944. nije mogla biti slučajnost. Svi pacijenti koji su ispitivani 14. septembra te oni koji su konfinirani nekoliko dana kasnije su također odvedeni 1. oktobra.

O samom momentu odvođenja u dosijeima odvedenih ima jako malo informacija. Za Lavoslava Kremera, Židova iz Podgorača kod Našica čija je supruga Fanika te noći također podignuta iz kreveta i otpraćena prema kamionima ispred bolnice, upisano je da je kod odlaska bio “zaplašen, smeten, lamata rukama, jadikuje”.⁴⁷ Kod ostalih su upisane samo kratke varijacije bilješki, “odvedena” odnosno “odveden” “po vojnim vlastima” odnosno “ustaškoj obrani noću između 31.09. i 01.10.44” ili “1.X.44 neizliječen odveden” odnosno “neizliječena odvedena po ustaškoj obrani” u “1/4 1h ujutro kamionom u nepoznatom pravcu”.⁴⁸

Sliku nadopunjuju izjave svjedoka i drugi dokumenti skupljeni za poslijeratnu istragu “Okružne komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i

44 Izjava dr. Bačelić Vicka, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

45 Dosije dr. Sachs Hans, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 R-Ž, 232/41

46 Dosije Aleksander Oto, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 A-F, 1447/42.

47 Dosije Kremer Lavoslav, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 G-K, 1719/42.

48 Vidi npr. dosije Mautner Linde (1802/35), Peškir Draginje (13389/23), Čakmak Pavla (2328/43) ili Ljubinković Vladimira (2501/43).

njihovih pomagača za Okrug Zagreb”. Po tim dokumentima, u noći između 31. septembra i 1. oktobra 1944., “došao je iz Zagreba policijski auto zvan “Zeleni Tomaš” i počeo odvažati bolesnike po 10 u jednoj grupi. Auto se vraćao nekoliko puta. Razmak između odlaska i dolaska auta iznosio je oko 30 minuta.”⁴⁹ Na taj način odveden je određeni broj pacijenata, dok su po ostale došla dva kamiona “Crne legije”, što se vjerovatno odnosilo na jednako zloglasnu Ustašku obranu.⁵⁰

Obim ustaške akcije u Vrapču bio je širi od same bolnice. Ferdo Jaklić, vrtlar koji je služio na održavanju logora Jankomir, svjedočio je da je tog dana bila “velika racija u cijeloj okolini te su u toj raciji sudjelovali svi vojnici posade Jankomira. Od šofera Herla čuo sam da su [iz bolnice Vrapče] odveli sve Židove i pravoslavce”.⁵¹

Dr. Bačelić potvrđuje da su ustaše te noći odveli ne samo one kojima su prethodno odredili konfinaciju, “nego su pokupili neke pravoslavce i sumnjive osobe, a koje su oni smatrali da su komunisti”.⁵² Margita Račić je, na primjer, ostavljena na svom odjelu pod strogom stražom, kao i ostale žene ispitivane 14. septembra, te je tek pred odvođenje dovedena u odjel “I d”. Njenim riječima, 31. septembra navečer “došao je komandant ust. straže u sobu u kojoj sam ja bila, te je prozvao mene i odveo me u odjeljenje, gdje su bili svi ostali ustaše. Kad sam tamo došla našla sam jedno strašno stanje uznemirenosti, te su nam ustaše rekli, da se spremimo, jer da idemo kući, te da će kamionom Zagrepčane prebaciti u Zagreb, a ostale u njihova mjesta. U noći oko 12 sati došao je kamion, te je odveo prvu grupu, ali nismo znali kamo”.

Nakon toga, Margita se odlučila na odvažan, očajnički pokušaj. Nju i ostatak pacijenata su ustaše “kao drugu grupu [sve ukrcali] u dva kamiona”, ali “ja sam prije nego sam ušla u kamion počela bježati, te sam se skrila u jednoj bašti, a koliko vremena je to trajalo ne znam, jer sam bila silno uzrujana. Znam samo to, da sam prelazila iz bašte u baštu, da sam prelazila preko plotova, i da sam se našla u šumi nad bolnicom, gdje sam otpočinula i stvorila plan. Tada sam već vidjela, da sam ustašama izbjegla. Kad je počelo svitati zaobilaznim putevima došla sam do Zagreba i tu se javila drugovima, koji su me istog dana popodne prebacili među partizane. Napominjem, da su ustaše moj bijeg opazili, te su za mnomo počeli pucati, ali me srećom nisu pogodili. Oni su i sa ručnim lampama

49 Zločinac Kirin Ivo, Pojediniosti o zločinu, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29204.

50 Izjava Račić Margite, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

51 Izjava Jaklić Ferde, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

52 Izjava dr. Bačelić Vicka, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

pretraživali vrtove, te su prolazili kraj mene, ali me nisu opazili, jer sam bila skrivena pod jednim drvenim stolom”.⁵³

Margita Račić je tako postala jedina od stotinu i sedam uhapšenih pacijenata i pacijenata koja je uspjela izbjeći odvođenje i smrt, te je na taj način broj ubijenih smanjen na stotinu i šest.

/

Dodatno istraživanje je potrebno za utvrđivanje mjesta ubojstva pacijenata, ako ikakvi dokumenti o tome i dalje postoje. U poslijeratnim bolničkim odgovorima na upite raznih državnih tijela, mjesnih administracija i rođaka pacijenata, uprava u početku izražava nesigurnost u vezi sudbine odvedenih, a nakon toga naizmjenično navodi logor smrti Jasenovac i Rakov Potok, mjesto u blizini Kerestinca gdje su ustaše vršili egzekucije “unutarnjih neprijatelja”, a u jednom slučaju i Jankomir, kao izgledno mjesto pogubljenja. U periodu od samog sloma NDH do kasnih 1940-ih, pisma i potvrde iz Vrapča navode formulaciju izjave da je dotični pacijent odveden “u nepoznatom pravcu zajedno sa 105 drugih bolesnika-ca”.⁵⁴ Štoviše, u odgovoru prof. Marku Tajčeviću u vezi njegove sestre Desanke, upućenom u Beograd odmah nakon kraja rata, 16. juna 1945., Vrapče izražava mogućnost “da su ti bolesnici u životu i slučaj smo prijavili Komisiji za ispitivanje ratnih zločina”.⁵⁵ Čini se da je ta mogućnost nakon nekog vremena utvrđena kao malo vjerojatna. U odgovoru organizaciji “Croatian Fraternal Union” iz Sjedinjenih Država na upit o njihovom članu Milošu Pečancu, 14. studenog 1946. ravnatelj Dezider Julius piše da se u “procesu, koji se vodio u Zagrebu protiv ratnih zločinaca i izdajnika Lisak – Stepinac i družba, ustanovljeno je, da su svi odvedeni bolesnici-ce pogubljeni”.⁵⁶ U kasnim 1940-ima, pisma i potvrde iz Vrapča konzistentno prenose uvjerenje da su odvedene pacijente zasigurno ubile ustaše.⁵⁷

Ranih 1950-ih godina, uprava Vrapča već navodi Jasenovac kao najizglednije mjesto pogubljenja u pismima i potvrdama prisutnim u više dosijea, po-

53 Izjava Račić Margite, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

54 Dosije Wassermann Elza, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 Š-Ž, 2814/43.

55 Dosije Tajčević Desanka, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 Š-Ž, 1909/44.

56 Dosije Pečanac Miloš, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 L-P, 17244/27.

57 Dosije Vilić Milan, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 R-Ž, 2502/43.

vremeno se pozivajući na sudski proces protiv Ljube Miloša. U dosijeu Ljubice Bojanić, na primjer, ravnatelj dr. Josip Glaser piše da, “kada je bilo suđenje zloglasnom banditu i koljaču, Ljubi Milošu, a koji je organizirao taj transport bolesnika, Uprava ove bolnice izaslala je svog službenika Javnom tužioštvu u Zgb da Ljubu Miloša ispita o sudbini tih bolesnika, pa je isti izjavio, da su svi bolesnici bili preveženi u Jasenovac gdje su i pogubljeni”.⁵⁸ 18. marta 1958., međutim, na upit o Margiti Račić, uprava piše da je “odvedena od ustaškog redarstva sa grupom od 107 bolesnika na egzekuciju u Jankomir”, naizgled nesvjesna da je Margita ustašama uspjela izmaći prilikom odvođenja. Nakon toga, 9. aprila 1960. uprava izdaje potvrdu Rado Karolu, rođaku Ive Scheibera, s izjavom da je Ivo “od ustaških vlasti odveden sa još 105 bolesnika u nepoznatom pravcu / vjerojatno Rakov Potok”, te ponavlja sličan navod 19. augusta 1964. u vezi odvedenog Pavla Čakmaka na upit Pavlovog brata Branka: “pretpostavlja [se] da su svih sto pet bolesnika poubijani u Rakovom Potoku (kraj Kerestince)”.⁵⁹

Evolucija poslijeratnih izjava na upite o Živku Kljajinu iz Velikih Radinaca kod Rume dobro ilustrira nesigurnost uprave o sudbini odvedenih pacijenata. 16. novembra 1945., uprava javlja Živkovom bratu Slavku da “nažalost do sada nismo ništa mogli saznati o sudbini odvedenih po ustaškoj obrani”, te da “ako bi što se saznalo o njihovoj sudbini, sigurno će biti objavljeno javnosti preko dnevnih novina”. Zatim 7. augusta 1946., uprava Živkovom bratu Slavku izdaje potvrdu gdje ponavlja da “sudbina odvedenih ovoj bolnici do sada nije poznata”. 17. maja 1947. odgovor na upit Sreskog narodnog suda u Sremskoj Mitrovici ponovo izjavljuje da “daljnja sudbina odvedenih ovoj upravi nije poznata, ali iz procesa protivu kvislinga Stepinca i družbe vidljivo, da su svi pogubljeni”. Najzad, 6. marta 1948., na opetovani upit Slavka Kljajina, uprava ne spominje proces Lisak-Stepinac te ponavlja da “do sada ništa nije poznato o sudbini odvedenih”, upućujući ga na “Komisiju za ustanovljenje zločina okupatora i njegovih pomagača” gdje može provjeriti zna li se nešto više o “sudbini Vašeg nesretnog brata”.⁶⁰

Uprava bolnice je dakle ostala nesigurna u vezi konačne sudbine odvedenih pacijenata.

58 Dosije Bojanić Ljubica, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 A-G, 3457/44.

59 Dosije Scheiber Ivo, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 R-Ž, 3370/44; dosije Čakmak Pavle, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 A-F, 2328/43.

60 Dosije Kljajin Živko, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 G-K, 3357/44.

/

Poslijeratne izjave Ljube Miloša škrte su s informacijama o ovom događaju. Postoje dva Miloševa svjedočanstva pred istražnim organima, oba iz konteksta njegovog pritvora i suđenja 1948. godine: “elaborat” koji je napisao u pritvoru prije suđenja koje je trajalo od 12. do 17. jula i 10. do 20. augusta 1948.,⁶¹ te zapisnik sa saslušanja koje je trajalo od 2. do 7. juna 1948.⁶²

Neki dijelovi Miloševih izjava su korisni za rekonstrukciju događaja sa strane ustaške vlasti, iako su informacije općenito nekonzistentne, nekoherentne i nepotpune. U elaboratu, Miloš govori da se krajem 1944. i početkom 1945. krenulo u “čišćenje Zagreba od četnika” jer je režim otkrio “neke četničke organizirane grupice, a koje su se nalazile u samom Zagrebu”, što odgovara navodu Ferde Jaklića da je tog dana bila “velika racija u cijeloj okolini”.⁶³ Miloš nastavlja da “se tom prilikom digao i izvjestan broj Židova koji se nalazio u Stenjevcu”. Priznaje da je i on “učestvovao” u “ovom zadnjem dizanju”, ali samo tako što je “sa jednom satnijom ustaške zastavničke škole” opkolio Stenjevec te po popisu koji mu je dao Luburić naložio osoblju bolnice “da prikupe jedno 20 ‘bolesnika’ Židova”, implicirajući da to nisu bili pravi mentalni bolesnici već Židovi u skrivanju, te zbacujući odgovornost za tu akciju sa sebe na Vjekoslava Luburića.

U zapisniku sa saslušanja priča je malo drugačija, jer Miloš navodi Antu Štitića, pročelnika sigurnosnog odjela u GRAVSIGUR-u, kao Luburićevog nalogodavatelja. U tom izlaganju govori da je naredbu od Luburića primio “u toku ljeta 1944.”. Ponavlja da je akcija izvršena “sa jednom satnijom zastavničke škole ustaške vojnice”, iako implicira da je cijeli plan, uključujući i korištenje polaznika zastavničke škole, došao od Luburića. Miloš također ponavlja da mu je Luburić dao popis “koji je mogao sadržavati 15 do 20 imena” te da je te osobe “imao nalog da pohapsim bez obzira na njihovo zdravstveno stanje”. Dalje

61 Elaborat Ljube Miloša, “O radu Ureda III Ustaške obrane, organizacije i stanja u ustaškim logorima (Jasenovac i drugi)”, HR-HDA-1561 Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (dalje “SDS RSUP SRH”), fasc. 013.2, red. br. 30.

62 Zapisnik sa saslušanja Ljube Miloša, 2 — 7.06.1948., HR-HDA-1561, SDS RSUP SRH, fasc. 013.2, red. br. 30.

63 Izjava Jaklić Ferde, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

specificira da je “to i učinio preko upravnika bolnice i njihovih bolničara, koji su sve imenovane osobe dopremili u jednu zasebnu sobu”.

U oba izlaganja, Miloš navodi da “uglavnom to su sve bili Židovi”, po koje je došao, kako navodi na saslušanju, “kamion RAVSIGUR-a, odnosno redarstva te ih preuzeo i odvezao u meni nepoznatom pravcu”. “Nije mi poznato gdje su isti otpremljeni i kakva im je bila sudbina”, ponavlja, pa zatim skreće pažnju na neki drugi “sanatorijum” gdje se “nalazio veći broj Židova” i da ne zna “da li su isti hapšeni”.

Nepotpunost podataka u oba Miloševa svjedočanstva je vjerojatno imala za cilj izbjegavanje odgovornosti za taj zločin, jer se skoro sigurno puno bolje sjećao jedne tako neuobičajene akcije. Nekoliko Miloševih tvrdnji je neuvjerljivo, zapadajući u kontradikcije koje se ne mogu objasniti protokom vremena. Na primjer, u elaboratu, Miloš implicira da on sam i nije bio prisutan “dizanju” već da je tu akciju obavilo “redarstvo”, a da je on samo “dao nalog osoblju bolnice” da “prikupi” pacijente s Luburićeve (ili Štitićeve?) liste. S druge strane, u zapisniku sa saslušanja navodi “da je straža oko same bolnice Vrapče bila dva dana i jednu noć” – što je protivno izjavama svjedoka, iz kojih proizlazi da je ustaška vojska ostala duže – ali da on nije bio prisutan “cijelo vrijeme” pa mu nije poznato “da li je samo redarstvo izvršilo još neka hapšenja u dotičnoj bolnici”. Iz ove izjave jasno slijedi da je Miloš ipak bio prisutan barem jednom hapšenju, jer u zapisniku jasno kaže da je imao nalog pohapsiti ljude s liste “bez obzira na njihovo zdravstveno stanje” te dodaje, “ja sam to i učinio”. Što se tiče pitanja je li bilo više “dizanja”, u elaboratu Miloš jasno piše, “mislim da ovo nije bilo jedino dizanje, nego je u istom vremenu došlo i redarstvo, koje je izgleda diglo jedan veći broj ‘bolesnika’”, s čim je proturječio svojoj izjavi sa saslušanja da nije bio svo vrijeme kod bolnice te da ne zna je li bilo dodatnih hapšenja. Ove kontradiktorne izjave ipak sadrže nešto korisno: Miloš u oba svjedočanstva spominje uključenost i polaznika zastavničke škole ustaške vojnice i ustaškog redarstva, što nalaže da su ova dva tijela surađivala u akciji hapšenja u bolnici Vrapče, izgledno pod komandom Ustaške obrane. To također objašnjava činjenicu da bilješke u dosijeima odvedenih kao izvršitelje naizmjenično navode “redarstvo”, “ustašku vojnici” kao i Miloševu notornu “Ustašku obranu”.

U saslušanju, Miloš spominje jedan detalj koji možemo potkrijepiti bilješkama iz dosijea odvedenih. Navodeći da je osoblje Vrapča dopremilo osobe sa liste u “jednu zasebnu sobu”, Miloš nastavlja “da je bilo par bolesnika koji su donešeni na nosilima”, što odgovara bilješkama iz dosijea, po kojima su Oto

Aleksander i Hans Sachs prilikom hapšenja na taj način “odneseni”. U Otovim bilješkama piše, “nosilama je moran biti odnesen u pisarnu”, što u kombinaciji s Miloševim izlaganjem otkriva još jedan dio slagalice – da je 14. septembra, dva tjedna pred odvođenje, četrnaest (ili više) gore navedenih pacijenata zatvoreno i ispitivano u bolničkoj pisarni.

Što se tiče pitanja gdje su uhapšeni pacijenti skončali, Miloš u elaboratu piše da su pacijenti odvedeni u Jasenovac, ali da je do tog saznanja došao “iz mog saslušanja”, što čini nejasnim pitanje daje li on ovom izjavom osobnu potvrdu da su pacijenti ubijeni u Jasenovcu ili govori da je ta informacija došla od optužbe. Miloševe izjave pred istražiteljima dakle ne pružaju nikakve pouzdane informacije o konačnoj sudbini odvedenih pacijenata.

Opet, potpuniju sliku moguće je konstruirati uz izjave svjedoka prilikom poslijeratne istrage zagrebačke “Okružne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača”. Marija Jambrišak, farmaceut u bolnici Vrapče, izjavila je da su “navodno bolesnici odvedeni u logor u Jankomir i da je tamo streljan samo Branko Stiić komunista u vezi sa provalom u Sisku”.⁶⁴ U poslijeratnom pismu Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu, uprava Vrapča daje sličnu informaciju, da je po odvođenju u Jankomiru “navodno strijeljan Stijić Branko” te da su pacijenti zatim transportirani “u Jasenovac, zatim neki navodno iz Jasenovca kasnije u Lepoglavu. Podatke o tom dobili smo od Dra Ivana Barbota, ravnatelja Bolnice za duševne bolesti u Popovači i bivšeg zatočenika logora Jankomir te ustaškog izvidnika Lugarić Vinka, bivšeg motrenika bolnice Vrapče i osudjenika Sudbenog stola u Zagrebu”.⁶⁵

Izgledno je da je barem dio odvedenih makar neko vrijeme proveo u logoru u Jankomiru. Irena Arkus, bivša namještenica bolnice Vrapče, izjavila je da je, “po pričanju drugarice Danice Lašovski, koja je bila zatočenica u tom logoru [Jankomiru], kasnije odvedena u Njemačku u logor Bergen-Belzen, gdje je izgubila život/poginula/”, sto i šest pacijenata “koji su odvedeni iz bolnice Vrapče bili u tom logoru, prespavali jednu noć, a zatim odvedeni u nepoznatom pravcu”.⁶⁶ Rudolf Kudek, bivši stražar u njemačko-ustaškom logoru

64 Izjava Jambrišak Marije, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

65 Pismo Bolnice za živčane i duševne bolesti Vrapče Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Zagreb, 07.06.1945., HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211, br. 32/Ū/1945.

66 Izjava Arkus Irene, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

Jankomir, izjavio je da se sjeća “da je oko 1.x.1944. bila velika racija i da su dovedeni mnogi u naš logor. Pričalo se da su to židovi i pravoslavci, ali ne znam i nisam čuo da su to bolesnici iz duševne bolnice Vrapče”.

Kudek pruža i neke naznake mogućih daljnjih destinacija odvedenih pacijenata, navodeći da je njegov rođak Ivan Kudek zajedno s njima “odveden u Njemačku” te da je “takodjer sa tom grupom odveden u Njemačku” izvjesni Rudolf Križanić iz Gornjeg Stenjevca.⁶⁷ Ranije spomenuti Ferdo Jaklić također navodi da je dio odvedenih pacijenata iz logora u Jankomiru transportiran u Njemačku: “Drugoga dana, t.j. 2.x.1944 došli su 12 Židova iz te grupe u naš logor i nakon kratkog vremena isti su odvedeni u Njemačku u logor Dachau”.⁶⁸ Tim navodima, iako ne specificirajući logor Dachau kao krajnje odredište, pridružuje se i Ivan Sreš, koji u svojoj izjavi citira izvjesnu Danicu Latinčić, “koja je u logor u Jankomiru zatvorena dva tjedna nakon akcije Ljube Miloša u Vrapču” te je izjavila da zna “da su u mjesecu studenu 1944 bili dopremljeni iz nekog židovskog doma u Stenjevcu preko sto židova muških i ženskih i to samih staraca od kojih je iste noći oko polovica otpremljena u nepoznati pravac, dok je druga polovica [...] čekala prvi transport za Njemačku, koji je uslijedio nakon stanovitog vremena”. Latinčić je dalje Srešu navela da su ti ljudi “bili zlostavljani od strane gestapovaca”, jer je “čula iste noći i vidjela kroz prozor u hodniku, kako su iste židove kad su ih dopremili tukli i gurali ih sa kundacima”, tako da se i njoj “sažalilo”.⁶⁹

S druge strane, Ljubica Pleteš, koja je uhapšena “noću 31.x.1944.” u Gornjem Stenjevcu te kasnije premještena u Jankomir, ne navodi Njemačku kao moguće odredište pacijenata. Pleteš je izjavila da je, “kada sam bila dovedena u logor Jankomir oko 12 studenoga”, vidjela “u logoru bolesnike iz duševne bolnice Vrapče, koji su bili zajedno sa ostalima” te da su “njih oko 60 do 70 bolesnika dana 2. decembra gestapovci iz logora Jankomir odveli u nepoznatom pravcu. Kada smo pitali gestapovce, kamo su ih odveli, kazali su nam smijući se kod toga, da su ih ‘kući’ odveli”.⁷⁰

Poslijeratna svjedočanstva sadrže oprečne podatke o putu odvedenih pacijenata kroz ustaški sistem koncentracijskih logora. Nikola Lacković, koji je bio u logoru Jankomir od 10. novembra 1944. do 26. januara 1945., i pored

67 Izjava Kudek Rudolfa, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

68 Izjava Jaklić Ferde, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

69 Izjava Sreš Ivana, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

70 Izjava Pleteš Ljubice, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

stalne razmjene informacija sa “drugovima” koji su prije njega uhapšeni i tamo zatvoreni, nije čuo da su pacijenti iz Vrapča dovedeni u Jankomir.⁷¹ U vezi Jasenovca kao mogućeg odredišta, dr. Sušić je od “krugova koji su se nalazili izvan bolnice” čuo da su ih namjeravali “otpeljati u Jasenovac i Staru Gradišku. Međutim je baš u to vrijeme bila razrušena pruga prema Jasenovcu i tako se to nije dogodilo i kroz to se izgubio trag bolesnicima.” Sušiću je također Stipčić Ivo, “koji je bio tada glavni ravnatelj za zdravstvo”, navodno osobno izjavio da je išao “da intervenira” kod Pavelića, koji mu je rekao “da će [bolesnici] biti zadržani u logoru”. Sredinom novembra 1944., Sušiću je zatim Ante Štitić, “koji je tada bio glavni ravnatelj glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost”, u vezi pacijenata navodno rekao “da za njih ne zna šta je s njima i gdje se nalaze”.⁷² Od istog Ante Štitića dr. Pavao Cepulić, primarius u bolnici Vrapče, navodno je čuo drugačije informacije. Krajem 1945. godine, u nepoznatom kontekstu, Štitić je Cepuliću navodno izjavio “da je Luburić odredio da se imenovani bolesnici premjeste iz bolnice Vrapče u bolnicu Jasenovac. Međutim kada su isti stigli onamo nisu za njih bili spremili mjesta te su ih smjestili u neke barake”.⁷³

Suočena s ovim raznorodnim i djelomično oprečnim podacima, “Okružna komisija” je 1946. godine zaključila da “daljna sudbina svih tih žrtava nije se mogla ustanoviti”.⁷⁴ Uistinu, prema postojećim informacijama, teško je ponuditi uvjerljiv zaključak o krajnjoj sudbini odvedenih pacijenata. Najvjerojatnije je da su pacijenti dospjeli do više odredišta, jer je izuzetno mala vjerojatnoća da su nakon odvođenja ustaše ulagali neki naročit napor da ih održe na okupu kao zasebnu grupu. Ukoliko nisu iz Vrapča odvedeni direktno u Jasenovac – a čini se da su barem na kratko boravili u logoru Jankomir – puno je izglednije da su više puta podijeljeni, te da su se nakon odvođenja s vremenom razlili po ustaškim ili, kako određene poslijeratne izjave pokazuju, možda i nekim njemačkim logorima. Jedni su ubijeni ranije, poput Branka Stiića, koji je izgledno strijeljan u Jankomiru ubrzo nakon odvođenja iz Vrapča, dok su drugi vjerojatno preživjeli duže te dosegli različita odredišta. Ipak, najizglednije je da je najveći dio odvedenih skončao u logoru u Jankomiru – vrlo moguće na nedalekom ustaškom gubilištu u Rakovom Potoku – i u logoru smrti Jasenovac. Za

71 Izjava Lacković Nikole, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

72 Zapisnik o saslušanju dr. Sušić Zvonimira, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

73 Izjava Cepulić Pavla, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

74 Zločinac Kirin Ivo, Pojediniosti o zločinu, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29204.

sigurnije zaključke bili bi potrebni dodatni povijesni izvori, koji izgledno u sačuvanoj arhivskoj građi više ne postoje.

Iako je nemoguće sa sigurnošću utvrditi gdje su odvedeni, sigurno je da se “od odvedenih bolesnika do danas niti jedan nije vratio” te da su na ovaj ili onaj način skončali pod ustaškim terorom, a neki možda i pod nacističkim ukoliko su navodi o transportima u Njemačku točni. Po pitanju odgovornosti za ovaj zločin, Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu je “utvrdila kao glavnog krivca Kirina Ivu tadašnjeg šefa ustaš. redar. u Zagrebu a kao saučesnike Ljubu Miloša ustaš. nadsatnika, Luburić Vjekoslava, Suzanu Petra, Žibrat Aleksandra, Rukavina Jucu, Dr. Matu Frkovića, Dr. Antu Štitića, Hodko Milivoja, Jacuz Dr. Ivana, Kamber Tomu i Fabijan Fabria”.⁷⁵

/

U dokumentima istražitelja zagrebačke “Okružne komisije”, navedeno je da je Aleksandar Žibrat “zajedno sa ukrajincem dr. Jacuz Ivanom prijavio ustaškim vlastima, da se u bolnici kriju komunisti jevreji i pravoslavci”. Žibrat je bio “činovnik” u bolnici Vrapče koji se “isticao kao ustaša” te “kao takav” imao određeni “položaj”. Na osnovu spomenute prijave, “provedena je istraga od strane Ministarstva zdravstva”,⁷⁶ koje je, kako je već navedeno, poslalo “mješovitu političko-liječničku komisiju u Vrapče”, ustanovivši “da se u bolnici nalaze samo uistinu bolesni ljudi”.⁷⁷ Izjava Marije Jambrišak također spominje ovu prijavu: “Rumbolt Franjo bivši pristav ustaškog redarstva [...] dao je pismenu izjavu [...] da su potpisnici prijave bili: Aleksandar Žibrat i Dr. Jacus ukrajinc”.⁷⁸

To nije bila jedina prijava ustaškim vlastima. Poslijeratne izjave također sumnjiče “upravitelja” Petra Suzanu za denuncijacije pacijenata ustašama. Suzana je na poziciju ustaškog nadglednika – po kojoj je nadgledao i upravi-

75 Pismo Okružne komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača za Okrug Zagreb Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje ratnih zločina Zagreb, 07.06.1946., HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211, br. 25,96,1132/45.

76 Zločinac Žibrat Aleksandar, Pojednosti o zločinu, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29205.

77 Zločinac Kirin Ivo, Pojednosti o zločinu, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29204.

78 Izjava Jambrišak Marije, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

telja te stoga u izvorima ponekad tako i nazivan – imenovan “sredinom ljeta 1941 god”, a pored toga je bio i pobočnik ustaškog tabornika u Vrapču Matije Majstorovića, s kojim je bio “povezan”, “a često polazi i na večere k Dru Mili Budaku”. Po navodima Okružne komisije iz 1946. godine, Suzana je organizirao “špijunsku ustašku službu u bolnici, koja prokazuje partizanske simpatizere, da bi ih ustaše uhapsili i strijeljali”, te je “skoro sigurno [...] dao inicijativu Kirinu, da ‘očisti’ bolnicu u Vrapču od Srba, Židova i komunista”, zasnivajući tu tvrdnju na svjedočenjima da je u vrijeme akcije odvođenja s Ljubom Milošem “dugo razgovarao na samu” i zatim “dao nalog” da se sastavi “popis svih Srba, Slovenaca i Židova”. Povrh toga, poslijeratni istražitelji su vjerovali da je Suzana tokom akcije “bio u stalnoj vezi s Kirinom od kog je tražio i primao upute što se ima napraviti s interniranim umobolnicima”, dodajući da je Suzanina supruga “Švabica iz Osijeka” koja je bila “u vezi s [poslanikom Trećeg Reicha u NDH Sigfriedom] Kasche-om”.⁷⁹

Dr. Sušić je sumnjičio Suzanu kao potkazivača jer je “još na dvije godine prije moga hapšenja sastavio nekakav zapisnik u kojem je naveo da držim zdrave židove u bolnici, a to sam saznao kroz to što je pozvao bolničarku imenom Mariju, ali prezimena joj se ne mogu sjetiti, ali čini mi se da se zove Zlebački / samo znam da nije Podljan ni Dasović / da potpiše zapisnik, jer je taj zapisnik poslužio njemu kao tužba protiv mene”.⁸⁰ U prilog Sušićevim riječima, Margita Račić je Suzanu nazvala “najaktivnijim ustašom u bolnici”, koji je kao “konfident [...] pratio sva zbivanja u bolnici i dojavljivao ustaškim vlastima”,⁸¹ a dr. Bačelić je za Suzanu rekao da je “vjerojatno” bio jedan od “glavnih podstrekača” jer je “uvijek nešto imao protiv Židova”.⁸²

Nudeći dodatne informacije, Marija Jambrišak, farmaceut bolnice, se pozvala na izvjesnu “Darinku Biščan”, koja je “u to vrijeme radila na kriminalnom ostsjeku [ustaškog redarstva u Zagrebu]” te rekla Marijinoj šogorici Sonji Begović “da je godinu dana prije samog odvodjenja već otišla prijava iz bolnice Vrapče na policiju u Zagreb”. Marija je dodala da je “Franc Smiljan bivši nadbolničar” bio “veliki ustaša, te kao takav cijelo vrijeme radio protiv NOP-a”.⁸³ Istu “apotekaricu [Mariju] Jambreščak-Begović” dr. Sušić je u svojoj izjavi pak

79 Zločinac Suzana Petar, Pojedivosti o zločinu, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29206.

80 Zapisnik o saslušanju dr. Sušić Zvonimira, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

81 Izjava Račić Margite, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

82 Izjava dr. Bačelić Vicka, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

83 Izjava Jambrišak Marije, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

optužio da je “javno kritizirala i napadala Dr. Župića i mene da držimo zdrave bolesnike naročito židove”, implicirajući da je i ona mogla biti jedan od potkazivača.⁸⁴

Šireći listu mogućih potkazivača, dr. Sušić dalje navodi da je “bolesnica Pužar Stefaniya [...] podnjela tužbu protiv mene, protiv bolesnika Židova i Srba, koju su tužbu tadanje ustaške vlasti uzele u postupak”, ali se on uspio obraniti time što su sudski organi prihvatili da jedna duševna bolesnica nije pouzdan izvor informacija.⁸⁵ Listi doprinosi i izjava nadbolničara Pavla Krčelića, koji je vjerovao “da je Lugarić Vinko mogao biti onaj, koji je prijavio stvar ustašama”.⁸⁶ Dr. Bačelić je sumnju bacio i na već spomenutog nadbolničara Josipa Kalafatića i “neke [medicinske] sestre”, za koje je čuo da su ustašama davali “sve informacije”.⁸⁷ I Margita Račić je izjavila da je na njenom odjelu ustaški doušnik bila jedna medicinska sestra.⁸⁸

Zaključak dr. Sušića u vezi raznih prijava ustaškim vlastima se poklapa s očiglednim mnoštvom izvora iz kojih su mogle curiti informacije o “sumnjivim” pacijentima: “Akt hapšenja i odvođenja”, zaključio je Sušić, “priprema se od nastanka NDH, jer su neprestano podizane tužbe protiv liječnika da zaklanjamo Srbe i Židove kako liječnike tako i bolesnike, jer je u bolnici bilo 6 liječnika židova zatečenih kod osnutka NDH, prema tome hapšenje liječnika i bolesnika bio je samo završni akt jedne mnogogodišnje kampanje”.⁸⁹

/

Ipak, mali broj pacijenata Židova i Srba nije odveden s ostalima, mada nije jasno iz kog razloga. Ivan Sreš navodi da je “nekoliko bolesnika ostalo” u bolnici, “no kolikogod smo pitali pojedince, koji su bili svjedoci progona izvršenih u bolnici tih dana nitko ne zna nekog pravednog kriterija, nekih načela, po kojima su neki bolesnici bili pošteđeni”. Ustaše su neke liječnike i bolničare koji nisu uhapšeni pitali “koga bi od bolesnika trebalo pošteđiti, ali se ti prijedlozi i

84 Zapisnik o saslušanju dr. Sušić Zvonimira, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

85 Ibid.

86 Izjava Krčelić Pavla, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

87 Izjava dr. Bačelić Vicka, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

88 Izjava Račić Margite, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

89 Zapisnik o saslušanju dr. Sušić Zvonimira, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

opet nisu uvažili”. Sreš pojašnjava da se “za Židove i nije pitalo, koga bi trebalo poštediti, nego za Srbe, koji su bili u isto vrijeme odvedeni. Ali ni tu se nije postupalo po predlogu. U svemu je vladala samovolja i mušičavost”. “Nije se pitalo da li je netko više ili manje bolestan”, nastavlja Sreš, “da li je netko doista bolestan ili simulira, nisu bolesnici bili pregledani ni po kakvoj kontrolnoj komisiji, kako se znalo prije događati, kad bi osvanule kod redarstva tužbe na liječnike, da zaštićuju i kriju zdrave ljude u bolnici iz političkih razloga”.⁹⁰ Dr. Bačelić je potvrdio Srešove navode, izjavljujući da njega “nitko od ustaša nije pitao za tok bolesti tih Židova” niti za ikakve druge smjernice.⁹¹ Izvještaj Okružne komisije dodaje da se prema popisu odvedenih bolesnika vidi “da nije mogao biti razlog odvođenja tobožnje simuliranje i skrivanje zdravih ljudi pod vidom duševnih bolesnika, jer se za 34 od njih vidi da su dospjeli u bolnicu još prije postanka NDH, pa prema tome se mora predmjetovati da su barem ova 34 bila uistinu bolesna”.⁹²

Ivan Sreš zaključuje “da je tako radikalno i bezobzirno postupljeno, jer su se nagomilale mnoge tužbe i jer su krvnici htjeli radikalno raščistiti s tom bolnicom”. Po njegovom sudu, pacijenti koji nisu odvedeni “imaju zahvaliti svoj ostanak samo površnosti krvnika, drugi tomu, da se bolničari nisu na nj sjetili ili nisu htjeli sjetiti, jedan bolesnik tomu, što je njegov sin stajao kraj njega u vojničkoj uniformi, pa se mislilo da taj čovjek ne može biti Židov, a jedna bolesnica jednostavno tomu, što se ponečistila u kritičnom času, pa je bilo neprilično povesti je sa sobom”.⁹³

Međutim, pregled dosijea četiri pacijenta koji nisu odvedeni – koliko sam ih uspio pronaći u arhivu klinike Vrapče – pokazuje da ostanak nekih pacijenata u bolnici nije neophodno bio sasvim nasumičan. Sva četiri dotična pacijenta bili su Srbi: Dušan Ognjenović, Nikola Novaković, Petar Gljivica i Gojko Alagić.

Dušan Ognjenović je prilikom akcije odvođenja bio praktički na samrti. Rođen 1884., “ist. prav.” iz Otočca, Dušan je primljen još 1927. s dijagnozom “Schizophrenia”. Bilješka od 25. septembra 1944., šest dana prije odvođenja, navodi da je Dušan jako bolestan, da ne može ustati, govoriti niti micati desnom rukom i nogom te da ga moraju hraniti bolničarke; umro je 29. oktobra

90 Izjava delegata Sreš Ivana – napomena, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

91 Izjava dr. Bačelić Vicka, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

92 Zločinac Kirin Ivo, Pojedivosti o zločinu, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29204.

93 Izjava delegata Sreš Ivana – napomena, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

1944. od srca.⁹⁴ Moguće je da ustaše Dušana nisu odveli jer su pretpostavili da će svejedno uskoro umrijeti.

Petar Gljivica je bio recentniji pacijent, primljen 16. aprila 1944. "Pravoslavac" iz sela Sređani kod Okučana, Petar je opisan kako "hoda od kuće i luta, pripovijeda razne nesuvislosti" pa ga je redarstvo poslalo u bolnicu Sv. Duh u Zagrebu, odakle je upućen u Vrapče. S dijagnozom "Mania / Psychosis", bilješke iz Vrapča govore da Petar "po noći ne spava, jer su ga navodno proganjali Ustaše". Umro je 21. novembra 1944., ali u njegovom dosijeu nema naznaka o mogućim razlozima izuzeća od hapšenja i odvođenja.⁹⁵

Slično je i sa Gojkom Alagićem. Primljen 8. septembra 1944. godine, Gojko je počev sa 1925. godinom bio u Vrapču već dvanaest puta s dijagnozom "Schizophrenia". U bolnici je govorio o svakakvim – u kontekstu NDH kontroverznim – temama. Otac Đuro mu je bio pravoslavni paroh u Gornjoj Dubravi, majka učiteljica "iz sveštenečke porodice Petrovića [...] koji su konda u rodu dinastiji i Crnogorskoj i Srpskoj", a djed "rektor [pravoslavne] bogoslovije u Zadru" te poslije profesor "novoosnovane bogoslovije u Reljevu". Gojko je za sebe govorio da je "srpske rase" te da je došao u Vrapče "u najgorim političkim prilikama kada su mi bolničari psovali vlašku mater". Bolničari su također zabilježili da je Gojko mislio da ima višu zadaću da "razotkrije razne buržuske spletke i privede komunizam u ovoj državi i u ostalom svijetu ostvarenju" te da "zasja barjak Sovjetske Rusije". Gojko je dakle izrazio pripadnost srpstvu i pravoslavlju, te naklonost komunizmu. Ali izrazio je također i antisemitska gledišta, izjavivši, "kada sam bio prvi put u bolnici nekako mi se uvrtilo u glavu da će me čivuti doktori [...] zaklati, injekciju dati da umrem, i da mi poslije tijelo razrežu i srce izvade. Pa sam zato bio tamo budan 5 dana i 5 noći i pazio na sebe". Antisemitizam je dakako predstavljao nešto poželjno za ustašku vlast i njezine potkazivače u Vrapču, ali nije ni jasno niti vrlo vjerojatno da su Gojka komentari protiv Židova mogli pošteđjeti hapšenja tokom Miloševe akcije. Gojko je na kraju otpušten iz Vrapča kao "poboljšan" 1. decembra 1944., nakon što je njegova majka 21. novembra 1944. upravi pisala da ga bolnica vrati kući jer "ja ne mogu doći ponj, jer je to skopčano sa opasnosti".⁹⁶

Nikola Novaković, rođen 1886. u selu Jukinac kod Gline, primljen je u Vrapče 27. maja 1943. iz "Doma ratnih ozljeđenika". Nikola je 1940. i rane 1941.

94 Dosije Ognjenović Dušan, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 L-P, 16897/27.

95 Dosije Gljivica Petar, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 G-K, 3086/44.

96 Dosije Alagić Gojko, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 A-F, 3456/44.

godine boravio u Vrapču na kraće periode. Ponovo je primljen 23. aprila 1941. godine, nakon što je bio “nekoliko dana u Bihaću kao tumač za njemačku vojsku”, gdje je “dobio jedan napad”. Nikola je bio ratni invalid iz Prvog svjetskog rata, u kojem se borio u sklopu austrougarske vojske, te je dvaput ranjavan, u desnu nogu i u glavu. Po njegovim riječima, nakon nastanka Kraljevine SHS odnosno Jugoslavije, nova vlast ga je tretirala kao neprijatelja i izdajnika jer je ratovao za Austriju te prije završetka rata odgovarao “dobrovoljce” od puta u Solun u redove srpske vojske. “Mi smo kao šugavi bili u Jugoslaviji”, rekao je Nikola bolničarima u Vrapču, “dok nije [ustaški] preokret došao”. Dokumentacija u Nikolinom dosijeu pokazuje da je u NDH dobio ratnu invalidninu za ozljede iz Prvog svjetskog rata, u čemu su mu pomogla dva ratna druga iz Zagreba, također bivši austrougarski oficiri. Nikola je dakle bio poklonik ustaškog režima koji je tokom invazije Sila osovine u aprilu 1941. pomagao njemačkim trupama kao prevoditelj, što bi se, s obzirom na više boravaka u Vrapču i jasne navode u njegovom dosijeu, među bolničkim osobljem znalo. U Nikolinom slučaju stoga pretpostavljam da je tokom Miloševe akcije netko od osoblja ustašama istakao njegovu političku “podobnost” i ratne zasluge, te je zato izuzet i ostavljen u bolnici. Nikola je uskoro – 6. oktobra 1944. – iznenada umro.⁹⁷

Nikola Novaković je zanimljiv primjer jer reflektira kontradikcije ustaške politike protiv Srba u NDH. Pitanje koje se samo postavlja je zašto bi ustaški zapovjednici ostavili u životu Nikolu a odveli i ubili, na primjer, domobrana koji služi u vojnim formacijama NDH, Milana Pražića. Ustašizam je, kao dio svog genocidnog projekta protiv Srba u NDH, uistinu nalagao brisanje srpskog nacionalnog projekta iz “hrvatskih zemalja” te uništenje velikog dijela srpskog stanovništva putem njihove (“re”)asimilacije u katoličanstvo ili “hrvatsko pravoslavlje” i time iz srpske u hrvatsku naciju, ali po tim mjerilima i Nikola i Milan su za ustaški režim bili na poželjnom putu. Te kontradikcije bile su, s jedne strane, rezultat nedovoljne ideološke difuzije ustašizma u ustaške redove te, s druge strane i konzekventno prvoj, nejasne državne politike prema Srbima, koje je režim, sukladno svojoj kompleksnoj rasno-etnonacionalnoj i državotvornoj ideologiji, podvrgnuo nizu genocidnih mjera: brisanju iz birokratsko-demografskih kategorija državne administracije, kampanji masovnih deportacija, kampanji masovnih ubojstava te kampanji prisilne masovne asimilacije u hrvatsku naciju. (Prilog 1) Pitanje je jesu li ljudi

97 Dosije Novaković Nikola, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 L-P, 2293/43.

poput Ljube Miloša, koji je većinu svoje ustaške karijere sudjelovao u kampanji masovnih ubojstava Srba, bili u stanju shvatiti te praktično primijeniti složenu politiku koju je ustašizam nalagao u svom cilju uništenja srpstva – a i drugih “nepodobnih” grupa – u NDH. Kako bi se u anglofonskim zemljama ilustrativno reklo, “čekić u svemu vidi čavao”.

“Pravoslavni” pacijenata koji nisu odvedeni po poslijeratnim navodima je bilo više od četiri, a ostalo je i nekoliko Židova. Po riječima dr. Sušića, “kad sam se vratio natrag čuo sam, da je Miloš nekoje bolesnike Židove i 10 pravoslavaca radnika izdvojio i ostavio dalje u bolnici, a ostale na 1. listopada 1944. dao otpremiti, samo ne znam je li tada već bio Miloš, a niti znam kamo su bolesnici otpremljeni”. Dodatno istraživanje je potrebno da bi se saznalo tko su bili spomenuti “bolesnici Židovi” i “pravoslavci radnici”. Sušić u Miloševim postupcima ne vidi logiku, te zaključuje: “Po mome mišljenju koliko sam ja došao s njime u kontakt Ljubo Miloš bio je teški psihopat, pa je takav dojam učinio”.⁹⁸

/

U izlaganjima Ljube Miloša pred poslijeratnim istražiteljima nema riječi o “dizanju” “nepočudnih” Hrvata i “hrvatskih pravoslavaca” – kako je režim tad klasificirao većinu Srba u NDH, koji su, da se podsjetimo, prvo prisilnim prekrštavanjima na katolicizam pa zatim osnutkom Hrvatske pravoslavne crkve tehnički i birokratski apsorbirani u hrvatsku rasno-etnonacionalnost kako su je osmislili ustaški ideolozi. (Prilog 2) On tvrdi da su uhapšenici bili većinom Židovi, što je jedva točno u vezi akcije 14. septembra, kada je na kraće vrijeme uhapšeno osam Židova, pet Srba i jedan Hrvat, a sasvim netočno u vezi odvođenja 1. oktobra, kada je odvojeno šezdeset i devet Srba, trideset i šest Židova i – iako je Margita Račić na kraju uspjela pobjeći – dvoje Hrvata.

Oboje uhapšenih i odvojenih Hrvata – gore spomenuta Margita Račić i Branko Stiić – bili su optuženi za suradnju s partizanima, dakle protuhrvatsko djelovanje – “protudržavnu djelatnost” u žargonu ustaške administracije – što je u ideološkim terminima sugeriralo karakter “unutarnjeg neprijatelja” te rasnu “nepočudnost”. (Prilog 3) Ustaški ideolog Danijel Crljen, na primjer, Hr-

98 Zapisnik o saslušanju dr. Sušić Zvonimira, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

vate protivnike ustaštva nazivao je nacionalnim “otpadcima”,⁹⁹ a sam Pavelić “slavosrbima”.¹⁰⁰

Za razliku od Margite, koja je u zatvoru na Savskoj cesti postala katatonična pa nakon šest mjeseci “liječenja” – nije poznato gdje – premještena u Vrapče, Branko Stiić je raspolagao s vezama s državnim vrhom. Osuđen na smrt pa pomilovan, Branko je kroz svoje zatočeništvo i suđenje razvio simptome duševne bolesti, “jako se uzrujavao, imao jako lupanje srдца, te zapadao u neka stanja kome, osobito se to dešavalo kad bi vidio neko vojničko ili službeno lice”. U nekom trenutku se također pokušao otrovati lijekovima. Bilješke navode da Branko “inače ne pokazuje nikakvih naročitih psihopatoloških simptoma” te da mu je “tetak g.min.nar.zdravlja Tortić”. Za 12. august 1944., bilješke navode da ga je posjetio “g. državni tajnik i ravnatelj za zdravstvo dr. Stipčić.” Zanimljivo je da 1. septembra 1944. liječnici u Vrapču u stručnom izvještaju inzistiraju da Branko, zbog “stupnja njegove bolesti” koji se “može označiti kao teži”, treba ostati u Vrapču umjesto premještaja “u kaznionu u Hrvatskoj Mitrovici”. Izvjesno je da su liječnici pokušali Branka spasiti od zatvora, ne znajući da je Miloševo “dizanje” bilo već u pripremi.¹⁰¹

Brankove veze ga nisu bile u stanju sačuvati od struja u ustaškom pokretu radikalnijih od sudova koji su mu smrtnu kaznu preinačili u doživotnu robiju. U nekim slučajevima se postavlja pitanje jesu li veze u ustaškim strukturama

99 Danijel Crljen, *Načela Hrvatskog ustaškog pokreta* (Zagreb: Tiskara Matice hrvatskih akademika, 1942), 19. Hrvatsko ime, piše Crljen, “je ime Poglavnika i Ustaša. Ne smiju se dakle njime kiniti komunistički, masonski, jugoslavenski i drugi otpadci. [...] Nije stoga neprijatelj tog imena samo onaj, koji ga želi izbrisati, nego i svaki Hrvat, koji ga svojim životom i radom sramoti”.

100 Jere Jareb, “Bilješke sa sjednica Događničkog vijeća 1943 — 1945, iz ostavštine dra Lovre Sušića,” *Hrvatska revija, jubilarni zbornik 1951 — 1975*, uredio Vinko Nikolić (München: Knjižnica Hrvatske revije, 1976), 161. Pavelić je ovom prilikom rekao, “U političkom pogledu postoje 3 kategorije: Starčevićanci, klerikalci i slavosrbi. Tragedija naše zemlje, čir u njenoj utrobi jest srbstvo. Ono je uvijek služilo protiv hrvatskom narodu i u Austro-Ugarskoj monarhiji kao i sada partizanima i četnicima, Talijanima i Niemcima. Samo je Starčevićanstvo nosilac Hrvatsva i prema tome proti srbstvu, pa i u samom pokretu. Starčevićanstvo je rasna stvar, samo ono nosi Hrvatstvo i državnu misao.” Važno je primijetiti da Pavelić nije rekao “Srbi” ili “pravoslavci” već “srbstvo”, ne obraćajući se na populaciju nacionalnih Srba već na proces stvaranja srpske nacionalne svijesti među stanovništvom “hrvatskih zemalja”, takozvani srpski nacionalni projekt, čije su prisustvo iz ideoloških razloga navedenih u ranijim fusnotama zakonodavno-administrativne strukture NDH jasno odbacile te pokušale poništiti.

101 Dosije Stiić Branko, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 R-Ž, 3363/44.

pacijentima pomagale ili su ih ponekad dovodile u veću opasnost. Kao što je već navedeno, Nelly Schäffer, “arijevka” udana za brata odvedenih Olge i Aleksandra Schäffera, 6. oktobra 1944. je Vrapču poslala pismo u kojem navodi da joj je putem nekih visokih ustaških dužnosnika saopćeno da će oboje biti vraćeni na kućnu njegu odnosno u bolnicu Vrapče.¹⁰² Sjetimo li se da je Ljubo Miloš izjavio da je Štitić Lorkoviću dao nalog za akciju u Vrapču, otvara se pitanje je li Nelly tom vezom nehotično doprinijela Štitićevoj svjesnosti da se u psihijatrijskoj bolnici skrivaju “nepodobni”.

To pitanje postaje još relevantnije kad se uzme u obzir poslijeratna istraga zločina nad pacijentima bolnice Vrapče, u kojima se bivši ministar unutrašnjih poslova NDH Mato Frković navodi kao jedan od suučesnika kome “je bezdvojbena bila cijela ta affaira poznata, a možda i to što je s njima dalje bilo, kuda su odvedeni i po čijem nalogu”. “Stalno jest”, nastavljaju poslijeratni istražitelji, “da nije poduzeo ništa da bi se taj zločin spriječio a niti poslije da se stvar ispita i krivci kazne dakle je suodgovoran s obzirom na svoj tadanji položaj za ovo djelo”.¹⁰³

Pored Aleksandra i Olge Schäffer, ustaše su odveli još barem četiri pacijenta bez obzira na različite vrste obiteljske zaštite: Gizelu Bolski, čija je kćer bila supruga “nadsatnika” u domobranstvu, Gizelu Deže, čiji sin je bio jedan od “pošteđenih” doktora u Bolnici za umobolne u Moslavini – Popovači, Ellu Fuchs, suprugu “Arijevcu” dr. Pavla Hercega, i Desanku Tajčević, “istočno pravoslavnu” dugoročnu pacijenticu iz miješanog srpsko-hrvatskog braka čija je majka “Marija rođj. Ranogajec”, kako se čini, bila vlasnica ljekarne u Osijeku s lokalnim vezama u administrativnim strukturama.¹⁰⁴

/

Genocidni napadi ustaškog režima na stanovništvo vlastite države po etno-konfesionalnoj osnovi bili su bez presedana na teritoriju NDH u trenutku osnutka ustaške države. Stanovništvo novoproglašene NDH tako ekstremne

102 Dosije Schäffer Olga, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 N-S, 19103/30.

103 Zločinac Frković Mato, Pojediniosti o zločinu, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

104 Dosije Bolski Gizela, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 A-G, 2263/43; dosije Deže Gizela, Ž-1944 A-G, 2829/43; dosije Fuchs Ella, Ž-1944 A-G, 2903/43; dosije Tajčević Desanka, Ž-1944 Š-Ž, 2909/44.

mjere jednostavno nije očekivalo. Niz dosijea odvedenih pacijenata pruža uvid u kaotičnu situaciju na terenu.

Mnogi pojedinci su, na primjer, nastavili ulagati povjerenje u državne strukture te postojeće društvene norme i očekivanja, kao na primjer Đuro Jugović, suprug ubijene Kate Jugović, koji se 22. maja 1941. iz sela Rogulje kod Dvora na Uni uputio u Kustošiju kod liječnika pa zatim sa uputnicom u Zagreb i bolnicu Vrapče. To je bilo samo deset dana nakon ustaškog masakra u nedalekoj Prekopi 12./13. maja te četrnaest dana nakon masakra nad lokalnim Srbima u Hrvatskom Blagaju 6. — 8. maja 1941. Također, Đuro Jugović je svoju suprugu doveo u Vrapče zbog trauma koje je pretrpjela prilikom napada nove vlasti na njenu obitelj, u kojima je sam Đuro pretučen a zatim i ostatak obitelji, te su istjerani iz kuće, sve to u kontekstu činjenice “da je tamo bila neka buna”.¹⁰⁵ Pitanje je kako je Đuro gledao na sve te događaje u kontekstu Katinog zdravstvenog stanja. Je li mislio da su vijesti o masakrima preuveličane ili je čuo da su ti napadi izvršeni bez naredbe iz državnog vrha, ili je situacija sa suprugom jednostavno postala preteška?

Milica Kartalija iz Lasinjskog Sjeničaka je primljena u Vrapče 22. maja 1943. U bilješkama stoji da joj je “otac umro lani [1942. godine] nasilnom smrću” te je ostala sama u selu – majka joj je umrla još 1928., brat Miladin na liječenju u Vrapču od 1936. godine, još jedan brat na nepoznatoj lokaciji i mlađa sestra nastanjena u Zagrebu. Nakon smrti oca, Milica se preselila kod sestre u Zagreb. U Zagrebu joj je uistinu prijela manja opasnost nego u Lasinjskom Sjeničaku – selu koje leži na Kordunu, unutar šire oblasti centralne NDH gdje je režim provodio nasilnu kampanju razbijanja srpske većine, percipirane kao jedno od uporišta srpskog nacionalnog projekta u NDH. U velikom gradu, daleko od predjela sa srpskom većinom i oružanim pobunama, lakše je mogla proći kao hrvatsko-pravoslavna Hrvatica koja se priklonila novom, ustaškom nacionalnom poretku. I u Vrapču je bila sigurnija nego u Sjeničaku, što su liječnici vjerojatno znali, ali je tamo završila zbog stvarnih, ratnom traumom izazvanih psihičkih simptoma. Instruktivno je Miličinoj situaciji pored ratnih trauma dodati kontekst rastućih ekonomskih poteškoća, dinamike prisilnog preseljenja u sestrin životni prostor, te sasvim drugačiju, gradsku sredinu, sklop iznenadnih okolnosti koje su rezultirale s duševnom bolnicom u Vrapču kao prihvatljivoj opciji potencijalnog opo-

105 Dosije Jugović Kata, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 H-M, 321/41.

ravka. U širem kontekstu nepredvidive prirode napada na Srbe u NDH, gdje netko poput Milice nije mogao ostati u svom domu, nije imao sredstava za započeti odvojen život u Zagrebu, te zbog trauma uslijed nasilnog načina kojim joj je režim preokrenuo život naglavačke nije mogao sabrati unutarnju snagu potrebnu za početi život ispočetka, bilo je prirodno obratiti se najbližima za pomoć i time staviti i sebe i njih pod jedan nagli, neizbježni, neprestani i duševno zahtjevni pritisak. Milica je jedno vrijeme radila u Zagrebu, ali izgleda da nije bila u stanju zadržati posao. Svakodnevne napetosti unutar doma uslijed svih ovih okolnosti naziru se u bolničarskim bilješkama o Milici. Kad je Milica 1942. godine preselila kod sestre u Zagreb, njena sestra je “odmah opazila, da je bolesna. Kod kuće [u Sjeničaku] su bile mjesne borbe. Zanimjela, bez volje, apatična. Tada ju je odmah dala u Zakl. bolnicu. Poslije insul. kure, nakon 2 mj., se oporavila. Nakon 3 mj. se pogoršalo stanje, opet prestala raditi. Tada ju je, lani ujesen, opet dala u bolnicu, gdje je bila 3 mj. Drugi put joj nije bilo bolje. Kod kuće ništa ne radi, povremeno se uzbuđuje i ‘vrđi’. Sestra želi, da radi”.¹⁰⁶

Danicu Knežević su pri primitku u septembru 1943. liječnici pitali o “pogibiji” u Glini, odnoseći se na pokolje u njenom gradu, s implikacijom da je bila u glinskom kraju u to vrijeme. “Pa to je valjda sve po bolnicama”, Danica je odgovorila, “ko što sam i sama... I ja sam za nekoga streljana i umrla. Događa se svašta s nama, i što će se još događati. Što mi je suđeno, suđeno, izbjeći ne mogu”. Čini se da je Danica negdje načula da se i o njoj priča da je mrtva, pa se poučena time s masovnim ubojstvom nosila s dozom nevjerice. Govoreći o sinu za koga se bojala da je mrtav, a po nekim navodima je odveden u Njemačku, rekla je, “jer sad su takva vremena, jedan za drugoga ne znamo, pa i ja sam za nekoga zarobljena, za nekoga streljana i ovo i ono, sad se svašta govori a da niko pravo ni ne zna”. “A, šta ćemo”, rekla je Danica jednom drugom prilikom, “ništa, sakriti se, pa čekati sudbini. A nisam, da sam nekome zlo želila, ko ni danas”.¹⁰⁷

Živko Kljajin je bio u “kaznenom logoru u Zemunu”, gdje su ga tukli, po njegovim riječima, “zato da su imali pravo, imali su moć – za badava”. Zemunski logor je pored ostalog služio kao važno sabiralište prisilnih radnika za Treći Reich. Kad je iz logora poslan na rad u Njemačku, “onesposobili” su ga u Zagre-

106 Dosije Kartalija Milica, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 H-M, 2424/43.

107 Dosije Knežević Danica, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 H-M, 2693/43.

bu pa se vratio kući u Velike Radince kod Rume, te je tako spašen i od logora i od prisilnog rada u Njemačkoj.¹⁰⁸

Svetozar Popović, učitelj u mirovini iz Vojnića s posljednjim boravištem u Karlovcu, koji je akciju Ljube Miloša izbjegao jer je 14. augusta 1944. “predan” sestri u Karlovcu na kućnu njegu, je primljen uputnicom “gradskog poglavarstva u Karlovcu od 7.VIII.44 bez diagnoze sa oskudnim podatcima, da od noćas baca sve po kući i kroz prozor, križa se, razne vizije ima i t.d. Navodno obolio zbog prilika sa pravoslavnima. Kod dolaska miran, potišten, dementan, stalno u strahu, da ga budu strielali, da je došao u klaonicu. Odgovara u stranu. Po noći dobro je spavao”. U spomenutoj “liječničkoj svjedodžbi” iz Karlovca, pod rubrikom, “Važni događaji u životu bolesnika, koji bi mogli imati veze sa oboljenjem”, upisano je kratko, “Prilike sa pravoslavnima”. Ista “svjedodžba” navodi da Svetozar “stalno ispoljava persekutivne i par.[anoidne] ideje: hoće ga ubiti, jelo je otrovano...”. Svetozarev slučaj pokazuje kako su mnogi Srbi prihvatili prisilnu asimilaciju da sačuvaju život – Svetozar je prekršten na katoličanstvo te je živio kao umirovljenik u Karlovcu – ali nisu mogli pobjeći od traume napada na njihovu grupu, naročito ljudi poput Svetozara koji su bili iz kraja gdje je ustaški teror nad Srbima bio naročito izražen te su izgledno znali više od prosječne osobe o onome što se događa. Iako, sudeći po navodu “prilika sa pravoslavnima” u “liječničkoj svjedodžbi”, čini se da su i karlovački liječnici koji su ga uputili u Vrapče raspolagali znanjem o napadu režima na populaciju u Svetozarevom rodnom kraju.¹⁰⁹

Miloš Vučetić, “Hrv. Pravosl.” iz sela Mrčevci kod Bosanske Gradiške, tvornički radnik u Zagrebu primljen u Vrapče 6. aprila 1944., po bilješkama “prvi put duševno razbolio se 1943. god. u mjesecu maju i to ‘od straha’”. Po njegovim riječima, “ujutro, na pravoslavni Đurđev dan, neko pokucao na vrata” te se on ustao i otvorio vrata, “po glasu mislim da je bio Poglavnik i još dva ustaša. Oni ugasilu svjetlo i počeli me mučiti pa i izdrobili jaja, udavili me, a vještice su plували na me. Nakon toga je Bog me opet oživio, te smjestili su me u bolnicu na Sv. Duh. Taj slučaj može samo Bog dragi rasvijetliti, ja svima opraštam, i nikome nebi želio te muke”. Nije jasno što se točno Milošu dogodilo na “Đurđev dan” 1943., ali je jasno da je bio u strahu od “Poglavnika” i ustaša. Nakon šest tjedana u bolnici, Miloš se vratio na posao, “gđe je radio sve do 4. o.

108 Dosije Kljajin Živko, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 G-K, 3357/44.

109 Dosije Popović Svetozar, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 L-P, 3385/44.

mj. [aprila]. Tog dana, kad se vratio kući, nije mogao ništa za sebe kuhati, imao je slatnju kao da će ga auto pogaziti, da stalno mu drugi nešto podmeću”. “Par dana nije ništa jeo”, molio se “iz molitvenika Bogu”, zatim se zaključao “u sobi” dok čuvar iz tvornice nije “otvorio vrata i odvezli ga u bolnicu”. “Dok je maločas tvrdio da ga nitko ne proganja sada tvrdi da mu je u Zagrebu svaki čovjek neprijatelj. Ljudi kažu da je on kriv što su bombardirali okružni ured i da je on krivac ratu”.¹¹⁰

Slučaj Miloša Vučetića je zanimljiv jer pokazuje Srbina koji do 1944. i dalje radi u tvornici u Zagrebu. U Vrapču zaveden kao “Hrv.-Pravosl.”, Miloš je za administraciju NDH bio jedan od “novih” Hrvata koji su u jednom kontekstu sigurni – među običnim ljudima, kolegama na poslu, susjedima itd. – a u drugom i dalje u opasnosti – pred ustašama poput Ljube Miloša. Također, njegov slučaj pokazuje kako su Srbi u NDH, čak i kad su bili u stanju živjeti koliko-toliko normalno – ići na posao, živjeti u Zagrebu i prolaziti kao obični Hrvati – znali šta se događa njihovim sunarodnicima i bili podložni dubokom strahu i traumatizaciji uslijed ustaške antisrpske retorike i politike. Društveno-administrativne strukture koje nisu bile pod striktnim nadzorom i kadrom ustaškog režima – u ovom slučaju medicinski sistem i sistem radničkog osiguranja – su ga tretirale kao običnog građanina, a u isto vrijeme, radikalni unutarnji krugovi ustaške administracije su prekrštene “bivše Srbe” i neprekrštene “pravoslavne Hrvate” smatrali inherentno sumnjivima, populacijom za koju su znali da je preobražena u Hrvate prisilno te koja je u njihovim očima iz tih i potencijalno rasnih razloga imala najveći potencijal za izdajstvo ustaške države, to jest partizansku, protudržavnu aktivnost. Bila je to oštrica po kojoj su hodali Srbi u NDH: s jedne strane pohrvaćeni i kao takvi na papiru prihvaćeni kao punopravni građani i “arijevci”, a s druge strane vječno sumnjivi, stvarajući jasnu kontradikciju u ustaškoj demografskoj politici. U tome se sadržao kaos ustaške države i njezina glavna zapreka od izgradnje mirnog, stabilnog i prosperitetnog društva, u toj kontradikciji. Jer “bivši” Srbi su bili prvi na listi sumnjivih – dakako i Židovi i Romi, ali njihov je broj nakon masovnih deportacija i ubojstava 1941. i 1942. postajao sve neznatniji – a iza Srba pod lupu su dolazili oni Hrvati koji su bili “politički nepouzđani” i time sumnjivi segment katoličke populacije pa su ih ustaški ideolozi zvali nacionalnim “otpadcima” i slično.

110 Dosije Vučetić Miloš, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 R-Ž, 3071/44.

Društveno-politički poredak poput ustaškog, kojem je jedan od temeljnih principa bila identifikacija izvora raznolikih državnih problema prvenstveno u krvnim zrcima tajanstvenih “protudržavnih” aktera, nije mogao izgraditi stabilno i sigurno društvo. Suprotno očekivanjima ustaških ideologa, obespravljenje, kontroliranje i/ili uništenje neprijateljskih grupa poput Židova, Roma i Srba nije moglo dovesti do smanjenja ili nestanka društvenih problema te, posezanjem za principom protudržavnog djelovanja kao odraza krvne inferiornosti, neizbježno je nanovo zapadalo u začarani krug potrage za “protudržavnim elementima” i antirežimske reakcije onih koji su se kao tako percipirani “elementi” našli na meti režima.

/

U knjizi *Therapeutic Fascism*, Ana Antić pokazuje da su bolničari i liječnici u psihijatrijskim institucijama po pravilu zapisivali razgovore s pacijentima na način koji bi ih zaštitio od političkih posljedica, dakle u skladu sa službenom državnom ideologijom: “psihijatri su često odlučivali prepričati [riječima pacijenata] na način koji su smatrali prihvatljivijim”.¹¹¹ U međuratnom periodu, to je značilo recimo neupitnost monarhije i ekonomskog liberalizma, a u doba NDH se pretvorilo u odanost “Poglavniku”, silama Osovine i hrvatskoj naciji, te prikaz partizana i četnika kao neprijatelja. Antić zaključuje da je glavna svrha takvog pristupa bila zaštita bolnice, osoblja i individualnih pacijenata od potencijalno politički osjetljivih izjava koje bi mogle doći do očiju vlasti i dovesti u opasnost bolnicu, osoblje ili samog pacijenta.¹¹²

Uistinu, u bilješkama iz 1944. godine, počinje se nazirati bolničarsko i liječničko očekivanje da će NOP poraziti ustašku vlast, a Nijemci izgubiti svjetski rat, te se pojavljuju “iskrenije” bilješke o neprijateljima NDH. U dosijeu Milice Radojčić, na primjer, bilješke opisuju pacijenticu koja je “zakupljena svojim turobnim-nezadovoljnim na prvi pogled dosta shvatljivim kompleksima: tukli su [je], sve joj je propalo, ničega nema, a nikome nije ništa na žao učinila”.¹¹³ Za Hildu Špiler, koja je po bilješkama imala tendenciju brzo

111 Ana Antić, *Therapeutic Fascism: Experiencing the Violence of the Nazi World Order in Yugoslavia* (Oxford: Oxford University Press, 2017), 45, prijevod autora.

112 Ibid., 45–50.

113 Dosije Radojčić Milica, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 N-S, 2461/43.

potrošiti novac i razdijeliti odjeću koju joj je obitelj uspjela skupiti, bilješke kažu da “nema nikakvog razumijevanja za teški položaj svoje porodice”, otvoreno svjedočeći ustaškom napadu na Židove.¹¹⁴ Prilikom razgovora s Brankom Stiićem, odvedenim Hrvatom osuđenim na smrt pa doživotnu robiju za suradnju s partizanima, bolničar ga je pitao nekoliko pitanja i zabilježio odgovore s jednom neuobičajenom neutralnošću:

Bolničar: “Imate li kakvu osobitu misiju izvršiti?”

Branko: “Mislim, a u toliko u koliko ima svaki rodoljub izvršiti. A olakšati narodu njegov položaj i stvoriti režim u kojemu bi bio omogućen prosperitet Hrvatske.”

Bolničar: “Proganja li vas tko?”

Branko: “A proganjaju me ovi koji su me dali uapsiti i zakleli se da će me strijeljati.”

Bolničar: “Mislite li da će te se spasiti biegom u bolest?”

Branko: “Znajte što ću vam reći, opazio sam da svi zatočeniци, ljudi ovakovi kao ja da stoje na strani bolesti a ne ozdravljenja. To je tragedija”.¹¹⁵

Stjepan Hercigonja, Hrvat koji je u Vrapču boravio u vrijeme odvođenja “nepoželjnih” iako nije imao veze sa samom akcijom, na pitanje “Partizani?” odgovorio je, te bolničar zabilježio, “Partizani, partizani su, to su narodna vojska, to sam tak čul’.”¹¹⁶ Domobran Petar Hrvoić, također na liječenju 1944., na pitanje “Zašto pucao?” odgovorio je, “Na frontu se je pucalo. A što se Boga mi na fronti sve radi, bomba baca, ubija, kolje, pali pak nikomu ništa. Ja ne razumijem to”.¹¹⁷ U dosijeu Sidonije Geiger, bolničar je zabilježio njezine opetovane žalbe “kako joj je grozan život kao Židovki”.¹¹⁸ Za Lauru Grúnwald Loew, koju Ustaška obrana nije odvela jer je umrla 5. maja 1944., zabilježeno je da “kaže da je Židovka i moli milost”.¹¹⁹

Ali najposebnija bilješka u dosijeima odvedenih pacijenata bio je posljednji unos dr. Zvonimira Sušića u dosije Ota Aleksandera, svojevrsni posljednji pozdrav preminulom, koji je vrijedan citiranja u cijelosti:

114 Dosije Špiler (Spiller) Hilda, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 Š-Ž, 469/41.

115 Dosije Stiić Branko, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 R-Ž, 3363/44.

116 Dosije Hercigonja Stjepan, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 G-K, 2923/44.

117 Dosije Hrvoić Petar, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 G-K, 2959/44.

118 Dosije Geiger (Gajger) Sidonija, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 A-G, 2752/43.

119 Dosije Grúnwald Loew Laura, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 A-G, 3058/44.

U drugoj polovici svog boravka u zavodu bio je stalno zaposlen kao knjižničar bolestničko-namješteničke knjižnice, koju je vodio vrlo savjestno, točno i s mnogo ljubavi. Bavio se planovima za njeno nadopunjenje i proširenje. Općenito se može reći, da je bio u dobroj remisiji iako su tragovi preležale melankolije bili jasno zamjetljivi. Pokazao je mnogo dobre volje i aktivnu želju, da svoju bolest svlada, naročito je omalovažavao zapreke, koje su mu stvarale njegove organske somatske bolesti i nastojao pokazati vrijednim i korisnim članom ljudske zajednice. Za malu, užu zajednicu, koju je sačinjavala bolnica bio je vrlo koristan član te je uživao poštovanje svih namještenika.

Dne 1. X. 1944. u ¼ 1h sat odveden kamionom po organima ust. redarstva.¹²⁰

Ovaj citat predstavlja prikladan uvod u pitanje “vladanja” dr. Zvonimira Sušića u kontekstu uspostave ustaške države. Naime, po izjavi dvojice bolničara u Vrapču, Mihajla Pilija i Josipa Klinčića, Sušić je 1941. godine obnašao dužnost povjerenika Ustaške nadzorne službe, te u toj funkciji, po riječima Pilija, “dao zatvoriti Kežić Juraja, vratara ove bolnice, zatim Margeta Tomu, bolničara ove bolnice iz meni nepoznatih razloga”.¹²¹ Josip Klinčić dodaje da je ove ljude Sušić dao zatvoriti “u samoj bolnici u jednu sobu u kojoj su bili zatvoreni od jutra pa sve do poslije podne istoga dana”, dakle umjesto prijave višim slojevima vlasti odlučio ih je kazniti u samoj bolnici.¹²² Pili je čuo da je i njega htio dati zatvoriti, pa je otišao u Zagreb kod dr. Vranešića, člana Zakonodavnog odbora NDH, koji je zatim zvao u Vrapče i naredio obustavu svih “premještaja, otpusta, uopće svih progona”, te poduzeo mjere “da se dra Sušića smjeni s tog položaja”. Kad je to saznao, Sušić je sazvao sastanak osoblja u bolničkoj čitaonici i tražio da Pili povuče tužbu, ali je on to odbio.¹²³

Prilikom sastanka osoblja u čitaonici, Klinčić navodi da je Sušić rekao, “Da li vi znate da ja mogu napraviti sve što hoću, jer imam vlast u rukama, ali ja neću da vas proganjam”, nakon čega je stigao Mihajlo Pili te je nastala

120 Dosijs Aleksander Oto, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 A-F, 1447/42.

121 Izjava Pili Mihajla, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

122 Izjava Klinčić Josipa, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

123 Izjava Pili Mihajla, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

prepirka između Pilija i Sušića.¹²⁴ Klinčić također tvrdi da je Sušić, koji je uhapšen zajedno s njim 14. septembra 1944., pušten iz zatvora već 6. oktobra. Istražitelji zagrebačke Okružne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača su zamijetili da se ta informacija ne slaže s izjavom samog Sušića da je u zatvoru proveo dvadeset dana do preslušavanja, pa još dvadeset i pet dana po osudi, po čemu je iz zatvora izašao oko 14. novembra 1944. Jasno je da jedna od ove dvije informacije nije istinita. S jedne strane, Sušić možda laže, iako motiv nije potpuno jasan. S druge strane, uzimajući u obzir činjenicu da su dva uhapšena liječnika – dr. Pestotnik i dr. Gural – pušteni iz zatvora prije Sušića, postoji mogućnost da je Klinčić Sušića pobrkao s jednim od njih. Ovu mogućnost osnažuje i pismo Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu od 7. juna 1944. godine, koji navodi da su Pestotnik i Gural pušteni iz zatvora nedugo nakon odvođenja pacijenata, dok su liječnici Gostl, Sušić i Župić te namještenici Strmečki, Klinčić i Maurić “predani na postupak Župskoj redarstvenoj oblasti u Zagrebu”.

Ipak, 7. juna 1946. zagrebačka Okružna komisija je Zemaljskoj komisiji javila da “se utvrđuju ratnim zločincima nekoji liječnici bolnice za umobolne u Vrapču među inima [kao glavni krivac] Dr. Sušić, Dr. Župić, Dr. Jacuz, te neki od ostalog osoblja bolnice”. Ovim pismom otvara se pitanje je li Okružna komisija došla do dodatnih informacija o Sušićevom “vladanju” u vrijeme NDH. Pismo u nastavku daje preporuku da za više informacija treba ispitati dr. Vicka Bačelića, koji uistinu daje izjavu 17. jula 1946., u kojoj je kao ustaške aktiviste u bolnici imenovao upravitelja Suzanu, nadbolničara Kalafatića, medicinsku sestru imenom Antonijana, te stavio blažu sumnju na dr. Karminskog, ali nigdje nije spomenuo Sušića.¹²⁵

U svakom slučaju, činjenica je da je dr. Sušić, na primjer, više od godinu dana surađivao s Otom Aleksanderom kao bolničkim knjižničarem te s njim razvio prijateljstvo koje se jasno može naslutiti iz “pozdrava preminulom” u posljednjem unosu u Otovom dosijeu. Sušić Ota nije prijavio vlastima kao Židova koji praktički radi kao knjižničar a vodi se kao pacijent, kao ni ostale Židove za čiji je “sumnjivi” boravak znao. Sušić je također više puta interveni-

124 Izjava Klinčić Josipa, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

125 Pismo Okružne komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača za Okrug Zagreb Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje ratnih zločina Zagreb, 07.06.1946., HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211, br. 25,96,1132/45

rao u korist pacijenata koji su u bolnici na ovaj ili onaj način pronašli sklonište od režimskog terora. U slučaju Anđele Kukić, dr. Sušić je ustaškom redarstvu napisao izvještaj kojim ju pravda od optužbe da je špijunirala za četnike, te na osnovu kojeg su iste optužbe povučene.¹²⁶ U slučaju Tee Matersdorfer i njene majke Šarlote Šaj, Sušić je ustaškom redarstvu i za jednu i za drugu poslao potvrdu da im je “opravdan boravak u bolnici Vrapče”.¹²⁷ U slučaju Fanike i Lavoslava Kremera, supružnika Židova koji su skriveni u Vrapču, Sušić i Župić su na tri mjesta imenovani kao liječnici koji su telefonom dogovorili njihov dolazak u Vrapče.¹²⁸ Dr. Sušić je također u dosijee pacijenata koji su tražili sklonište od ustaškog nasilja zapisao veliki broj rjeđih bilješki koje detaljnije prikazuju njihove patnje i posljedice progona, kao na primjer u dosijeima Margite Račić, Milice Radojić, Karoline Weiller, Fride Weiss, Ane Ćuk (to jest, zagrebačke Židovke Josipe Papić zvane “Pepica” pod lažnim imenom), Lavoslava Kremera, Tee Matersdorfer, Šarlote Šaj i drugih.

Po dostupnim informacijama može se zaključiti da dr. Zvonimir Sušić predstavlja još jedan primjer kompleksnosti situacije u kojoj se mnogo ljudi našlo kad su nastupili vrtlozi ustaške nacionalne revolucije i Drugog svjetskog rata. Moguće je da je Sušić, kao i mnogi stanovnici novoproglašene NDH, u početku bio pozitivno nastrojen prema nastanku neovisne hrvatske države i političkom pokretu koji je za taj događaj preuzeo zaslugu, možda čak i ponešen valom ushićenja koji je prostrujao Hrvatskom u prvim mjesecima ustaške države, kako nalažu izjave o njegovom angažmanu s Ustaškom nadzornom službom 1941. godine. Usprkos tome, ne može se zanemariti činjenica da Sušić, kao povjerenik UNS-a u Vrapču, po izjavama Klinčića i Pilića u svom razmišljanju vlašću ipak nije istupio van internih bolničkih sukoba, te da se njegov angažman s UNS-om nije nastavio nakon 1941. godine.

U konačnici, sudeći po spomenutim podacima u dosijeima pacijenata, najizglednije je da je Sušić najkasnije do 1943. godine postao jedan od rastućeg broja Hrvata razočaranih u ustaški pokret i način na koji je režim “gradio” hrvatsku naciju i državnost, te iskazao svoju razočaranost i neslaganje kroz konkretne postupke u korist “nepodobnih”.

126 Dosije Kukić Anđela, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 H-M, 1191/42.

127 Matersdorfer Tea, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 H-M, 2277/43; dosije Šaj Šarlota, Ž-1944 Š-Ž, 2278/43.

128 Dosije Kremer Fanika, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 H-M, 1718/42; dosije Kremer Lavoslav, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 G-K, 1719/42.

Što se tiče druge strane novčića – članova osoblja bolnice koji su na neki način ostali vezani za ustaški projekt ili barem neke njegove elemente – u dosijeima “nepodobnih” pacijenata nema puno komentara koji odaju takve stavove. U dosijeima pacijenata Židova pronašao sam ukupno tri cinična komentara, dva jasno antisemitske prirode. U dosijeu Fanike Kremer stoji bilješka da “upravo ‘voli biti bolesna’. Stalno se žali, kako je slaba, kako je umorna, kako ima puno posla, kako niš ne spava. Kraj svega toga prilično svježe i dobro izgleda”.¹²⁹ Armin Eisenstädter je u jednoj bilješci opisan kao “patološki škrt”.¹³⁰ Najdirektnija je bilješka u dosijeu Hansa Sachsa, “izbjeglice iz Reicha”, koju je zapisao dr. Karminski: “Kad mu se dozvoli, govori mnogo opširno, [...] nazalno-plačljivim glasom, drži se devotno, ali je ‘priljepčiv’, teško ga se može otresti (rasna osobina?)”.¹³¹

Posljednja bilješka u dosijeu Hansa Sachsa, štoviše, predstavlja oštar kontrast gore navedenoj posljednjoj bilješci dr. Sušića u dosijeu Ota Aleksandera. Također napisanu nakon što je Hans odveden, i ovu bilješku je unio dr. Karminski te, umjesto posljednjeg pozdrava, u njoj izrazio svoj negativni utisak o Hansu s dozom antisemitizma između redova, koji postaje jasniji nakon gornjeg komentara o “rasnoj osobini”, zapisanog nedugo prije Miloševe akcije. I ovu bilješku je vrijedno prenijeti u cijelosti:

1. x. 1944. u ¼ 1h odveden u kamionu po organima ust. redarstva.

Epikriza: Psihopat s endokrinim smetnjama (pretilost). Čisti histerik. Po mojem mišljenju je čitavo bolesn. držanje i vladanje histerička demonstracija i protest protiv činjenice njegovog protjerivanja i izbjeglištva. Obdaren ne suviše velikom voljom, upotriebio je sve sile u krivom smjeru t.j. da histerički demonstrira Infantilne crte. Osnovni lagani debilitet, koji se očituje upravo u nekritičnosti prema vlastitom stanju i basniranom uztrajanju na krivom putu. Uzprkos malog kaloričnog prihoda, držao se tjelesno dobro, bio upravo pretil, pa je ta patološka debljina vjerojatno također imala utjecaja na njegovu slabu aktivnost. [U potpisu] Dr. Karminski.¹³²

129 Dosije Kremer Fanika, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 H-M, 1718/42.

130 Dosije Eisenstädter Armin, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 A-F, 361/41.

131 Dosije dr. Sachs Hans, Arhiv klinike Vrapče, M-1944 R-Ž, 232/41.

132 Ibid. “Epikriza” je medicinski termin za završni izvještaj o bolesti pacijenta.

Šest dana prije odvođenja, dr. Karminski je u Hansovom dosijeku zapisao da pacijent “uopće voli da se na blagi način, indirektno i zaobilazno prieti pogoršanjem svog zdravstvenog stanja. Ne pokazuje ni trunka želje za ozdravljenjem. Potpuno se uživio u svoju ulogu patnika i bolesnika te se stalno nalazi u nekom stavu vječnog protesta. Intelektualno je dosta dobro sačuvan. Događaje oko sebe ispravno promatra i tumači”.¹³³ Ono što Karminskom očito nije bilo jasno je da je Hans, “intelektualno sačuvan”, vjerojatno shvaćao svoju poziciju kao Židov pod ustaškom vlašću – naročito kao Židov “emigrant” – te da u takvom kontekstu ima smisla da čovjek ne bi imao želju za ozdravljenjem te da bi pokušao produžiti svoj boravak “pogoršanjem svog zdravstvenog stanja”, jer bi ozdravljenje značilo napuštanje bolnice, praktički neizbježno hapšenje i odvođenje u logor te skoro sigurnu smrt.

U izvaji pred poslijeratnim istražiteljima, dr. Bačelić je rekao da je nakon hapšenja liječnika “Dr. Karminski postao neke vrste šef bolnice, sve dok nije pušten iz zatvora Dr. Pestotnik, koji je onda postao šef. Taj Dr. Karminski bio je stalno sa ustašama, te se je s njima tamo motao, a šta su razgovarali ja ne znam”.¹³⁴ Karminskog je istražiteljima spomenula i farmaceut bolnice Marija Jambrišak: “Gđja od dra Karminskoga izjavila mi je jednom prilikom kada je njezin muž preuzeo novo odjeljenje na kojemu su se nalazile i dvije židovke da on treba da baci te židovke na drugo odjeljenje jer da drugi dobivaju pare a on će biti kriv ako vlasti pronadju te židovke”.¹³⁵ Po ovoj izvaji i već navedenim podacima, Karminski nije pomagao “nepodobnima” među pacijentima, vjerojatno u strahu od vlasti – iako također nema nikakvih naznaka da je ikome odmagao – te nije iznenađujuće što nije uhapšen s drugim liječnicima. Prema Sušiću, svi “šefovi” četiri odjela bolnice Vrapče “osim Dr. Karminskoga” – Župić, Petstotnik, i sam Sušić – “smo bili uhapšeni”.¹³⁶

Kontrast između posljednjih bilješki u dosijeima Ota i Hansa reflektira kontrast koji je postojao u samoj klinici i hrvatskom društvu u vrijeme ustaške države. Dr. Sušić i dr. Karminski su očito ispoljavali suprotne stavove, i taj sukob, koji je naravno sezao puno dalje od ova dva liječnika, je obilježio povijest bolnice Vrapče u doba NDH. S jedne strane, bolnica je niz godina bila jedno od rijetkih utočišta za ljude kojima su životi uništeni šovinističkim mjerama i

133 Ibid.

134 Izjava dr. Bačelić Vicka, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

135 Izjava Jambrišak Marije, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

136 Zapisnik o saslušanju dr. Sušić Zvonimira, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

idealima ustaške vlasti, dok, s druge strane, određeni segment osoblja bolnice se uhvatio u kolo sa ustaškom ideologijom i politikom te putem “prijava” pretvorio bolničko utočište u klopku za “nepoželjne”.

/

Ipak, bolnica Vrapče je većinu rata bila jedna od sigurnijih sredina za pojedince iz skupina pod udarom ustaškog režima. Iz informacija u bolničkim dosijeima iz 1944. godine, sa sigurnošću se može zaključiti da se određeni broj pacijenata u Vrapču pokušao skloniti od terora ustaškog režima, uz suradnju dijela bolničkog osoblja. Za većinu ljudi pod udarom vlasti, skrivanje nije bilo moguće u potpunosti; većina aspekata svakodnevnog života, uključujući slobodu kretanja, ukrštala se s državnom birokracijom, a na terenu, u ruralnim predjelima gdje je režimsko prisustvo bilo manje izraženo, uslijed ustaničkih i protuustaničkih operacija vladala je prilično nestabilna situacija, opasna zbog samih ratnih dešavanja te mogućnosti susreta s ustaškim ili njemačkim oružanim snagama. Umjesto toga, “nepoželjni” su često tražili okolnosti manje “vidljivosti”, to jest smanjivanja mogućnosti kontakta s predstavnicima ustaškog represivnog aparata i državne administracije, te samim tim smanjivanja rizika da budu primijećeni i uhvaćeni u mrežu režimske genocidne kampanje. Jedna vrsta mjesta “manje vidljivosti” bile su upravo zdravstvene ustanove.

Među pacijentima u Vrapču najčešće su bile tri vrste “skrivanja” od ustaškog terora: (1) boravak u Vrapču po obiteljskim ili drugim vezama kao mjestu van direktne pažnje režima, (2) dolazak u bolnicu zbog simptoma izazvanih genocidnim nasiljem te ostanak u bolnici, uz pomoć i osoblja Vrapča i šire medicinske zajednice, kao mjestu sigurnijem od postojećih alternativa, te (3) dolazak u Vrapče kao bolesnica ili bolesnik “u uzama” ustaškog redarstva te ostanak u bolnici jamstvom liječnika da je boravak opravdan i potreban, odlazići premještaj u zatvor ili logor.

Važno je istaći da je u bolnici Vrapče postojala volja i hrabrost za djelovanje mimo odrednica ustaškog režima. U slučaju dugoročne pacijentice Cvjete Carević iz sela Gomirje kod “Hrvatskih Moravica”,¹³⁷ na primjer, pojedinci u

137 1941. godine, mjestu “Srpske Moravice” kod Vrbovskog promijenjen je naziv u “Hrvatske Moravice”. 1945., vraćen je naziv “Srpske Moravice”, koji je 1991. godine promijenjen u “Mo-

upravi bolnice su se poslužili prilično riskantnom obmanom ustaških vlasti da bi njenoj kćerki Savici pomogli pribaviti propusnicu da dođe majci u posjetu. 12. maja 1943., Savica je poslala bolnici pismo sa zahtjevom da joj uprava izda potvrdu da će Cvjeta biti otpuštena iz bolnice, kako bi od lokalnih vlasti dobila propusnicu za put do Zagreba. Nekoliko dana kasnije, 17. maja, “upravitelj” bolnice odgovara da Cvjeta “nije u toliko prizdravila da biste ju mogli izvaditi iz bolnice”, ali da bi Savičina posjeta Cvjeti dobro došla. U sljedećem pismu, od 24. maja, Savica javlja bolnici da je primila njihov odgovor, “na osnovu kojega opet ne mogu dobiti propusnicu od gosp. kotarskog predstojnika”. “Molim Vas budite tako dobri”, nastavila je Savica, “pa i pored toga što moja majka Cvjeta Carević, nije toliko prizdravila da bi mogla doći kući, Vi mi ipak učinite što Vas neizmjerljivo mnogo molim, tj. pošaljite mi pismeno da će moja majka dobiti otpusnicu iz bolnice, na osnovu čega ću tek tada moći dobiti propusnicu da bi mogla doći svoju majku posjetiti”. Savica je dakle upravu zamolila da joj naprave uslugu i izdaju potvrdu s neispravnim podacima – da napismeno slažu – kako bi mogla zaobići restrikcije ustaške administracije. Bolnica joj je izašla u susret te 2. juna “Općinskom poglavarstvu Hrvatske Moravice” poslala pismo sa slijedećom formulacijom: “Carević Cvjeta već je u toliko prizdravila da bi se mogla predati u kućnu njegu te će prema tome dobiti otpusnicu iz bolnice kada dođe njezina kćer Savica da je izvadi iz bolnice. Molim da o tome izvolite imenovano obavjestiti”. Cvjeta, naravno, nije izašla iz bolnice do njenog nasilnog odvođenja 1. oktobra 1944.¹³⁸

Nije moguće sa sigurnošću utvrditi točan broj ljudi koji su u Vrapču boravili primarno kao način skrivanja od ustaškog režima. Po okolnostima koje se daju nazrijeti u bilješkama, raznim dokumentima i drugim materijalima u dosijeima pacijenata, kao i u dokumentima iz poslijeratne istrage, među stotinu i šest odvedenih bilo je barem oko trideset i pet ljudi koji su u Vrapču na ovaj ili onaj način pronašli sklonište.¹³⁹ Mnogi od njih su barem jednim dije-

ravice”, kako se mjesto i danas zove.

138 Dosije Carević Cvijeta, Arhiv klinike Vrapče, Ž-1944 A-G, 702/41.

139 U pitanju su bili Aleksander Oto (1447/42), Blagojević Savo (2833/43), Deže Gizela (dosije 2263/43), Fuchs Ella (2903/43), Funk Jelena (3316/44), Geiger (Gajger) Sidonija (2752/43), Glück Jelka Henrietta (1912/42), Goldscheider Ida (3469/44), supružnici Kremer Fanika (1718/42) i Kremer Lavoslav (1719/42), Kukić Anđela (1191/42), Miler Milena (1718/42), Neuman Olga (2145/43), sestre Papić Rika (“Mara Bošnjak”, 3000/44) i Papić Josipa zvana “Pepi-ca” (“Ana Čuk”, 3360/44) pod lažnim imenima, Petrović Njegoš Danica (1995/43), Rabljenović Evica (3337/44), Radojčić Milica (2461/43), Reich (Rajić) Ivan (1700/42), sestra i brat

lom u Vrapču boravili zbog ustaškog nasilja, s obzirom da je bolnica za mnoge bila mjesto sigurnije od vlastitog doma, šumskih zbjegovu ili – kao u slučaju Židovki Rike i Josipe “Pepice” Papić koje su se u Vrapču skrivale pod “tudjim imenom”¹⁴⁰ – života pod lažnim identitetom.

/ Zaključci

Pacijenata koji su u Vrapču pronašli sklonište od progona vjerojatno je bilo i više, jer mnogi dosijei ne sadrže dovoljno informacija da bi se situacija svakog pacijenta mogla pobliže utvrditi. Također, treba imati na umu da su se u nekim slučajevima tri navedene kategorije preklapale, te da se ove liste kroz dodatno istraživanje mogu bolje precizirati i upotpuniti.

Činjenica da su mnogi odvedeni pacijenti boravili u Vrapču kao skloništu od ustaškog terora usprkos prisustvu ustaški nastrojenog nadglednika Petra Suzane te barem nekoliko bolničara i bolničarki sugerira da “ustašovanje” nije predstavljalo dominantnu atmosferu među osobljem bolnice. To nije iznenađujuće, jer je psihijatrija u međuratnoj Hrvatskoj iskazivala nizak stupanj uključenosti u pozive na rasno-etnonacionalna čišćenja koja su dolazila s krajnje desnog kraja spektra međuratne europske politike. Veći dio hrvatske psihijatrijske struke bio je profesionalan, zainteresiran za razvoj dijagnostičke terminologije, šira europska dostignuća u istraživačkom i terapijskom smislu, te uspostavljanje psihijatrije kao legitimne i koherentne grane medicinske znanosti.¹⁴¹

Schäffer Olga (19103/30) i Schäffer Aleksandar (2093/43), Scheiber Ivo (3370/44), Sirovina Milka (1529/42), Stiegler Mirolava (1686/42), Stojisavljević Milena (1587/42), majka i kćer Šaj Šarlota (2278/43) i Matersdorfer Tea (2277/43), Špiler (Spiller) Hilda (469/41), Trivučević Marija (3430/44), Wassermann Elza (2814/43), Weiller Karolina (1613/42), te tri “izbjeglice iz Reicha” Karash Ruth (4154/37), dr. Sachs Hans (232/41) i Weiss Frida (2320/43). Nije sasvim jasno je li se u Vrapču na neki način skrivao i srpski književnik iz okolice Topuskog Stevan Galogaža (520/41, dosije nedostupan).

140 Izjava Štampar Desanke, HR-HDA-306 ZKRZ, kut. 387, 29211.

141 Cf. Kuhar, *Eugenika u hrvatskoj medicini i njezin utjecaj na javnost u razdoblju od 1859. do 1945.*, doktorska disertacija (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2015); Vinko Korotaj Drača, *Glasovi iz tame: Psihijatrijski diskurs u hrvatskom društvu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće* (Zagreb: Durieux, 2023); Mislava Bertoša i Tvrtko Vuković, *Lov na degenerike: O nekim vidovima uspostave psihijatrijskog diskursa u Banskoj Hrvatskoj i njegovoj ulozi u izgradnji građanskog društva* (Zagreb: Meandarmedia, 2023); Vanni D'Alessio, Filip Čeć i Heike Karge, “Crime and Madness at the

Nadalje, nije jasno koliko je koordinacije u vezi s akcijom u Vrapču postojalo između različitih grana režima. Više režimskih tijela raspitivalo se o sudbini Schäffer Olge i Aleksandra na zahtjev njihove šogorice Nelly Schäffer, zaposlene u veleposlanstvu višijevske Francuske u Zagrebu i povezane s ustaškim strukturama. Ta su raspitivanja moguće predstavljala zavaravanje ili izbjegavanje odgovornosti. Ipak, u kontekstu državne tajnosti, sve perverzivnijeg nepovjerenja, te sve kaotičnije situacije uslijed sve bržeg povlačenja sila Osovine na gotovo svim domaćim i stranim frontovima, ima smisla da bi mnogi slojevi ustaške vlasti bili neupoznati s pripremama i izvršenjem Miloševe akcije.

Što je sigurno je da je u NDH – na presjeku systemske tranzicije iz parlamentarne monarhije i slobodnog tržišta u jednopartijski autoritarizam i “hrvatski socijalizam”, sve kaotičnije ratne i birokratsko-administrativne situacije, oprečnih struja unutar ustaških struktura, korupcije, te ideološki kompleksne politike masovnog nasilja – stvoren kontekst u kome se unutar bolničkog sustava neko vrijeme mogao izbjegavati ustaški progon. Ella Abeles, na primjer, počevši od marta 1943., premješšana je između tri bolnice sve dok nije odvedena iz Vrapča i ubijena. Situacija je bila drugačija za Židove, Srbe i “otpadnike” Hrvate, jer su se Srbi barem mogli nadati asimilacijskim politikama koje bi im poštedjele živote, dok su Židovi u pravilu bili osuđeni na smrt; hrvatski “otpadnici” obično su zbog svog “hrvatstva” bili blaže tretirani, ali brutalnost prema njima se pojačavala kako se ciklus razbuktavanja ustanka i protuustaničkih mjera s vremenom intenzivirao.

Zanimljivo je da je u NDH do eliminacije mentalno bolesnih došlo tek pred kraj rata, kada je mnogima bilo jasno da se Hrvatska bori na strani gubitnika, sa Silama osovine u povlačenju na svim frontovima te vojskom NDH koja nije u stanju kontrolirati više od polovice državnog teritorija. U nacističkoj Njemačkoj, s druge strane, napad na mentalno bolesne došao je kao prethodnica svih drugih kampanja masovnog nasilja i genocida, kao prvi korak u razvoju nacističkog stroja smrti. To je jedna oštra razlika u politici prema pacijentima institucija za duševne bolesti. Program “T-4” predstavljao

Opposite Shores of the Adriatic: Moral Insanity in Italian and Croatian Psychiatric Discourses” *Acta Medico-historica Adriatica* 15, 2 (2017): 219–252; Martin Kuhar i Stella Fatović-Ferenčić, “Prostitutes and criminals: beginnings of eugenics in Croatia in the works of Fran Gundrum from Oriovac (1856 — 1919)” *Croatian Medical Journal* 53 (2012): 185–197; Antić, *Therapeutic Fascism*.

je nacističku kampanju “obrezivanja” njemačkog nacionalnog tijela odnosno uništenja genetski nepoželjnih pojedinaca kroz brutalne eugeničke mjere, a ne napad na rasne ili etnonacionalne neprijatelje, kao što je to bio slučaj u NDH. Akcija u bolnici Vrapče bila je usmjerena na neprijatelje hrvatske nacije definirane u skladu s ustašizmom – Srbe, Židove i Hrvate “otpadnike”.¹⁴² (Pacijenata Roma u Vrapču u to vrijeme izgleda nije bilo.) Ova oštra razlika između hrvatskih i njemačkih fašističkih pokreta tokom Drugog svjetskog rata pokazuje koliko su se ta dva fašizma razlikovali, demonstrirajući također visoku neovisnost ustaškog pokreta u domenu ideologije, konceptualizacije nacionalnih prioriteta te implementacije istih na terenu.

Zaključno, može se sa sigurnošću reći da ustaška akcija u bolnici Vrapče nije imala za fokus eugeniku, medicinu ili psihijatriju. Odvedeni pacijenti nisu ubijeni jer su bili duševno bolesni, već zbog prijetnje koju su svojim “vladanjem” ili svojim grupnim identitetom predstavljali ustašističkoj viziji hrvatskih nacionalnih interesa.

142 Analiza podataka u vezi ustaškog ubojstva sto i šest pacijenata klinike Vrapče stoga podržava zaključke slične onima Roryja Yeomansa u članku “Fighting the White Plague: Demography and Abortion in the Independent State of Croatia”, zbornik radova *Health, Hygiene and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*, urednici Christian Promitzer, Sevasti Trubeta i Marius Turda (Budapest: CEU Press, 2011), 385–426: 387–8.

/ Prilog 1

Po osnovnim principima koje su utvrdili proto-ustaški i ustaški ideolozi u 1920-im i 1930-im godinama, Srbi, Židovi, Romi i “otpadnici” Hrvati smatrani su najvećim “unutarnjim neprijateljima” hrvatske nacije. Taj društveno-demografski aspekt ustašizma – njihov pogled na hrvatsku nacionalnu povijest, teritorij na koji hrvatska nacija treba polagati pravo (“hrvatske zemlje”), kategorizacija regionalne rasno-etnonacionalne demografije, te metodologija identifikacije unutarnjih neprijatelja hrvatske nacije – predstavljao je dio pravaške misli koji su ustaški ideolozi preuzeli iz teorija Ante Starčevića putem raznih iteracija hrvatskog nacionalnog projekta od Starčevićevog vremena do osnivanja ustaškog pokreta.

U ustašizmu, temeljnog “unutarnjeg neprijatelja” kojeg je identificirao sam Starčević predstavljala je srpska populacija, da bi zatim, desetljećima kasnije te koristeći Starčevićevu metodologiju, ustaški ideolozi na listu dodali Židove i Rome. Važno je razumjeti da Starčević nije smatrao unutarnjim neprijateljima “pravoslavce” *per se*, već srpski nacionalni projekt u “hrvatskim zemljama”. Naime, po rasno-etnonacionalnoj nomenklaturi Ante Starčevića i njegovom behavioralnom principu identifikacije nacionalnih neprijatelja, veliki dio Srba ili “pravoslavaca” u “hrvatskim zemljama” smatran je rasno-etnonacionalnim Hrvatima koji su zavedeni u srpsku naciju mahinacijama srbijanskih političko-intelektualnih elita, Srpske pravoslavne crkve i rastućim regionalnim uticajem Srbije u 19. i ranom 20. stoljeću. Većinu svog života, Starčević je tvrdio da srpska nacija zapravo ne postoji, čak ni u Srbiji, već da se hrvatska populacija prostire “od Timoka [rijeke u jugoistočnoj Srbiji] do Triglava [planine u slovenskim Alpama]”. S druge strane, srpske nacionalne elite desne političke orijentacije tvrdile su da taj isti teritorij i populacija spada pod srpsku naciju. Ugrubo, može se reći da se hrvatske i srpske nacionalističke elite u drugoj polovici devetnaestog stoljeća u biti nisu slagale oko imena naroda za koji su se obje slagale da predstavlja jedno nacionalno tijelo, te da u tom kontekstu raste popularnost jugoslavenskog nacionalnog projekta kao načina da se pitanje imenovanja nacije riješi odabirom jednog novog, neutralnog termina.

Tek 1894., dvije godine pred svoju smrt, Starčević i vodeći pravaši priznaju nastanak srpske nacije u Srbiji i odsjecaju je od hrvatskog nacionalnog

projekta. Ali Srbe u “hrvatskim zemljama” – zapadno od Drine – i dalje ne priznaju, ni Starčević ni Josip Frank ni veći dio pravaških denominacija u periodu prije uspostave Kraljevine SHS, kao ni proto-ustaški intelektualci 1920-ih i 1930-ih godina – princip koji ustaški ideolozi također ugrađuju u ustašizam. Podsjetimo se da je Ante Pavelić bio suosnivač i zatim predsjednik Hrvatske stranke prava, jedne od više iteracija Starčevićeve prvobitne stranke, od 1919. do odlaska u egzil i osnivanja ustaškog pokreta 1929. godine. Pavelić je često izjavljivao striktnu vjernost “Starčevićevom nauku”, što je bilo točno tek polovično, jer su ustaški ideolozi, uključujući i samog Pavelića, odbacili te sustavno gurali pod tepih neke od najistaknutijih odlika Starčevićeve misli – njegova demokratska, liberalna i antiklerikalna uvjerenja – namećući tezu da je opus “Otca Domovine” direktna preteča ustaštva.

Pravaško odbacivanje postojanja srpske nacije u “hrvatskim zemljama” počivalo je na Starčevićевой ‘rasno-etnonacionalnoj logici’, zasnovanoj na Starčevićевой interpretaciji regionalne povijesti od osmanlijskih osvajanja do njegovog doba. Istražujući povijesne navode populacijskih kretanja u kontekstu dolaska Osmanlija, Starčević je teorizirao da je pod okriljem osvajača u “hrvatske zemlje”, pod čim je podrazumijevao teritorij otprilike “od Timoka do Triglava”, došlo više valova nomadskih rasno inferiornih grupa s istoka, kojima je dao kolektivni naziv “Slavoserbi”. Tu je grupaciju Starčević okarakterizirao najgorim osobinama: kukavičlukom, praznovjerstvom, urođenim sužanjstvom, razvratom, zlobnošću, te sklonošću izdaji, oportunističnosti, i spletkarenju. Ime “Slavoserbi” Starčević je izabrao kao retorički argument protiv teorija da Hrvati pripadaju “slovjanskom” ili “serbskom” narodu, grupe koje je smatrao povijesnim izmišljotinama koje su jednom dijelu rasno-etnonacionalnih Hrvata “od Timoka do Triglava” nametnuli potomci inferiornih “nomadskih” došljaka da bi nastavili svoju parazitsku eksploataciju Hrvata.

Za podrobniju diskusiju ustašizma i njegovih ideoloških elemenata, konzultirati Danijel Matijević, “Ustašism as Ideology and Practice: Mass Violence and Genocide in Vukovar District, Croatia, 1939 — 1945,” Ph.D. Dissertation, Permanent link: <https://hdl.handle.net/1807/138059> (Toronto: University of Toronto, 2024).

/ Prilog 2

Po ustaškim ideolozima, slijedeći odabrane dijelove Starčevićevih teorija, glavni problem je bio u tome što se “nomadska”, “strana” rasno inferiorna populacija tokom stoljeća stopila s domaćim stanovništvom, te ih se više nije moglo fizički razlikovati od rasno superiornih Hrvata. U odgovoru na ovaj problem, Starčević je razvio behavioralnu metodologiju identifikacije unutarnjih neprijatelja hrvatske nacije, njegovu ‘rasno-etnonacionalnu logiku’. U nedostatku mogućnosti fizičkog razlikovanja, Starčević je tvrdio da se “Slavoserbe” može prepoznati po ponašanju, jer ih njihova urođena “sužanjnska” priroda neizbježno navodi na “protuhrvatsko” djelovanje. Isti pristup razlikovanju “rasnih” Hrvata od “inferiornih” “stranaca” kasnije su preuzeli ustaški ideolozi. Usvajajući tu metodologiju, ustašizam je postavio svoju odrednicu hrvatskih nacionalnih interesa kao mjerilo ne samo nacionalne vrijednosti pojedinca već i njezine ili njegove same pripadnosti naciji.

Na istom ideološkom temelju, ustaško vodstvo je zatim razvilo kompleksnu politiku uništenja srpstva u NDH, politiku koja je u suštini pokušala razdvojiti “nomadske” (po Starčevićevom žargonu, “slavoserbske”) rasne elemente od rasno hrvatske populacije među “pravoslavnima” u NDH, te namjeravala učiniti isto među katolicima. Onaj dio “pravoslavaca” koji je izražavao jasnu naklonost ka ili rad u korist srpskog nacionalnog projekta u “hrvatskim zemljama”, te time “protuhrvatsko” djelovanje, režim je već u prvoj godini svoje vlasti podvrgnuo masovnim deportacijama, internacijama i ubojstvima; u isto vrijeme, većina ruralne i radničke populacije – nižih društveno-ekonomskih te politički pasivnijih slojeva srpske populacije – podvrgnuta je prisilnoj hrvatizaciji kroz masovna prekrštavanja na katoličku vjeru te uništenje Srpske i osnutak Hrvatske pravoslavne crkve u NDH; sve to u kombinaciji sa politikom masovnog nasilja i sveopćeg zastrašivanja u većinski srpskim oblastima s ciljem razbijanja regionalne kompaktnosti srpstva u NDH te potencijalnih žarišta srpskog otpora ustaškom nacionalnom projektu.

/ Prilog 3

Važno je istaći da je Starčević tvrdio da su se inferiorni Slavoserbi miješali prvenstveno s pravoslavnom populacijom u “hrvatskim zemljama”, navodeći njihovo rastuće prihvaćanje srpskog nacionalnog identiteta kao behavioralni simptom antihrvatskog djelovanja i, konzekventno, prisustva slavoserbskog rasnog naslijeđa. Starčević je međutim smatrao da su se Slavoserbi pomiješali i s katolicima, iako u manjoj mjeri, označavajući i njih kao potencijalne “unutarnje neprijatelje”, što je po njemu bilo moguće utvrditi samo kroz ponašanje. Tu se nalazi korijen netrpeljivosti ustaških aktivista prema Hrvatima koji su zastupali drugačija politička mišljenja, kao i ustaški projekt prisilne (“re”)asimilacije dijela pravoslavne populacije u NDH. Po tom behavioralnom principu, Hrvati koji su se protivili ustaškim društveno-političkim inicijativama su pokazivali *prisustvo* slavoserbske krvi, dok su “bivši Srbi” koji su kroz prekrštavanja na katoličanstvo ili “hrvatsko pravoslavlje” prihvatili pridružene hrvatskoj naciji pokazivali *odsustvo* slavoserbske krvi odnosno hrvatsko rasno naslijeđe. Drugim riječima, katolici koji su se recimo pridružili NOP-u za ustaše su predstavljali “unutarnje neprijatelje” iz istog razloga kao pravoslavci koji su odbacivali “re”asimilaciju u hrvatstvo – zbog ponašanja simptomatičnog uplivu inferiornog rasnog karaktera kroz stoljetno miješanje sa “stranim”, “nomadskim” populacijama koje je Ante Starčević retorički nazvao “Slavoserbi”.

Po istom ključu, ustaški ideolozi su Židove, kao “stranu”, “nomadsku” populaciju sličnu “Slavoserbima” koja je po ustašama u međuratnom periodu većinom zastupala jugoslavističke odnosno protuhrvatske interese, također označili kao “unutarnje neprijatelje”. U istoj kategoriji su se našli i Romi, ali ne zbog političkog protuhrvatstva koliko zbog navodne povijesne rasne povezanosti s uplivom inferiornih “nomada” (Starčevićevih “Slavoserba”) te opasnosti od rasnog miješanja – dakle, prvenstveno “higijenski” te u manjoj mjeri “politički” rasizam.

Arhivski izvori:

Arhiv psihijatrijske klinike Vrapče, Zagreb.

Crljen, Danijel. *Načela Hrvatskog ustaškog pokreta*. Zagreb: Tiskara Matice hrvatskih akademičara, 1942.

Hrvatski državni arhiv, fond HR-HDA-306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske.

Hrvatski državni arhiv, fond HR-HDA-1561, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske.

Jareb, Jere. "Bilješke sa sjednica Događničkog vijeća 1943 — 1945, iz ostavštine dra Lovre Sušića," *Hrvatska revija, jubilarni zbornik 1951 — 1975*. Uredio Vinko Nikolić. München: Knjižnica Hrvatske revije, 1976, str. 153—196.

Znanstvena literatura:

Antić, Ana. *Therapeutic Fascism: Experiencing the Violence of the Nazi World Order in Yugoslavia*. Oxford: Oxford University Press, 2017.

Bertoša, Mislava i Tvrтко Vuković. *Lov na degenerike: O nekim vidovima uspostave psihijatrijskog diskursa u Banskoj Hrvatskoj i njegovoj ulozi u izgradnji građanskog društva*. Zagreb: Meandarmedia, 2023.

D'Alessio Vanni, Čeč Filip i Heike Karge. "Crime and Madness at the Opposite Shores of the Adriatic: Moral Insanity in Italian and Croatian Psychiatric Discourses". *Acta Medico-historica Adriatica* 15, 2 (2017): 219—252.

Korotaj Drača, Vinko. *Glasovi iz tame: Psihijatrijski diskurs u hrvatskom društvu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće*. Zagreb: Durieux, 2023.

Korotaj Drača, Vinko. "Psihijatrija u Zagrebu 1936. — 1953.", *Zagreb 1924. — 1930. i 1945. — 1967. Društvo, kultura, svakodnevnica*, zbornik radova. Uredio Drago Roksančić. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, CKHIS, 2019, str. 95—108.

Kuhar, Martin. *Eugenika u hrvatskoj medicini i njezin utjecaj na javnost u razdoblju od 1859. do 1945.*, doktorska disertacija. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2015.

Kuhar, Martin i Stella Fatović-Ferenčić. "Prostitutes and criminals: beginnings of eugenics in Croatia in the works of Fran Gundrum from Oriovac (1856 — 1919)". *Croatian Medical Journal* 53 (2012): 185—197.

Matijević, Danijel. *Ustašism as Ideology and Practice: Mass Violence and Genocide in Vukovar District, Croatia, 1939 — 1945*, doktorska disertacija. Toronto: University of Toronto, 2024. (<https://hdl.handle.net/1807/138059>)

Yeomans, Rory. "Fighting the White Plague: Demography and Abortion in the Independent State of Croatia", *Health, Hygiene and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*, zbornik radova. Uredili Christian Promitzer, Sevasti Trubeta i Marius Turda. Budapest: CEU Press, 2011: 385—426.

DANIJEL MATIJEVIĆ

The murder of one hundred and six patients of the Vrapče Psychiatric Hospital in the light of Ustaša ideology and internal politics

Addressing an untold episode of Ustaša regime's multiple “entwined” genocides during World War II, this article details the murder of one hundred and six patients of Zagreb's psychiatric hospital “Vrapče,” which Ustaša authorities committed in the late stages of the war. According to available documentation, Ustaša authorities planned the action since mid-1944, to then raid the hospital and arrest one hundred and seven patients – sixty nine Serbs, thirty six Jews, and two Croats, one of whom escaped during the arrest – on October 1, 1944, transporting them all to concentration and death camps. None of the patients taken from the hospital ever returned. This episode of Ustaša genocidal violence demonstrates the movement's unrelenting zeal, even at such a late stage in a war they were clearly losing, and the dynamics of its complex ideology, pointing at some key differences between Ustašism and Nazism as related but distinct ideological systems under the umbrella of twentieth-century European fascism.

KEYWORDS: *Independent State of Croatia (ISC or NDH), Holocaust against Jews, Ustaša genocide against Serbs, Samudaripen against Roma, Psychiatric Clinic “Vrapče” in Zagreb*

“Mi ostajemo tu”: mladi, antinacionalizam i sjećanje u Tuzli

MILA DRAGOJEVIĆ

Sewanee: University of South, SAD

VALENTINA OTMAČIĆ

Centar za studije mira i konflikata, Sveučilište u Rijeci

Kroz prizmu aktivizma mladih u Tuzli, bosanskohercegovačkom gradu koji je poseban po kontinuiranom zajedničkom životu Bošnjaka, Hrvata i Srba tijekom i nakon rata 1992 — 1995, autorice postavljaju sljedeća pitanja: Koje su glavne karakteristike lokalnih politika sjećanja u Tuzli? Kako se one razlikuju od dominantnih politika sjećanja u Bosni i Hercegovini? Koje su ključne perspektive mladih u Tuzli — onih rođenih nakon rata, a osobito mladih aktivista — o ratnoj prošlosti i načinima na koje različiti akteri sjećanja tu prošlost integriraju u njihovu sadašnjost i budućnost? Na temelju intervjua s devetoro mladih aktivistica i aktivista te sudioničkog promatranja obilježavanja 30. godišnjice masakra na Kapiji, autorice zaključuju da perspektive mladih u Tuzli nisu samo antinacionalističke, nego uključuju i lokalno i regionalno povezivanje s mladim aktivistima drugih nacionalnosti. Pritom je fokus na zajedničkim hitnim pitanjima, poput vladavine prava, demokratskog upravljanja, rodne ravnopravnosti i zaštite okoliša.

KLJUČNE RIJEČI: aktivizam mladih, politike sjećanja, civilno društvo, Bosna i Hercegovina, Tuzla

/

U ovom istraživanju nastojimo utvrditi veze između lokalnih komemorativnih praksi i političkog aktivizma mladih u razdoblju nakon političkog nasilja u Bosni i Hercegovini 1992. — 1995. Spomenute veze odlučile smo

izučavati u Tuzli, gradu koji je poseban po tome što su u njemu Bošnjaci, Hrvati i Srbi nastavili živjeti zajedno tijekom i nakon rata, dok je u ostatku Bosne i Hercegovine došlo do podjele po etničkim linijama.

Rat koji je završio prije tri desetljeća i dalje je prisutan u mislima i svakodnevnom životu stanovnika cijele Bosne i Hercegovine, kako u osobnom tako i u kulturnom pamćenju. Trauma ne završava s generacijom koja je izravno doživjela rat – ona se prenosi na nove generacije, rođene i odrasle nakon završetka oružanog nasilja. Upravo zato odlučile smo se baviti mladima, nastojeći ispitati odnos između suvremenih procesa sjećanja i njihova političkog aktivizma. Pritom smo se zapitale: Koje su glavne karakteristike lokalnih politika sjećanja u Tuzli? Razlikuju li se one, i kako, od dominantnih politika sjećanja u Bosni i Hercegovini? Koje su ključne perspektive mladih u Tuzli — onih rođenih nakon rata, a osobito mladih aktivista — o ratnoj prošlosti i načinima na koje različiti akteri sjećanja tu prošlost integriraju u njihovu sadašnjost i budućnost? Na ova smo pitanja nastojale odgovoriti na temelju intervjua, sudioničkog promatranja jedne komemoracije i analize tuzlanskog *krajojlika sjećanja* (eng. *memoryscape*). Ovom analizom politika sjećanja u multietničkom gradu te percepcija i praksi poslijeratne generacije, nastojimo doprinijeti znanstvenoj literaturi u područjima studija sjećanja, (anti)nacionalizma i aktivizma mladih.

/ Konceptualni okvir

U poslijeratnim društvima, osobito onima koja su iskusila ratove u kojima su civili stradali na temelju svoje etničke ili druge pripadnosti, prakse sjećanja na nasilje imaju važnu ulogu za žrtve koje traže pravdu, bivše susjede koji ponovno grade povjerenje, političke vođe koji nastoje povratiti politički legitimitet te države koje redefiniiraju svoje nacionalne identitete. U tim procesima obično sudjeluju brojni akteri koji nastoje stvoriti jedinstvenu, “homogenu” verziju dominantnog narativa o onome što se dogodilo, a koja služi određenim političkim ciljevima (Mannergren i dr. 2024, 202). Jedan od glavnih ciljeva pritom je promicanje konceptualizacije nacionalnog identiteta koja neke pojedince uključuje, a druge isključuje, na temelju njihovih pretpostavljenih etno-religijskih identiteta.

Naša definicija nacionalnog identiteta usko je povezana s konceptima *nacionalnosti* i *nacionalizma* koje je razvio Benedict Anderson, a koji ih opisuje

kao “kulturalne artefakte” nastale uslijed “spontane destilacije složene ‘smjese’ zasebnih povijesnih sila; no čim su bile stvorene, one postaju... sposobne za presađivanje... na velik broj društvenih područja te za spajanje i stapanje s jednako tako raznolikim političkim i ideološkim konstelacijama” (Anderson 1983, 4). Anderson definira naciju kao “zamišljenu političku zajednicu” zbog ideje zajedništva među pojedincima koji se zapravo međusobno ne poznaju, kao i zbog toga što se ta zajednica poklapa s političkim i geografskim granicama koje njoj – a time i njezinim stanovnicima – daju suverenu moć samostalnog upravljanja, neovisno o drugim državama (1983, 4). Oslanjamo se i na koncept nacionalizma, koji Ernest Gellner definira kao “teoriju političkog legitimiteta koja zahtijeva da etničke granice ne presijecaju one političke, te napose da etničke granice unutar određene države... ne razdvajaju nositelje vlasti od ostatka stanovništva” (1983, 1). Iako je nacionalna država moderan konstrukt, ona sadrži određene implicitne norme obiteljske lojalnosti, emocionalnog ulaganja te ideju da pripadanje određenoj zajednici, među ostalim čimbenicima, ovisi o osjećaju dužnosti ili obveze (Esposito 2010, 6). Eksplicitne norme povezane s nacionalnom državom, koje Eric Hobsbawm naziva i “izmišljenom tradicijom”, namijenjene su pružanju legitimiteta takvoj državi kroz “skup praksi, obično vođenih otvoreno ili prešutno prihvaćenim pravilima ritualne ili simboličke prirode, koje nastoje usađivati određene vrijednosti i norme ponašanja ponavljanjem, što automatski podrazumijeva kontinuitet s prošlošću” (Hobsbawm i Ranger 1983, 1). Ove ideje, utemeljene na podudarnosti etno-religijskih ili drugih kulturnih identiteta i državnosti, ključne su za razumijevanje načina na koji narativi o prošlosti mogu postati homogeni, osobito nakon političkog nasilja i u novonastalim nacionalnim državama, kao u slučaju Bosne i Hercegovine koji analiziramo u ovom istraživanju.

Homogeni prikazi valova nasilja iz prošlosti ne ostavljaju prostora za “tiše ili marginalizirane glasove u društvu” (Mannergren i dr. 2024, 202). Isključivanje različitih perspektiva i sjećanja može, zauzvrat, dovesti do toga da “mirovni procesi budu dovedeni u opasnost”, jer se u društvima koja obilježavaju homogenizirani i politički mobilizirani narativi podjele nastale političkim nasiljem dodatno učvršćuju. Primjer toga je Cipar, gdje je “visok stupanj bifurkacije sjećanja doveo do razvoja potpuno odvojenih verzija mira na sjeveru i na jugu podijeljenog otoka” (Mannergren i dr. 2024, 203). U takvim društvima priznavanje počinjenog nasilja te patnje koju su pretrpjele žrtve potiče

osjećaje priznatosti i dostojanstva te može doprinijeti izgradnji mira nakon sukoba (Mannergren i dr. 2024, 205).

U znanstvenim i političkim krugovima politike sjećanja kao element poslijeratne obnove smatraju se važnom komponentom tranzicijske pravde, koja se pak smatra “međunarodnom normom” i “standardom primjerenog ponašanja države” (Subotić 2009, 5). Tranzicijska pravda uključuje uspostavljanje komisija za istinu i pomirenje, nastojanja da se počinitelji izvedu pred sud, priznavanje žrtava i druge prakse usmjerene na obnovu društava pogođenih ratovima ili drugim oblicima političkog nasilja (Subotić 2009). Međutim, kao što pokazuje Jelena Subotić, domaći akteri mogu “razumjeti, tumačiti i koristiti međunarodne norme u vlastite političke svrhe” kako bi izbjegli odgovornost počinitelja, negirali nasilje i time uskratili priznavanje žrtava (2009, 5). Rezultat su države poput Srbije koje naizgled poštuju norme, ali “odbacuju duboku društvenu transformaciju koju te norme iziskuju” (Subotić 2009, 5). Norme sjećanja na nasilje također mogu postati previše rigidne i pretvoriti se u ideologiju samu po sebi, što može imati suprotan učinak od željenog, tj. od poticanja pomirenja (David 2020). U studiji o poslijeratnom pomirenju Denisa Kostovicova predlaže nov način analize pomirenja (2023, 6). Ona “koncept pomirenja utemeljuje na načelu uzajamnosti u javnoj komunikaciji” (Kostovicova 2023, 8). Proučavajući “kako ljudi govore o ratnim zločinima u potrazi za pravdom”, autorica analizira “kvalitetu diskursa” (Kostovicova 2023, 4–10) te tvrdi da se pomirenje očituje onda kad su u komunikaciji prisutni i “deliberativna racionalnost” – odnosno “pridržavanje deliberativnih vrлина kvalitete, obrazlaganja, poštovanja, usmjerenosti na opće dobro i reciprociteta u međuetničkoj komunikaciji” – te “diskurzivna solidarnost”, odnosno “priznavanje i poštovanje dostojanstva članova protivničkih etničkih skupina” (Kostovicova 2023, 4–5). Dakle, politike sjećanja u poslijeratnim društvima mogu postati izvorom produbljivanja podjela nastalih nasiljem, osobito kada se formalno pridržavanje normi vrši oportunistički, previše rigidno ili u političke svrhe. Nasuprot tome, razgovor o prošlosti može dovesti do stvarnog pomirenja kad postoje elementi poštovanja, uzajamnosti i priznanja među članovima zajednica koje su donedavno bile na suprotstavljenim stranama.

Istinsko pomirenje zahtijeva i lokalni, a ne isključivo državni pristup sjećanju (Bucur 2009, 3). Ono također iziskuje vrijeme, pa je izvjesno da će se u procese pomirenja trebati uključiti više generacija. To nas dovodi do koncepta *post-sjećanja* (eng. postmemory). Taj koncept skovala je Marianne Hirsch

kako bi opisala vlastito procesuiranje sjećanja koja su joj prenijeli roditelji koji su preživjeli Holokaust (Hirsch 2012, 4). Prema njezinim riječima, taj pojam “opisuje odnos koji ‘generacija poslije’ ima prema osobnoj, kolektivnoj i kulturnoj traumi prethodne generacije... [a] koja se *doima* kao pravo sjećanje” (Hirsch 2012, 5). U kontekstu Bosne i Hercegovine brojni ljudi koji su aktivno uključeni u procese poslijeratnog pomirenja – uključujući napore da se političko nasilje pamti i komemorira na uključiv i pluralistički način, uz priznavanje žrtava i poštovanje njihovog dostojanstva – osobe su koje su početkom 1990-ih bile djeca ili su rođene nakon rata, a iskustvo rata preneseno im je kroz priče njihovih roditelja, djedova i baka.

Nadovezujući se na literaturu o nacionalizmu i politikama sjećanja, u ovom radu fokusiramo se na aktivizam mladih, promatrajući pritom kako poslijeratno bosanskohercegovačko društvo odgovara na izazove pravde, pomirenja i mira. Sve veći broj istraživanja bavi se aktivizmom mladih kao oblikom političkog sudjelovanja u različitim geografskim i povijesnim kontekstima (Kirshner 2015; Conner i Rosen 2016; Arriaga i Rodriguez 2021; Assan 2024; Haas 2018; Ozgul 2020; Paschou i Durán Mogollón 2024; Stanojević i dr. 2023; Wollentz i dr. 2019). Istraživači mlade više ne promatraju kao “buduće građane”, nego ih sve više vide kao “sadašnje građane s iskustvom i tumačenjem politika koje upravljaju njihovim svakodnevnim životom, a kojima se ponekad i opiru” (Kirshner 2015, 5). Pod aktivizmom podrazumijevamo “djelovanje koje dovodi u pitanje *status quo* i nastoji izmijeniti konfiguraciju asimetričnih odnosa moći” (Conner i Rosen 2016, 2). Pojam “mladi” u različitim je studijama različito definiran. Najčešće obuhvaća osobe od tinejdžerske dobi do konca dvadesetih godina. Iako se aktivizam mladih može proučavati u različitim povijesnim razdobljima te su neka njegova dugoročna obilježja relevantna i danas (Haas 2018, 1), mlade je posebno pogodilo razdoblje nakon uvođenja neoliberalnih ekonomskih politika, uskrativši mnogima od njih pristup obrazovanju i zdravstvenoj skrbi, koji su privatizirani. Vidljivi su i negativni učinci politika vezanih uz kazneno pravosuđe i migracije (Conner i Rosen 2016, 5). Ova literatura osobito je relevantna za naše istraživanje jer su neoliberalne reforme provedene i u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini. Među njihovim posljedicama u regiji ističe se i degradacija okoliša uslijed stranih investicija i eksploatacije prirodnih resursa. Još jedna značajka suvremenog aktivizma mladih jest pristup tehnologiji, uključujući društvene mreže, koji omogućuje povezivanje, umrežavanje te organizaciju i koordinaciju različitih aktivnosti i inicijativa.

Istraživači koji su proučavali val prosvjeda povezan s Arapskim proljećem početkom 2010-ih usredotočili su se upravo na ove čimbenike kao pokretače prosvjeda i pokušali razumjeti političko sudjelovanje mladih, čiji je udio u ukupnom broju sudionika prosvjeda bio velik. Jedna studija prosvjeda 2011. u Egiptu i Siriji analizirala je “organizaciju prosvjeda i taktike mobilizacije mladih aktivista u digitalnom dobu” (Ozgul 2020, 3). Pojava “hibridnih lidera” koji su povezivali društvene medije s iskusnim aktivistima na terenu bila je ključna za ta dva pokreta (Ozgul 2020, 225—226). U drugoj studiji, koja se bavila izučavanjem aktivista u dobi od 18 do 35 godina u Kölnu i Ateni, istražene su motivacije i “putevi političke socijalizacije” mladih (Paschou i Durán Mogollón 2024, 676). Autori su utvrdili da su za aktiviste u Njemačkoj važniji bili “utjecaji na mezo razini” – poput obitelji, doma, škole i lokalne zajednice, dok su u grčkom slučaju značajniji bili “utjecaji na makro razini”, poput “javnih transformativnih događaja” (Paschou i Durán Mogollón 2024, 689—690). U usporedbi sa starijim generacijama, mladi češće biraju nekonvencionalne oblike političkog sudjelovanja. To potvrđuje i istraživanje iz Srbije objavljeno godinu dana prije najvećeg studentskog prosvjeda u toj zemlji (Stanojević i dr. 2023, 32—33). Na temelju analize podataka iz IX. vala Europskog društvenog istraživanja (ESS), koje je bilo fokusirano na mlade u dobi od 15 do 29 godina, autori zaključuju da su “mladi manje spremni od starijih sudjelovati u najkonvencionalnijim oblicima političkih aktivnosti” (Stanojević i dr. 2023, 38—40). Među nekonvencionalnim oblicima sudjelovanja navode se “potpisivanje peticija”, “online aktivizam” i “demonstracije”, pored ostalih oblika političkog angažmana (Stanojević i dr. 2023, 40). Iako se utjecaj i motivacije mladih aktivista razlikuju od konteksta do konteksta, očito je da su tehnologija i neoliberalne politike važni pokretači aktivizma te da mladi češće biraju nekonvencionalne, odnosno netradicionalne oblike političkog angažmana.

Ovo istraživanje temelji se na kvalitativnoj metodologiji i interpretativnoj analizi sadržaja intervjua. U njemu nastojimo spoznati stavove mladih aktivista o prošlosti njihovih zajednica, o politikama sjećanja u Tuzli i ostatku Bosne i Hercegovine, o lokalnim i nacionalnim političkim liderima, kao i o njihovim svakodnevnim iskustvima aktivizma koja mogu, ali i ne moraju uključivati reference na prošlost. Terensko istraživanje provele smo između 24. i 31. svibnja 2025. u Tuzli, a naknadne intervjue provele smo putem platforme Zoom 18. lipnja 2025. Intervjuirale smo ukupno devetoro mladih aktivista, od kojim osmero stanovnika Tuzle i jednog posjetitelja Tuzle iz Srbi-

je, u dobi od 20 do 33 godine. Pritom su među ispitanicima bile zastupljene sve tri veće nacionalne skupine prisutne u Tuzli. U našem uzorku bilo je šest žena i tri muškarca. Taj podatak odražava i znatno veću zastupljenost mladih žena među lokalnim aktivistima, na što nam je ukazalo i nekoliko sugovornika. Pored intervjua, provele smo i sudioničko promatranje komemorativnih događanja posvećenih žrtvama masakra koji se dogodio 25. svibnja 1995., kada je u centru Tuzle od eksplozije granate poginuo 71 civil, dok su 124 osobe ranjene. Žrtve su uglavnom bile mladi slične dobi kao naši sugovornici te različitih etničkih pripadnosti. Naša interpretativna analiza komemoracije uključuje opis događaja, sadržaj govora te relevantne simboličke elemente korištene tijekom ceremonije. Analizirale smo i *krajolik sjećanja* te glavne memorijalne prakse u Tuzli povezane sa sjećanjem na rat 1992. — 1995. i iskustvima iz Drugog svjetskog rata.

/ Politike sjećanja i aktivizam mladih u kontekstu Bosne i Hercegovine

Međuetnička suradnja kakva postoji u Tuzli rijetka je u današnjoj Bosni i Hercegovini. Riječ je o zemlji koja je od 1992. do 1995. bila pogođena ratnim nasiljem tijekom kojeg su se susjedi okrenuli jedni protiv drugih, a civili su često ubijani na temelju pretpostavljenih etno-religijskih identiteta. Jugoslavija, kakva je nastala u studenome 1945., bila je centralizirana federacija sovjetskog tipa pod vodstvom Komunističke partije, sastavljena od šest republika, uključujući Bosnu i Hercegovinu, te dvije autonomne pokrajine, obje u sastavu Srbije (Jović 2009, 57—58). Krajem 1970-ih i početkom 1980-ih, a osobito nakon Ustava iz 1974., koji je dao više političke moći i autonomije republikama i autonomnim pokrajinama, prema analizi Dejana Jovića “srž političkih sukoba u Jugoslaviji postalo je srpsko pitanje, a ne bosansko (etničko) pitanje” (Jović 2009, 172—73). Rezultati prvih višestranačkih izbora u prosincu 1990. označili su uvod u političko nasilje. S obzirom na prethodnu potporu koju je dobio Savez reformskih snaga Ante Markovića, stranka koja nije bila etnički definirana, neki su očekivali pobjedu upravo te stranke (Lampe 1996, 362). Marković je postao jugoslavenski premijer u siječnju 1989., u vrijeme kada se zemlja suočavala s ozbiljnim gospodarskim problemima, a njegov program ekonomskih reformi, “kojem je podršku i savjete pružio američki ekonomist

Jeffrey Sachs”, učinio ga je popularnim (Jović 2009, 354). Međutim, iako su reforme bile uspješne a inflacija do prosinca 1989. smanjena, fokus na tvrtke usmjerene na izvoz, a smještene pretežno u Hrvatskoj i Sloveniji, srpski politički lideri doživjeli su i predstavili kao “pljačku Srbije” u korist razvijenijih zapadnih republika (Jović 2009, 354).

Na izborima u Bosni i Hercegovini 1990. većinu glasova osvojile su stranke s etničkim predznakom, koje su zastupale Bošnjake, Srbe i Hrvate. Pritom je Stranka demokratske akcije (SDA) pod vodstvom Alije Izetbegovića osvojila najveći broj glasova, dok su za njom uslijedile Srpska demokratska stranka (SDS) Radovana Karadžića te hrvatski kandidati koji su predstavljali ogranak Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) Franje Tuđmana (Lampe 1996, 362). U nastojanju da pridobiju potporu glasača, “tijekom kampanje sva trojica etničkih lidera tvrdili su da će međusobno surađivati... kako bi zaštitili posebne interese Bosne i Hercegovine unutar Jugoslavije”. Međutim, to se promijenilo nakon kampanje, kad su se “brzo okrenuli zasebnim etničkim programima koji će do 1992. doprinijeti poniranju u ratove raspada Jugoslavije” (Lampe 1996, 362). Među promjenama koje su etnički vođe nastojali provesti nakon dolaska na vlast bila je i podjela djece u sarajevskim školama “duž etničkih linija” (Lampe 1996, 362). Jedno od važnijih etnički miješanih urbanih središta Bosne i Hercegovine bio je grad Tuzla, čiji su stanovnici, poput stanovnika Sarajeva, bili uvjereni da je, zbog bogate povijesti međuetničkih odnosa, nasilje među susjedima nemoguće (Lampe 1996, 363). U Tuzli su većinu glasova osvojile nenacionalističke stranke. Savez reformskih snaga formirao je koaliciju sa Socijaldemokratskom partijom (nasljednicom Saveza komunista), a lider reformista Selim Bešliagić postao je gradonačelnik (Otmačić 2025, 94). Tuzla je tako postala jedini veći grad u Bosni i Hercegovini “u kojem su ljevičari uspjeli formirati lokalnu vlast” (Armakolas 2011, 235).

Uvjerenje da u Bosni i Hercegovini neće doći do rata poput onoga u susjednoj Hrvatskoj, trajalo je, iako pomalo slabeći, sve do početka travnja 1992., kad su jedinice bivše Jugoslavenske narodne armije (JNA) i milicije, većinski sastavljene od osoba srpske nacionalnosti, intenzivirale nasilje (Lampe 1996, 364). Eskalacija nasilja 1992. dovela je do uključivanja u sukob i drugih vojski, uključujući Zelene beretke, koje su osnovane 1991., Hrvatsko vijeće obrane (HVO), kao i druge oružane skupine. U vrijeme početka rata u Bosni i Hercegovini Tuzla je imala 131.000 stanovnika, od čega više od 50 posto Muslimana, po oko 17 posto Srba i Hrvata te oko 11 posto osoba koje su se izjašnjavale

kao Jugoslaveni (Otmačić 2025, 93). Grad je također imao “velik broj oficira i vojnika JNA” te “opsežnu vojnu infrastrukturu koja je uključivala jedan od većih vojnih aerodroma, četiri vojarne i sedam skladišta streljiva” (Otmačić 2025, 93). Mjesec dana nakon početka rata u Bosni i Hercegovini, u svibnju 1992., međuetničko povjerenje u Tuzli bilo je poljuljano masovnim odlascima stanovnika srpske nacionalnosti i razmjenom vatre između snaga JNA u povlačenju i lokalnih oružanih snaga, što je rezultiralo desecima poginulih, ali nije trajalo dulje od jednog dana (Otmačić 2025, 109).

Osim navedenog incidenta, Tuzla je izbjegla međuetničko nasilje kakvo su od 1992. do 1995. iskusile druge zajednice diljem Bosne i Hercegovine (Armakolas 2011, 239). Zasluge za to treba pripisati lokalnom vodstvu koje se “nakon prve godine rata distanciralo od radikala” i “politički opstalo unatoč nepovoljnim okolnostima” (Armakolas 2011, 254). Umjereni lideri “nastavili su kontrolirati općinu i vršiti snažan utjecaj na lokalne institucije i tvrtke” (Armakolas 2011, 254). Čak ni granata koju su iz okolice grada 25. svibnja 1995. ispalile snage Vojske Republike Srpske, a koja je “ubila 71 i ranila 124 civila, uglavnom mladih ljudi različitih nacionalnosti”, nije uspjela podijeliti grad po etničkim ili nacionalnim linijama (Otmačić 2025, 117). To je vidljivo iz načina na koji se sve do danas komemoriraju žrtve ovog zločina. Većina žrtava simbolično je pokopana na istom groblju, a sve do danas njihova se smrt obilježava kroz zajedničko okupljanje obitelji žrtava svih triju vjerskih zajednica (Armakolas 2011, 255). Tuzla je tako iznimka u odnosu na druga mjesta diljem Bosne i Hercegovine, gdje je nasilje dovelo do podjele lokalnih zajednica po etničkim linijama.

/ Izazovi i doprinosi mladih aktivista tuzlanskom društvu

U razgovorima koje smo s njima vodile u svibnju 2025. godine, mladi tuzlanski aktivisti naveli su nekoliko važnih izazova, pri čemu su se posebno istakla dva: korupcija s jedne, te ustrajnost nacionalističkih narativa u medijima, školama i diskursu političkih lidera s druge strane. Pored toga, istaknuti su i problemi učestalosti femicida i nasilja nad ženama s kojima se suočava tuzlanski kanton.¹ Pritom se točan broj nasilnih incidenata ne može utvrditi jer mnoge

1 Ispitanica 7, 25 godina, 28. svibnja 2025. g., Tuzla.

žene takve slučajeve ne prijavljuju.² Među potencijalnim uzrocima femicida i nasilja nad ženama mladi aktivisti istaknuli su prisutnost kriminalnih organizacija, ali i trauma povezanih s ratom.³ Aktivisti spominju i druge društvene izazove, uključujući one vezane uz zaštitu prirodnih resursa u korist budućih generacija i zdravijeg životnog okoliša za lokalno stanovništvo.⁴

Neki aktivisti pate od *sagorijevanja* (burnouta), potaknutog osjećajem nedostatnog napretka u ostvarivanju ciljeva svog rada, osobito u nastojanjima da se iskorijeni korupcija.⁵ Korupcija je, navode naši ispitanici, prisutna u svakom aspektu života u Bosni i Hercegovini, od manjih svakodnevnih odluka, poput toga hoće li osoba koja se vozi tramvajem kupiti kartu ili ne, do važnijih odluka, kao što je zapošljavanje preko veze na radno mjesto za koje dotična osoba nema kvalifikacije.⁶ Jedna sugovornica, koja je imala samo trinaest godina kad se prvi put počela baviti političkim aktivizmom, rekla je da za svoj aktivistički rad ne očekuje nikakva priznanja ili nagrade, već samo priliku da ostavi trag u društvu.⁷ Međutim, prisiljena je promatrati kako drugi ljudi napreduju u političkom sustavu samo zato što su članovi “prave” stranke ili su spremni prikloniti se onima na vlasti, žrtvujući pritom rješavanje važnih pitanja.⁸ Drugi aktivist istaknuo je da nedostatak demokracije i namješteni izbori, koji se očituju i u činjenici da su isti ljudi na političkim pozicijama još od 1990-ih, predstavljaju jedan od gorućih problema.⁹

Trenutačni politički sustav nameće se kao jedan od najvećih izazova. Kako je rekao jedan od naših sugovornika, većina ljudi slaže se da je promjena potrebna te želi bolju budućnost i rješavanje pitanja pomirenja, no trenutačni politički sustav i izborni mehanizmi ne dopuštaju onima koji zagovaraju te promjene da budu izabrani¹⁰. Ovi problemi i vrlo ograničeni napredak u ostvarivanju pozitivnih promjena dovode do osjećaja nemoći i spremnosti na napuštanje zemlje među mladima željnim promjene.¹¹ Ono što je potrebno,

2 Ispitanica 7, 25 godina, 28. svibnja 2025. g., Tuzla.

3 Ispitanica 6, 20 godina, 28. svibnja 2025. g., Tuzla.

4 Ispitanik 4, 33 godine, 28. svibnja 2025. g., Tuzla.

5 Ispitanica 2, 26 godina, 26. svibnja 2025. g., Tuzla.

6 Ispitanica 6, 20 godina, 28. svibnja 2025. g., Tuzla.

7 Ispitanica 2, 26 godina, 26. svibnja 2025. g., Tuzla.

8 Ispitanica 2, 26 godina, 26. svibnja 2025. g., Tuzla.

9 Ispitanik 4, 33 godine, 28. svibnja 2025. g., Tuzla.

10 Ispitanik 4, 33 godine, 28. svibnja 2025. g., Tuzla.

11 Ispitanica 2, 26 godina, 26. svibnja 2025. g., Tuzla.

smatra jedan aktivist, jest potaknuti mlade da se politički aktiviraju već u školi te organizirati više javnih rasprava, čineći tako male korake prema boljem društvu u Bosni i Hercegovini.¹²

Još jedan od velikih izazova koje navode mladi aktivisti jest ustrajnost nacionalističkih narativa, koji su uvelike prisutni u političkom diskursu i obrazovnim institucijama.¹³ I dalje postoji nedostatak povjerenja među različitim nacionalnim i vjerskim skupinama, dok mediji i političari svojim izjavama šire strah¹⁴. Mladi ljudi, od kojih su mnogi na osobnoj razini prevladali nacionalne podjele, osjećaju se zarobljenima u društvu koje nije sposobno izaći iz začaranog kruga nametnutog trenutačnim političkim sustavom, a u kojem su nacionalne podjele ukorijenjene u institucijama zajedničkog upravljanja.¹⁵ Po njihovu mišljenju, sustav nastavlja dijeliti ljude iako oni imaju zajedničke brige i probleme.¹⁶

Svojim aktivističkim djelovanjem mladi nastoje nadvladati nacionalizam i promicati zajedništvo u rješavanju drugih gorućih pitanja, poput okoliša, zdravstvene skrbi, obrazovanja, infrastrukture i sličnih tema.¹⁷ Mladi aktivisti žele izgraditi “društvo okrenuto ka budućnosti, a ne prema prošlosti”¹⁸, baveći se prije svega problemima koji ljude povezuju a ne razdvajaju, uključujući očuvanje prirodnih resursa, kvalitetu demokracije i vladavinu prava, među ostalim. Promicanjem tih zajedničkih interesa i vrijednosti nacionalizam će, tvrdi jedan od sugovornika, s vremenom postajati sve irelevantniji, što obrazlaže riječima: “dok štitimo prirodu, objedinjujemo ljude”¹⁹. Druga pak aktivistica tvrdi da je za prevladavanje podjela i starih obrazaca ponašanja potrebno “uzeti u obzir sve narative, ne samo one koji nam odgovaraju (...) jer je neophodno da se odgovornost uzme sa svih strana, za sve zločine koji su pripadnici tih strana počinili”²⁰. Prednost Tuzle u odnosu na druge gradove i regije u Bosni i Hercegovini pritom je i njena “antifašistička prošlost, kao i

12 Ispitanica 1, 26 godina, 26. svibnja 2025. g., Tuzla.

13 Ispitanik 4, 33 godine, 28. svibnja 2025. g., Tuzla.

14 Ispitanik 4, 33 godine, 28. svibnja 2025. g., Tuzla.

15 Ispitanik 4, 33 godine, 28. svibnja 2025. g., Tuzla.

16 Ispitanica 1, 26 godina, 26. svibnja 2025. g., Tuzla.

17 Ispitanik 4, 33 godine, 28. svibnja 2025. g., Tuzla.

18 Ispitanik 4, 33 godine, 28. svibnja 2025. g., Tuzla.

19 Ispitanik 4, 33 godine, 28. svibnja 2025. g., Tuzla.

20 Ispitanica 9, 24 godine, 18. lipnja 2025.g., online putem Zoom platforme.

prošlost grada u kojem nikad nisu vladale nacionalističke stranke”²¹. Ponos na antifašističku prošlost jasno se odražava u *krajoliku sjećanja* u Tuzli, napose u spomen-kompleksu na Slanoj Banji kojim se kroz niz spomenika ističe važnost antififašističke borbe. Izostanak nacionalnih podjela u gradu pridonio je i boljoj komunikaciji između lokalne vlasti i stanovnika u usporedbi s drugim dijelovima zemlje, jer u Tuzli “vi možete da nazovete u bilo kojom momentu gradonačelnika i kažete – gospodine gradonačelniče, družo, dajte malo dovedite to i to u red”²².

Na zločin počinjen 25. svibnja 1995. Tuzla je odgovorila ukopom poginulih na istom groblju, bez obzira na njihovu vjersku pripadnost, a sam čin ukopa, sahranu i dženazu, vodili su vjerski vođe triju vjerskih zajednica – islamske, pravoslavne i katoličke.²³ Time je u Tuzli pokazana snaga jedinstva, jer, kao što kaže jedna ispitanica, “nismo dopustili da nas nacionalistički narativ podijeli”²⁴. Ista ispitanica zaključuje da je sve do danas upravo to jedna od karakteristika grada, da se ljude ne pita za njihovu vjersku pripadnost i da nacionalizam nikada nije postao izražen kao u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine.²⁵

Iako nema izražen problem nacionalizma, Tuzla se suočava s drugim problemima, poput korupcije, nedostatne zaštite prirodnih resursa i rodno uvjetovanog nasilja, kao što je ranije spomenuto. Mladi aktivisti svjesni su velikog napora koji je potreban kako bi Bosna i Hercegovina postala zemlja u kojoj se može dobro živjeti. Spremni su se uhvatiti u koštac s tim teretom i izazovom jer žele ostati u svojoj zemlji, a ne tražiti prilike u inozemstvu kao što su to učinili mnogi prije njih.

/ Post-sjećanje i zlouporaba sjećanja

U kontekstu Bosne i Hercegovine, pa tako i Tuzle, sjećanje na političko nasilje iz 1990-ih usko je povezano s identitetom i dominantnim narativima u političkoj i društvenoj sferi. Izučavajući perspektive mladih aktivista, nastojale smo razumjeti njihove izvore informacija o prošlosti i ulogu koju prakse sjeća-

21 Ispitanica 1, 26 godina, 26. svibnja 2025. g., Tuzla.

22 Ispitanica 1, 26 godina, 26. svibnja 2025. g., Tuzla.

23 Ispitanica 1, 26 godina, 26. svibnja 2025. g., Tuzla.

24 Ispitanica 1, 26 godina, 26. svibnja 2025. g., Tuzla.

25 Ispitanica 1, 26 godina, 26. svibnja 2025. g., Tuzla.

nja imaju u njihovim životima i aktivizmu. O događajima iz nedavne nasilne prošlosti sudionici u istraživanju najčešće su učili od svojih obitelji, u školama i na sveučilištima te u muzejima. Osim traumatičnih i nasilnih događaja koji su pogodili cijelu zajednicu, mnoge obitelji imaju i specifična ratna iskustva koja su podijelile s djecom. Zbog toga je za naše istraživanje, pored ostalih već spomenutih koncepata, relevantan koncept post-sjećanja, odnosno sjećanja na osobnu, kolektivnu i kulturnu traumu koje je preneseno na sljedeću generaciju. Primjer jedne od naših sugovornica ilustracija je upravo takve vrste sjećanja. Ispitanica se prisjetila zvuka sirene koja se oglasila 25. svibnja 2025. godine u 20:55 sati kako bi se obilježilo sjećanje na žrtve masakra na Kapiji počinjenog 1995. godine.²⁶ Pritom je izašla na balkon i na trenutak se ukočila, pitajući se jesu li ponovno napadnuti, iako je znala da je riječ o planiranom komemorativnom činu.²⁷ Taj osjećaj bio je za nju podsjetnik koliko su “rane njihovih roditelja još uvijek prisutne”²⁸, u istom smislu o kojem piše Marijane Hirsch kad govori o post-sjećanju među generacijom potomaka osoba koje su preživjele Holokaust (2012).

Osim od roditelja, većina aktivista o prošlosti je učila i u školi. Mnogi od ispitanika naglašavaju negativnu ulogu osnovnoškolskog i srednjoškolskog obrazovanja u tom pogledu. S druge strane, tvrde da sveučilišta imaju kritički, a time i bolji pristup obrazovanju o prošlosti. Jedan je sugovornik rekao da je u osnovnoj i srednjoj školi primijetio ili šutnju o 1990-ima ili nastavni program sklon nacionalističkim interpretacijama, koji je dodatno učvršćivao nacionalne podjele poučavajući o “našoj naciji kao žrtvi” nasuprot “njihovoj naciji kao počiniteljici”²⁹. Po njegovu mišljenju, takav pristup promiče ideologiju umjesto višedimenzionalnog i kompleksnog razumijevanja prošlosti³⁰. Drugi se aktivist prisjetio da je, zbog pristupa poučavanju koji je bio prisutan u njegovoj osnovnoj školi, počeo vjerovati da su “Srbi isto kao neki vanzemaljci koji će se iznenada pojaviti i napasti nas”³¹. Istaknuo je da je, za razliku od škole, obitelj na njega imala pozitivan utjecaj jer “nisu nimalo nacionalisti”³².

26 Ispitanica 2, 23 godine, 26. svibnja 2025. g., Tuzla.

27 Ispitanica 2, 23 godine, 26. svibnja 2025. g., Tuzla.

28 Ispitanica 2, 23 godine, 26. svibnja 2025. g., Tuzla.

29 Ispitanik 3, 33 godine, 27. svibnja 2025. g., Tuzla.

30 Ispitanik 3, 33 godine, 27. svibnja 2025. g., Tuzla.

31 Ispitanik 4, 33 godine, 28. svibnja 2025. g., Tuzla.

32 Ispitanik 4, 33 godine, 28. svibnja 2025. g., Tuzla.

Također je rekao da su na njegovo razmišljanje utjecale sportske aktivnosti. Putujući na sportska natjecanja u Hrvatsku i Srbiju iz prve ruke se uvjerio da narativi koje su mu prenosili u školi “nemaju nikakvog smisla”³³. Za razliku od osnovnih i srednjih škola, sveučilišta su našim ispitanicima ponudila kritičnije, a ne crno-bijelo obrazovanje o prošlosti. Jedna sugovornica govorila je o pozitivnom utjecaju svojih profesora, osobito mentora njezina diplomskog rada, jer nije zlorabljivao dokaze kako bi potvrdio vlastiti narativ već ju je poticao na kritičko razmišljanje, kako o podacima tako i o vlastitoj analizi.³⁴ Sve navedeno ukazuje na to da okruženje u kojem mladi odrastaju – Tuzla kao grad u kojem stanovništvo uglavnom nije nacionalistički orijentirano, obitelj i obrazovne ustanove – ima važnu ulogu u oblikovanju političkih stavova mladih. Iako su njihove obitelji na ovaj ili onaj način doživjele rat, više aktivista navelo je da njihovi roditelji o ratu rijetko govore.³⁵ Većina ispitanika istaknula je, izravno ili neizravno, da su multikulturalnost i toleranciju naučili unutar svojih obitelji. Osobna iskustva, poput bavljenja sportom s ljudima različitog etničkog podrijetla, imala su snažniji utjecaj na oblikovanje njihovih pogleda na političko nasilje iz prošlosti nego osnovnoškolsko i srednjoškolsko obrazovanje koje im je prenosilo dominantne političke narative.

Mladi tuzlanski aktivisti svjesni su čestih zlorabljivanja sjećanja koje uvelike obilježavaju politike sjećanja u Bosni i Hercegovini. Jedna aktivistica, koja se u prošlosti pokušala politički angažirati, ispričala nam je kako je njena tadašnja stranka koristila mlade kao “statiste na mezarju” tijekom komemoracije čija je jedina svrha bila propaganda i promicanje stranačke političke agende. Pritom se nije vodilo računa ni o dostojanstvu žrtava ni o mladima kao važnim članovima društva.³⁶ To je iskustvo ovu mladu aktivisticu učinilo još skeptičnijom prema tradicionalnim oblicima političkog angažmana u njezinoj zajednici. Drugi sugovornik osvrnuo se na pristupe javnom sjećanju u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine, poput Sarajeva, gdje je “kompletna kultura posvećena ratu, a komemorativne prakse pune su klišeja, stereotipa i kiča”, ponajviše zato što je rad na sjećanju isplativ, kako financijski tako i politički³⁷. Mediji, a osobito online mediji, “dodatno rasplamsavaju vatru postojećih

33 Ispitanik 4, 33 godine, 28. svibnja 2025. g., Tuzla.

34 Ispitanica 1, 26 godina, 26. svibnja 2025. g., Tuzla.

35 Ispitanica 2, 23 godine, 26. svibnja 2025. g., Tuzla.

36 Ispitanica 2, 23 godine, 26. svibnja 2025. g., Tuzla.

37 Ispitanik 3, 33 godine, 27. svibnja 2025. g., Tuzla.

sukoba”³⁸ senzacionalizmom i radikalnim idejama koje su posebno usmjerene prema mladima. Jedna aktivistica također je istaknula da komemoriranje teške prošlosti, poput genocida u Srebrenici, ne bi trebalo kod ljudi stvarati osjećaj kolektivne krivnje zbog pripadnosti etničkoj skupini agresora, jer to može izazvati suprotan učinak i potaknuti nacionalističku reakciju.³⁹ Ispričala je da je u njezinoj obitelji, u kojoj je jedan član preživio genocid u Srebrenici – strašan i duboko potresan događaj – svatko uvijek dobrodošao bez obzira na nacionalnu pripadnost.⁴⁰ Kroz primjer eksplozije granate u Tuzli koja je ubila 71 mladu osobu ukazala je na to da agresoru nije bilo važno kako se netko zove niti kojoj vjeri pripada. Granata, kazala je, nije birala žrtve, a istodobno je bila usmjerena na mlade, znajući da je Kapija, smještena u samom središtu grada, mjesto na kojem se navečer okupljaju upravo mladi.⁴¹ Naši sugovornici ponudili su različite perspektive i iskustva učenja o prošlosti, pri čemu im je zajednička bila kritičnost prema zloupotrebama sjećanja, ponajprije kroz promicanje narativa u kojima se vlastita etnička skupina prikazuje kao žrtva, a druge skupine demoniziraju.

/ Politike sjećanja i aktivizam mladih u Tuzli

Većina intervjuiranih mladih aktivista izrazila je ponos što su građani Tuzle, “grada poznatog po svojoj multietničnosti, tolerantnosti, tradiciji antifašizma i generalno dobrog primjera suživota”⁴². Svjesni su da je njihov grad jedinstven u Bosni i Hercegovini jer njime nikada nisu vladale nacionalističke stranke,⁴³ zbog čega je postao simbolom otpora tijekom i nakon rata.⁴⁴ Štoviše, jedan od aktivista spomenuo je da svojim aktivističkim djelovanjem “nastoje proširiti taj tuzlanski virus [antinacionalizma] na cijelu Bosnu i Hercegovinu i region”⁴⁵. Većina sugovornika izrazila je zabrinutost za pripadnike novih generacija koje

38 Ispitanica 5, 25 godina, 28. svibnja 2025. g., Tuzla.

39 Ispitanica 2, 23 godine, 26. svibnja 2025. g., Tuzla.

40 Ispitanica 2, 23 godine, 26. svibnja 2025. g., Tuzla.

41 Ispitanica 2, 23 godine, 26. svibnja 2025. g., Tuzla.

42 Ispitanica 9, 24 godine, 18. lipnja 2025. g. online putem Zoom platforme.

43 Ispitanica 1, 26 godina, 26. svibnja 2025. g., Tuzla.

44 Ispitanica 2, 23 godine, 26. svibnja 2025. g., Tuzla.

45 Ispitanik 4, 33 godine, 28. svibnja 2025. g., Tuzla.

odrastaju u ostatku Bosne i Hercegovine, osobito zbog ustrajnih nacionalističkih diskursa i praksi u svakodnevnom životu, kao i u kulturi sjećanja. S druge strane, nekoliko ispitanika naglasilo je pozitivne učinke odrastanja u Tuzli u usporedbi s odrastanjem u drugim dijelovima zemlje. Neki su istaknuli važnost urbanog karaktera grada, napominjući da “slušajući rock teško da možeš postati zatupljen” te ističući da im je Tuzla odredila životni smjer⁴⁶. Drugi su govorili o pozitivnom utjecaju odrastanja bez izloženosti nacionalnim podjelama. Neki su se sugovornici prisjetili šoka koji su doživjeli kad su prvi put saznali za takve podjele u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine. Primjerice, jedna 25-godišnja sugovornica rekla je da je tek nedavno saznala za podjele u Mostaru i za činjenicu da u tom gradu postoje etnički podijeljene škole, što ju je zgrozilo.⁴⁷

Iako sjećanje nije u fokusu aktivističkog djelovanja većine ispitanika – koji se uglavnom bave pitanjima koja smatraju hitnijima, poput demokracije, vladavine prava ili zaštite prirodnih resursa – svi su sugovornici prepoznali važnost kulturnog pamćenja i sjećanja na prošlost za sadašnjost i budućnost društva. O razlozima zbog kojih treba čuvati sjećanje na prošlost sugovornici su iznijeli različita razmišljanja. Jedna aktivistica naglasila je da je “važno pričati o prošlosti jer, ako o njoj ne govorimo, ostavljamo prostor istim ljudima koji su počinili zločine da rade iste stvari koje su radili prije; i zato je važno da se priča, ma kako bolno bilo”⁴⁸. Nekoliko sugovornika izrazilo je snažnu zabrinutost zbog revizionizma i poricanja počinjenih zločina. Jedna od sugovornica smatra da “govoriti o prošlosti znači i govoriti o našoj otpornosti, o svemu što smo mi i naša zemlja preživjeli; to nas uči da brinemo o Bosni i Hercegovini”⁴⁹. Međutim, nekoliko sugovornika naglasilo je da način na koji se govori o prošlosti ne smije kolektivizirati krivnju i odgovornost. Jedan od njih to je ilustrirao riječima: “Zašto bi se netko iz današnjeg Istočnog Sarajeva morao identifikovati s Novakom Đukićem koji je ispalio tu raketu [na središte Tuzle 1995. godine]?”⁵⁰.

Govoreći o komemorativnim praksama u Bosni i Hercegovini, većina intervjuiranih aktivista istaknula je da tuzlanski pristup sjećanju na 1990-e predstavlja jedinstven i pozitivan primjer nenacionalističke komemoracije. Dok su u drugim dijelovima zemlje primijetili zloupotrebu sjećanja u politič-

46 Ispitanik 4, 33 godine, 28. svibnja 2025. g., Tuzla.

47 Ispitanica 5, 25 godina, 28. svibnja 2025. g., Tuzla.

48 Ispitanica 2, 23 godine, 26. svibnja 2025. g., Tuzla.

49 Ispitanica 2, 23 godine, 26. svibnja 2025. g., Tuzla.

50 Ispitanik 4, 33 godine, 28. svibnja 2025. g., Tuzla.

ke i druge svrhe, naglasili su da se u Tuzli prošlost obilježava “činjenično” i bez poticanja mržnje prema drugim nacionalnim skupinama⁵¹. Autorice ovoga članka, uvjerile su se u isto na temelju vlastitog sudioničkog promatranja komemoracije održane 25. svibnja 2025. godine, posvećene žrtvama masakra na Kapiji. Primijetile smo da sadržaj govora i simbola korištenih tijekom komemoracije ne potiče na nacionalne podjele, nego na zajednički osjećaj gubitka i empatiju prema svim obiteljima stradalih.

Svi naši sugovornici dobro su upoznati s detaljima komemoracije na Kapiji, a neki u njoj i sudjeluju. Opisali su je kao “traumu koja nas povezuje”⁵², naglašavajući da priroda masakra i nacionalni sastav žrtava pokazuju kako agresora nije zanimalo koje su nacionalnosti ljudi koje ubija, jer je agresor zapravo ciljao “samu ideju Bosne i Hercegovine kao multikonfesionalne države”⁵³. Osvrćući se na komemoraciju održanu 2025. godine, nekoliko je sugovornika primijetilo prisutnost predstavnika islamske i katoličke vjerske zajednice, na što gledaju kao na pozitivan znak nastavka međureligijske suradnje u gradu. Međutim, primijećen je i izostanak pravoslavnog svećenika. Dok je većina sugovornika bila zburnjena njegovim nedolaskom na komemoraciju, jedan je ispitanik spomenuo da je sadašnji pravoslavni svećenik u Tuzli pod snažnim utjecajem čelnikâ Srpske pravoslavne crkve te nije osobito sklon međureligijskom dijalogu i suradnji.⁵⁴ Iako je većina sugovornika pozitivno govorila o komemoraciji na Kapiji 2025. godine, jedna je ispitanica primijetila da taj godišnji događaj postaje sve sumornija “formalnost” kojoj bi koristili novi i inovativniji komemorativni pristupi⁵⁵.

/ Politike sjećanja i aktivizam mladih u regiji

Intervjuirani aktivisti iz Tuzle često su spominjali suradnju s aktivističkim skupinama iz drugih dijelova Bosne i Hercegovine, ali i iz šire regije, pokazujući tako da ne djeluju izolirano. Neki od ispitanika aktivni su diljem Bosne i Hercegovine, uključujući i Republiku Srpsku, te naglašavaju da se svugdje

51 Ispitanica 1, 26 godina, 26. svibnja 2025. g., Tuzla.

52 Ispitanica 1, 26 godina, 26. svibnja 2025. g., Tuzla.

53 Ispitanica 2, 23 godine, 26. svibnja 2025. g., Tuzla.

54 Ispitanik 3, 33 godine, 27. svibnja 2025. g., Tuzla.

55 Ispitanica 9, 24 godine, 18. lipnja 2025. g. online putem Zoom platforme.

osjećaju dobrodošlo jer se bore za zajednički cilj.⁵⁶ Upravo kroz borbu za opće dobro nastoje prevladati nacionalne i druge podjele.

Naše sugovornike često inspirira rad drugih aktivista iz regije, a u posljednje vrijeme osobito studentski pokret u Srbiji. Potaknut javnom tragedijom – urušavanjem nadstrešnice željezničkog kolodvora u Novom Sadu 1. studenoga 2024., u kojem je poginulo 16 osoba – studentski prosvjed u Srbiji prerastao je u snažnu građansku mobilizaciju koja zahtijeva institucionalnu odgovornost, pravdu i sustavne reforme (Milojević i Pantić 2025). Naši sugovornici posebno ističu sposobnost studenata u Srbiji da se mobiliziraju za bolju budućnost, naglašavajući da je jedan od ključeva njihova uspjeha to što “nisu toliko podijeljeni, kao mi u Bosni i Hercegovini”⁵⁷. Povlačeći paralele između sposobnosti mladih u Srbiji i u Bosni i Hercegovini da potaknu promjene, izražavaju divljenje postignućima studenata u Srbiji, ali i žaljenje zbog činjenice da trajne etnonacionalističke podjele u Bosni i Hercegovini sprječavaju društvo da se suoči sa stvarnim problemima, jer “uvijek postoji onaj [etnički] drugi kojeg se može okriviti”⁵⁸.

Suradnja između mladih tuzlanskih aktivista i mladih aktivista iz Srbije odvija se i na području aktivizma sjećanja. Nekoliko sugovornika istaknulo je redovito sudjelovanje mladih iz Srbije – organizirano kroz regionalnu mrežu Youth Initiative for Human Rights (YIHR) i provedeno u suradnji s nekoliko tuzlanskih institucija i organizacija civilnog društva – u godišnjoj komemoraciji na Kapiji. Jedna sugovornica opisala je kako ju je dirnula prisutnost mladih iz Srbije na komemoraciji, rekavši: “To su katarzične emocije; ljudi jedni drugima žele dobro”⁵⁹. Sličan osjećaj izrazio je i sugovornik iz Srbije koji je sudjelovao u komemoraciji u Tuzli 2025. godine: “Kad smo došli u Tuzlu na komemoraciju, osjećali smo da nas nitko ne gleda kao Srbe, nego kao mlade ljude koji su došli da odaju počast žrtvama”, rekao je. “Čuli smo da je Tuzla otvoren grad, ali kada smo došli tamo, mogli smo da osetimo koliko je to zaista istina. Meni je taj duh Tuzle bio prosto neverovatan! Vidi se da tu nacionalna pripadnost nije u prvom planu”⁶⁰.

56 Ispitanik 4, 33 godine, 28. svibnja 2025. g., Tuzla.

57 Ispitanica 1, 26 godina, 26. svibnja 2025. g., Tuzla.

Ispitanica 5, 25 godina, 28. svibnja 2025. g., Tuzla.

58 Ispitanica 5, 25 godina, 28. svibnja 2025. g., Tuzla.

59 Ispitanica 2, 23 godine, 26. svibnja 2025. g., Tuzla.

60 Ispitanik 8, 24 godine, 18. lipnja 2025. g., online putem Zoom platforme.

Isti sugovornik objasnio je širi pristup YIHR-a, koji promiče zajedničke komemoracije na kojima mladi određene nacionalnosti odaju počast civilnim žrtvama rata *drugih* nacionalnosti.⁶¹ Takvim aktivnostima mladi u regiji suprotstavljaju se dominantnom etnonacionalističkom pristupu sjećanju koji odlikuje službene politike sjećanja u cijeloj regiji. Osvrćući se na ovu vrstu komemorativne solidarnosti, Fridman (2022, str. 185—186) primjećuje da je “za aktiviste YIHR-a regionalna suradnja i inzistiranje na deetnizaciji žrtava način borbe protiv samoviktimizacije” te da “ovakve komemorativne platforme odozdo, u svom regionalnom obliku, omogućuju politizaciju diskursa pravde kroz zahtjeve za komemoriranjem zločina počinjenih 1990-ih, umjesto kroz glorifikaciju zločinaca koji su ih počinili” (Fridman 2022, 185—86).

/ Zaključak

Ovaj rad istražio je povezanost između politika sjećanja i aktivizma mladih u lokalnom kontekstu Tuzle, bosanskohercegovačkog grada čija je povijest obilježena međuetničkom suradnjom tijekom i nakon rata 1990-ih. Pored sudjelovanja istraživačkog tima na komemoraciji na Kapiji 25. svibnja 2025. g., rad se temelji na intervjuima s devetoro lokalnih aktivista u dobi od 20 do 33 godine, s kojima smo razgovarale o njihovom političkom angažmanu, motivacijama i zapažanjima o zajednici. Istraživanje karakterizira interdisciplinarni pristup i oslanjanje na literaturu iz područja studija sjećanja, nacionalizma i aktivizma mladih.

Rezultati istraživanja pokazuju da su perspektive mladih u Tuzli uvelike antinacionalistički usmjerene, ne samo zato što se mladi aktivisti suprotstavljaju nacionalističkim narativima, nego i zato što se usredotočuju na druga pitanja od zajedničkog interesa, poput zaštite okoliša, rodne ravnopravnosti te promicanja vladavine prava i demokratskog upravljanja. Mladi aktivisti iz Tuzle istodobno su inspirirani i povezani s mladim aktivistima diljem regije. Oni svojim zajednicama i političkim liderima šalju jasnu poruku – “Mi ostajemo tu” – te na taj način dovode u pitanje i mijenjaju nacionalističke i antidemokratske prakse u zemlji.

61 Ispitanik 8, 24 godine, 18. lipnja 2025. g., online putem Zoom platforme.

- Anderson, Benedict. 1983. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso.
- Armakolas, Ioannis. 2011. "The 'Paradox' of Tuzla City: Explaining Non-Nationalist Local Politics during the Bosnian War." *Europe-Asia Studies* 63 (2): 229—61.
- Arriaga, Felicia, i Sophia Rodriguez. 2021. "It's Like Where Do I Belong?": Latinx Undocumented Youth Activism, Identity, and Belonging in North Carolina." *Journal of Leadership, Equity, and Research* 7 (2): 1—23.
- Assan, Thalia Thereza. 2024. "Once You Bond...You Want to Create Social Change': Interpersonal Relationships in Youth Activism." *Children & Society* 38: 789—803.
- Bucur, Maria. 2009. *Heroes and Victims: Remembering War in Twentieth-Century Romania*. Indiana University Press.
- Conner, Jerusha, i Sonia M. Rosen. 2016. *Contemporary Youth Activism: Advancing Social Justice in the United States*. Praeger.
- David, Lea. 2020. *The Past Can't Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights*. Cambridge University Press.
- Esposito, Roberto. 2010. *Communitas: The Origin and Destiny of Community*. Translated by Timothy Campbell. Stanford University Press.
- Fridman, Orli. 2022. *Memory Activism and Digital Practices After Conflict*. Amsterdam University Press.
- Gellner, Ernest. 1983. *Nations and Nationalism*. Blackwell.
- Haas, Britt. 2018. *Fighting Authoritarianism: American Youth Activism in the 1930s*. Fordham University Press.
- Hirsch, Marianne. 2012. *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. Columbia University Press.
- Hobsbawm, Eric, Terence Ranger, ur. 1983. *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press.
- Jović, Dejan. 2009. *Yugoslavia: A State That Withered Away*. Purdue University Press.
- Kirshner, Ben. 2015. *Youth Activism in an Era of Education Inequality*. New York University Press.
- Kostovicova, Denisa. 2023. *Reconciliation by Stealth: How People Talk About War Crimes*. Cornell University Press.
- Lampe, John R. 1996. *Yugoslavia as a History: Twice There Was a Country*. Cambridge University Press.
- Mannergren, Johanna, Annika Björkdahl, Susanne Buckley-Zistel, Stefanie Kappler, i Timothy Williams. 2024. *Peace and the Politics of Memory*. Manchester University Press.
- Milojević, Ivana, i Nataša Pantić. 2025. "Contesting Authoritarianism: The Role of Youth-Led Movement in Shaping Futures in Serbia." *Journal of Future Studies*. <https://www.pure.ed.ac.uk/ws/portalfiles/portal/543712734/MilojevicPanticNJFSContestingAuthoritarianism.pdf>.

Otmačić, Valentina. 2025. *Resisting Inter-Ethnic Violence: Community Approaches to Conflict Transformation in Croatia and Bosnia-Herzegovina*. Routledge.

Ozgul, Billur Aslan. 2020. *Leading Protests in the Digital Age: Youth Activism in Egypt and Syria*. Palgrave Macmillan.

Paschou, Maria, i Lía Durán Mogollón. 2024. "A Comparative Analysis of the Motivations of Youth Political Participation across Different Types of Activism." *Government and Opposition* 59: 675–95.

Stanojević, Dragan, Jelisaveta Vukelić, i Aleksandar Tomašević. 2023. "Political Participation of Young People in Serbia:

Activities, Values, and Capability." U: *Young People Shaping Democratic Politics: Interrogating Inclusion, Mobilising Education*, uredili: Ian Rivers i C. Laura Lovin. Palgrave Macmillan.

Subotić, Jelena. 2009. *Hijacked Justice: Dealing with the Past in the Balkans*. Cornell University Press.

Wollentz, Gustav, Marko Barišić, i Nourah Sammar. 2019. "Youth Activism and Dignity in Post-War Mostar – Envisioning a Shared Future through Heritage." *Space and Polity* 23 (2): 197–215.

**MILA DRAGOJEVIĆ
VALENTINA OTMAČIĆ
"We're staying here": youth, anti-nationalism
and memory in Tuzla**

Through the prism of youth activism in Tuzla, a Bosnian city notable for its continued coexistence of Bosniaks, Croats, and Serbs during and after the 1992 — 1995 war, the authors ask the following questions: What are the main characteristics of local memory politics in Tuzla? How do they differ from the dominant memory politics in Bosnia and Herzegovina? What are the key perspectives of young people in Tuzla — those born after the war, and especially young activists — on the war past and the ways in which different actors of memory integrate that past into their present and future? Based on interviews with nine young activists and participant observation of the commemoration of the 30th anniversary of the Kapija massacre, the authors conclude that the perspectives of young people in Tuzla are not only anti-nationalist, but also include local and regional connections with young activists of other nationa-

lities. The focus is on common pressing issues, such as the rule of law, democratic governance, gender equality, and environmental protection.

KEYWORDS: *youth activism, politics of memory, civil society, Bosnia and Herzegovina, Tuzla.*

Ostvarenje političkih i teritorijalnih ciljeva Crne Gore uoči i tijekom Prvog balkanskog rata: od kratkoročnih uspjeha do tragičnih posljedica

WOJCIECH SZCZEPAŃSKI

Komisija za balkanske studije Poljske akademije znanosti
(podružnica u Poznanju)

Rad ispituje položaj Crne Gore te političke i teritorijalne ciljeve koje je formulirala neposredno prije i tijekom Prvog balkanskog rata. Kao najmanja od balkanskih država početkom 20. stoljeća, Crna Gora bila je posebno zainteresirana za stvaranje protuturskog saveza. Najvažniji partner Crne Gore bila je Srbija. Crna Gora nije isključivala ujedinjenje sa Srbijom u jednu državu, ali njezin vladar, Nikola I. Petrović-Njegoš, strahovao je od podređenosti Srbiji i neravnopravnog statusa Crne Gore i Crnogoraca, a brinula ga je i neizvjesnost za budućnost crnogorske dinastije. Našavši se u tako složenoj situaciji, Crna Gora je nadolazeći Prvi balkanski rat vidjela kao priliku za poboljšanje svog položaja i jačanje potencijala u odnosima sa Srbijom. Na Cetinju su, uoči rata, postavljeni ambiciozni politički i teritorijalni ciljevi kako bi se to osiguralo. Crna Gora željela je pre svega pripojiti plodna zemljišta Novopazarskog sandžaka i Metohije, a također i strateški važan grad Skadar sa okolicom. U konačnici, kao rezultat Prvog balkanskog rata, postigla je prva dva od tri ovdje spomenuta teritorijalna cilja, iako je njihova provedba bila djelomična, jer je morala dijeliti ta područja sa Srbijom. Crna Gora nije uspjela steći kontrolu nad Skadrom i okolnim područjem, naseljenim pretežno Albancima. Postojalo je više razloga zašto Crna Gora nije uspjela ostvariti svoje teritorijalne i političke težnje: od loše financijske i vojne situacije do pogrešnih odluka kralja Nikole I. Autor posebno upozorava na podcjenjivanje važnosti albanskog pitanja, što se u dosadašnjim

studijama koje analiziraju stanje Crne Gore uoči i tijekom Prvog svjetskog rata, kao i odnos Crne Gore sa Srbijom, ne ističe dovoljno. Međutim, pravilno korištenje potencijala koji su Crnogorci mogli steći jačanjem odnosa sa sjevernim albanskim zajednicama i osiguranjem učinkovitijeg utjecaja na ovom području, moglo je Crnu Goru postaviti u bolji položaj. To bi, pak, bilo značajno za položaj Crne Gore u odnosima sa saveznicima i susjedima u sljedećim godinama, tijekom kojih se odvijao Prvi svjetski rat i proces srpsko-crnogorskog, a zatim i svejugoslavenkog ujedinjenja.

KLJUČNE RIJEČI: *Crna Gora, Prvi balkanski rat, politički i teritorijalni ciljevi, Srbija, Albanci*

/

Kraljevina Crna Gora ušla je u Prvi balkanski rat 1912. s vrlo krhkim ekonomskim temeljima. Utapala se u dugovima (posebno prema Austro-Ugarskoj i Italiji, iako je imala dužničke obveze i prema Njemačkoj). Njezin vladar Nikola I. rasipao je državna sredstva. Osim toga, prema podacima iz svibnja 1912., preko 13.000 Crnogoraca u dobi za regrute (tj. jedna trećina osoblja crnogorske vojske u fazi mobilizacije) bilo je u ekonomskoj emigraciji (Dymarski, 2012a).

Međutim, kritički treba procijeniti i političku strategiju koju je Crna Gora usvojila i provodila neposredno prije i tijekom rata. Ona je bila daleko ispod zdravorazumskih procjena u odnosu na snage kojima je stvarno raspolagala: prvo u financijskim sredstvima koja su se mogla mobilizirati u ratne svrhe, a drugo, u broj oružanih formacija (međutim, trebalo bi provjeriti i kvantitativno i kvalitativno stanje njihovih borbenih sredstava). Crna Gora je imala 103 milijuna franaka (rashodi nastali izravno u Prvom balkanskom ratu) i približno 35.600 vojnika (stvarno mobiliziranih za Prvi balkanski rat, od planiranih 40.000). U aspektu koji nije mjerljiv, prednost Crne Gore trebali su biti njezini savezi – s Rusijom (šira diplomatska i međunarodna dimenzija, sredstva za vojsku), sa Srbijom, postojeći sporazum od 1908. i novi iz 1912., koji su sklopljeni i sa svim drugim balkanskim saveznicima (Bugarskom, Grčkom), u pripremama za rat protiv Turske (Dymarski 2010, 2012a; Raspopović, 1996; Rakočević 1991).

Ne zanemarujući ratne sporazume Nikole I. s drugim saveznicima u Balkanskoj ligi (posebno Bugarskom), treba naglasiti da je sporazum sa Srbijom bio ključan za konačno definiranje političkih i teritorijalnih ciljeva Crne Gore koje je nastojala postići u ratu protiv Turske i za razvoj specifične taktike. Postignut je praktički u zadnji čas prije izbijanja Prvog balkanskog rata, jer su bilateralni pregovori u Luzernu završeni 1. listopada 1912., dok je politički i vojni sporazumi potpisani na Cetinju 6. listopada 1912. (Rawski, 2000, Rabka, 2010). Prvi od tih sporazuma odnosio se na plan poslijeratne podjele teritorija Novopazarskog sandžaka na crnogorski i srpski dio, dok je drugi donio nacrt zajedničke vojne operacije ugovornih strana na tom području i u dijelovima albanskih zemalja (Tanty, 2011).

Crnogorski vojni operativni plan, odobren 3. listopada 1912., odredio je kao primarni cilj osiguranje zauzimanja Skadra. Zetska divizija (veća jedinica, koja je brojala otprilike 15.000 vojnika, pod zapovjedništvom prijestolonasljednika, kneza Danila, uz podršku zapovjednika stožera, komandanta Jove Bećira) i Pomorski odred (manja jedinica, koja je brojala 8.000 vojnika, pod zapovjedništvom brigadira Mitra Martinovića) bili su raspoređeni kako bi vodili napad na obje obale Skadarskog jezera. Crnogorske oružane snage uključivale su i Istočni odred, kojim je zapovijedao serdar Janko Vukotić (1866 — 1927), čija je veličina bila slična Pomorskom odredu. Istočni odred bio je namijenjen ne samo pokrivanju snaga raspoređenih u Skadru, već i djelovanju u Sandžaku, regijama Novi Pazar i Metohija (Rawski, 2000).

Sukladno sporazumima sa saveznicima, Crna Gora je prva objavila rat Turskoj 8. listopada 1912. (Čalić, 2013). Ofenzivne akcije koje je poduzela Crna Gora prvenstveno su imale za cilj odvući dio turskih snaga od Trakije, što je služilo olakšavanju ofenzivnih zadataka Srbima i Bugarima (zajedno s Grcima koji su ušli u rat protiv Turske tjedan i pol nakon Crne Gore). Akcije koje su planirali Srbi, pak, pretpostavljale su, prije svega, frontalni napad najveće 1. armije, koncentrirane kod Vranja, na Kumanovo i Ovče Polje (gdje se očekivao žestok turski otpor), kao i operacije na Kosovu i području Vardarske Makedonije. U srpskoj strategiji, uz plan podjarmljivanja Kosova i što većeg dijela potonjeg područja, na koje su Bugari također polagali povijesne i etnografske pretenzije, značajna važnost pridavala se i operacijama usmjerenim na Novopazarski sandžak i Metohiju, te, što je važno u kontekstu crnogorskih planova, sjevernu i središnju albansku obalu Jadrana. Ibarska vojska generala Mihaila Živkovića trebala se kretati iz područja oko Raške, preko Novog Pazara, do Ko-

sovske Mitrovice. Javorska brigada potpukovnika Milivoja Anđelkovića trebala je ući u Novopazarski sandžak. Proširenje ofenzive s Kosova prema Jadranu, tj. operacije na etničkom albanskom teritoriju, povjereno je Trećoj armiji generala Božidara Jankovića. Akcije ove potonje vojske dovele su do zauzimanja grada Đakovice u Metohiji od strane Srba 4. studenog 1912. Zatim, nakon što su Srbi formalno zaustavili napad prema moru, što se dogodilo kao rezultat prosvjeda sila koje su se protivile srpskoj okupaciji albanskih zemalja, uspjeli su preuzeti ofenzivnim akcijama mobilnih jedinica odvojenih od 3. armije ciljeve na jadranskoj obali uključujući lučke gradove Lješ (alb. Lezhë) i Drač (alb. Durrës), što se dogodilo 9. i 18. studenog 1912. (Rawski, 2000).¹

Gornji sažetak utvrđenih ciljeva te taktičkih i borbenih zadataka podređenih njihovoj provedbi, pokazuje da su planovi koje su razvili saveznički Srbi i Crnogorci, a koji bi se u cjelini mogli smatrati komplementarnima, sadržavali u sebi određenu iskru sukoba. Taj je sukob mogao nastati između saveznika zbog koncepta suradnje za buduću izgradnju zajedničke države, koji u to vrijeme još nije bio u potpunosti definiran, te stoga nije bio konačno dogovoren između Beograda i Cetinja. Postojeće stanje stvari značilo je da je duh rivalstva bio prilično očit u političkim akcijama Crnogoraca i Srba u to vrijeme. Izvjesna ambivalentnost stavova, koja se sastoji u istovremenoj podršci suradnji sa Srbijom i natjecanju s njom, lako je bila uočljiva i u kontekstu ideja i postupaka koje je proklamirao i poduzimao Nikola I. Taj kralj koji je bio nasljednik tradicije crnogorskog jugoslavenstva, koju su, između ostalih, zamislili njegovi veliki prethodnici: knez Danilo, knez Petar II. i knez Danilo II. Petrović-Njegoš (Giza, 1991), kao iznimno ambiciozan vladar², smatrao se, donekle prkoseći stvarnom potencijalu države kojom je vladao, dostojnim pretendentom za glavnu ulogu u procesu ujedinjenja Crnogoraca i Srba, a vremenom možda i ostalih Jugoslavena. Štoviše, njegovo držanje često je sugeriralo njegovim podanicima, Srbima, pa čak i drugim europskim vladarima, da on

- 1 Vrijedan izvorni prikaz koji opisuje bitke koje su Srbi vodili na albanskom teritoriju: J. Tomić, *Rat u Albaniji i oko Skadra 1912. i 1913. godine*, Novi Sad 1913.
- 2 Ličnost kralja Nikole, kako su ga doživljavali njegovi saveznici i kakav je bio njegov stvarni stav prema ujedinjenju Crne Gore sa Srbijom, dobro je okarakterizirao poznati srpski povjesničar u knjizi posvećenoj Crnoj Gori i njenim saveznicima: "u priči i razgovorima [...] je dušom i srcem bio za njega; u stvarnosti, nije bilo tako, bojao se ujedinjenja i strepeo za sudbinu svoje dinastije". D. Živojinović, *Nevoljni saveznici. Rusija, Francuska, Velika Britanija, SAD, 1914—1918.*, Beograd 2000, str. 14–15.

više od bilo koga drugog, posjeduje moralne i intelektualne kvalitete koje bi ga predisponirale da postane poglavar budućeg kraljevstva Jugoslavena. Time bi se obnovilo nasljeđe Nemanjića i ujedinilo Crnogorce, Srbe, a u budućnosti i druge Jugoslovane (južnoslavenske podanike Habsburgovaca) u političko jedinstvo. Mogući ustupak Nikole I. u ovom pitanju srpskim Karađorđevcima mogao je biti realiziran samo zbog izvanrednih razloga, ali čak ni njihovo prihvaćanje nije moglo lišiti crnogorskog kralja nekog položaja koji mu je davao pravo na posebnu ulogu u budućoj državi stvorenoj sa Srbijom. Nikola I. je vjerovao u to i uoči Prvog balkanskog rata i u sljedećim godinama, sve dok je imao stvarni utjecaj na situaciju u Crnoj Gori (ugovorno možemo ukazati na siječanj 1916. i tadašnju emigraciju kao trenutak gubitka ovog utjecaja, unatoč kontinuiranim naporima da se on održi³), pokušavajući do kraja voditi crnogorsku državnu politiku kao “politiku velikog cilja”. Nikola I. nije vidio svoj cilj u odvajanju Crne Gore od glavnog toka događaja koji transformiraju Balkan i provedbi isključivo velikocrnogorskog koncepta (koji je imao malo odjeka čak i u samoj Crnoj Gori), već u vršenju odlučujućeg utjecaja na oblik prvo svesrpskog projekta (koji bi se vremenom mogao pretvoriti u jugoslavenski) kroz ojačanu, proširenu i ambicioznu borbu za vlastitu poziciju. Međutim, pokazalo se da je u svojoj igri napravio ozbiljne pogreške. Neke od njegovih inicijativa pokazale su se znatno pretjeranima, posebno u kontekstu prilično nedvosmislene ruske orijentacije na Srbiju kao glavno koordinacijsko središte pokreta/projekta ujedinjenja Jugoslavena, što se dogodilo tijekom formiranja Balkanskog saveza barem nekoliko mjeseci prije izbijanja Prvog balkanskog rata (Čalić, 2013: 81).

Kao što je gore navedeno, glavni cilj crnogorske vojne strategije, a posljedično i primarno područje vojnih operacija pokrenutih radi njezine provedbe, postao je grad Skadar i njegova neposredna okolica. Prema N. Rakočeviću (1991:19), odluka kralja Nikole I. da se bori do kraja za kontrolu nad Skadrom bila je pod utjecajem povijesnih argumenata i razmatranja crnogorskih nacionalnih političkih interesa. U 11. stoljeću Skadar je bio glavni grad Zete. Crnogorska propaganda prije izbijanja Prvog balkanskog rata jasno je navodila da je proglašenje države kraljevstvom 1910. godine predstavljalo uskrснуće

3 Uopredi tekst: Š. Rastoder, Politika svršenog čina (riječ priređivača), u zbirci dokumenata: Rastoder Š. (ur.), Vukićević M. (prev.), *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore (zvanična dokumenta, koja objavljuje Ministarstvo spoljnih poslova Kraljevine Crne Gore)*, Bar-Podgorica 2000, 199–235.

ove srednjovjekovne južnoslavenske države. Također, srednjovjekovna pripadnost Skadra srpskom carstvu Nemanjića, gdje je služio kao reprezentativno sjedište prijestolonasljednika, kao i sjećanje na bitke vođene u blizini Skadra u 15. stoljeću protiv Turaka i Mlečana – nisu bili zanemarivani u politici Crne Gore, koja je navodno imala pravo vladati ovim sjevernoalbanskim gradom, njegovom okolicom, pa čak i cijelim dijelom turskog vilajeta Skadar, smještenog sjeverno od rijeke Mati i naseljenog gotovo isključivo Albancima i Turcima. Povijesni i političko-propagandni argumenti, potkrijepljeni ekonomskim i strateškim opravdanjima (Rakočević 1991: 20), kao i procjene o specifičnom učinku koji se u savezničkoj Srbiji namjeravao izazvati zauzimanjem Skadra i okolice, uključujući i fragment sjeverne albanske morske obale smješten u blizini grada s lukom Shëngjin (Sveti Ivan Meduanski), zasjenili su istinu o apsolutnom nedostatku etnografskih argumenata koje bi mogle opravdati moguće uključivanje osvojenog teritorija u Crnu Goru i njegovu uspješnu integraciju s ovom državom.⁴

Na Cetinju se malo razmišljalo o reakciji velikih sila na pokušaj uspostavljanja crnogorske vlasti nad Skadrom i okolnim područjem, iako su crnogorski vladari morali biti stalno svjesni oklijevanja mnogih diplomata (predvođenih Austro-Ugarima) prema crnogorskom, pa čak i srpskom, širenju na albanski teritorij. Nadalje, iskustvo Crnogoraca u sukobima s Albancima i Turcima oko Ulcinja još je uvijek bilo svježije. Unatoč svim rezervama i rizicima povezanim s provođenjem plana zauzimanja i uključivanja u Crnu Goru, Skadar je ostao ključni element crnogorskog “sna o moći”. Paralele s bitkom za kontrolu nad Ulcinjem vođenom krajem 1870-ih i reference na mitologiziranu srednjovjekovnu povijest u to vrijeme bile su uvjerljive (Pavićević, 2004: 285—286).

Prilikom planiranja svog sudjelovanja u ratu 1912., Crna Gora je također pridavala značajnu važnost okupaciji Metohije (u cijelosti ili barem djelomično), koja je već bila uvelike albanizirana (više nego Kosovo). Ovdje su ulogu igrali povijesni i politički razlozi, kao i strateški i ekonomski argumenti. Potonji prvo zaslužuju da se njima prvima bavimo. Plodnost Dukadinske ravnice može se usporediti s onom dijelova Novopazarskog sandžaka, Gornjeg Polimlja ili ravnice koja se proteže između Skadra i Skadarskog jezera – zbog čega je Crna Gora toliko željela kontrolirati ta područja, koja su trebala op-

4 Već u posljednjoj četvrtini 19. stoljeća Skadar je imao izrazito albanski karakter, o čemu se pisalo i u Crnoj Gori – vidi: T. P. O., *Vijesti iz Skadra*, Glas Crnogorca, br. 22, 16 VI 1879, s. 2.

skrbljivati zemlju žitom (Rakočević, 1991: 19). Međutim, treba ispitati i gore spomenuta povijesna, ideološka i politička pitanja. Želja za podređivanjem Metohije Crnoj Gori, što je bilo ključno za učvršćivanje autoriteta monarhije Petrović-Njegoš u njezinom rivalskom partnerstvu sa srpskim obiteljima Obrenović i Karađorđević (Crnogorci koji su vladali ovom zemljom postali su čuvari srpske “svete zemlje”), već je bila naznačena pjesmom *Onamo, namo* iz 1867. koju je napisao Nikola Petrović Njegoš, koji tada još nije nosio kraljevsku titulu. Ova pjesma, koja sadrži riječi o ujedinjenju oružanih snaga na raspolaganju Srbima (što znači: Srbima iz Srbije i okupiranih “starosrpskih zemalja”, zajedno s Crnogorcima – braćom i jednih i drugih), što bi omogućilo oslobođenje, između ostalih, južne Metohije, funkcionirala je u Crnoj Gori također u godinama 1912 — 1913., kao neslužbena nacionalna himna, potičući na borbu podanike istog Nikole, čija je glava već bila okrunjena kraljevskom krunom. Himna *Onamo, namo*, koja, osim što je puna srpskih, nemanjićevskih simbola Prizrena, spominje i Dečane i Jug (geografski jug, srpske/južnoslavenske zemlje smještene južno od granica slobodne Srbije, čekajuće svoje srpske i crnogorske osloboditelje), dakle sadrži nedvosmisleni manifestaciju crnogorsko-srpskog pijemontizma (Andrijašević, 1997: 174:177; Zielinski, 2011: 22).

Posjedovanje specifičnih političkih i teritorijalnih ciljeva i ambicija (što je podrazumijevalo i geostrateške i ekonomske projekte) značilo je da je Crna Gora, unatoč slabim snagama, ali puna vjere u vlastiti i saveznički uspjeh, kao i u podršku Rusije, nemoć drugih europskih sila,⁵ kao i slabost Turske

5 Ta se nemoć naglašava, između ostalog, u kontekstu austrougarsko-ruskog demarša upućenog državama članicama Balkanskog saveza 8. listopada 1912. i neučinkovitih prijetnji velikih sila, koje su najavljivale da neće priznati teritorijalne promjene uzrokovane savezničkim ratom s Turskom, čijeg se iznenadnog poraza bojalo u Beču, Berlinu, Rimu, Londonu, Parizu, pa čak i Sankt Peterburgu. Ovdje treba napomenuti da Rusija nije odmah i nedvosmisleno napustila svoju strategiju natjecanja s Austro-Ugarskom i Njemačkom za utjecaj u Turskoj, koji se trebao povećati kao rezultat ruskog posredovanja između Turske i kršćanskih balkanskih država u izgradnji mirnih odnosa. U fazi izgradnje savezničkih sporazuma na Balkanu, ruska se politika sastojala u manevriranju između koncepta njihovog odobravanja i pripreme terena za napad na turskog “kolosa s glinenim nogama” (ovdje je važna uloga ruskog izaslanika u Beogradu, M. Hartviga), te suzdržanog hlađenja protuturskih osjećaja (značaj diplomatskih inicijativa ruskog predstavnika u Visokoj Porti, M. Čarikova). U konačnici, smatralo se da je za Rusiju u sukobu s Austro-Ugarskom i Njemačkom za utjecaj u jugoistočnoj Europi povoljnije uspostaviti protuturski front južnoslavenskih država, sposoban stvoriti novu ravnotežu snaga na Balkanu (“Balkan za balkanske države”), sastavljen od ojačanih regionalnih igrača otvorenih ruskom utjecaju. Vidi: Batowski, 1938: 177–180, 185–189; Dymarski, 2010: 243.

(Batowski, 1938: 177—180; Wituch, 1980), s entuzijazmom započela vojne operacije početkom listopada 1912. Te su se operacije odmah usredotočile na borbu za Skadar i okolno područje te na napredovanje prema Metohiji preko Novopazarskog sandžaka.

Predaja Skadra Crnogorcima 23. travnja 1913., nakon šest mjeseci razornih borbi, pokazala se tek pirovom pobjedom, a grad i njegova tvrđava kratkoročnim dobitkom. Već u svibnju Crna Gora je bila prisiljena predati sudbinu grada velikim silama, koje su trebale odlučiti o njegovoj budućnosti (Bališ, 2004: 47—59). Dana 14. svibnja 1912. okupacijske crnogorske snage u Skadru zamijenile su međunarodne austrougarsko-britansko-francusko-njemačko-talijanske trupe (Rawski, 2000: 89). Dana 28. studenog 1912. u Vlari je proglašena albanska država, a Austro-Ugarska je bila njezin glavni saveznik i zaštitnik, suprotstavljajući se crnogorskim, srpskim i grčkim teritorijalnim zahtjevima prema bivšim turskim vilajetima Skadar i Janjina. Albanska državnost dobila je priznanje velikih sila već 20. prosinca 1912., a početak 1913. njihovi su diplomati, između ostalog, proveli dogovarajući se o granicama Albanije. Pretpostavljalo se da će ona uključivati Skadar, unatoč prosvjedima koje su Crnogorci uputili britanskom premijeru Edwardu Greyu (Dymarski, 2010: 266—267). Ruski prijedlog da se Đakovica ustupi metohijskoj Srbiji kao ekvivalent jugoslavenskim državama u slučaju moguće odluke o predaji Skadra Albaniji, a ne njegovim osvajačima, tj. Crnogorcima, kao i konačna odluka međunarodne Konferencije veleposlanika o ovom pitanju od 22. ožujka 1913. (Raspopović, 1996: 567), *de facto* je učinio herojske napore vojnika Nikole I. u borbi za taj grad potpuno besmislenima. Stoga se jednako besmislenim može smatrati i naknadno odbijanje od strane Crne Gore ponude o kompenzaciji za odricanje od Skadra, koju su joj velike sile podnijele početkom travnja 1913.

Bitka za zauzimanje dijela Novopazarskog sandžaka, smještenog sjeverno od povijesnog središta crnogorske države, i Metohije, završila je bolje za Crnogorce nego u slučaju Skadra. Formacije Istočnog odreda borile su se na tim područjima (kao što je spomenuto, kasnije su se premjestile u Skadar). Crnogorci su gotovo bez borbe zauzeli značajan dio Sandžaka u listopadu 1912. Iz zauzetog sandžačkog teritorija, vojnici Janka Vukotića napredovali su prema Metohiji, gdje su, međutim, naišli na srpske snage koje su namjeravale pripojiti područje Karađorđevićevoj Srbiji. Crnogorci su zauzeli dva važna urbana središta u Metohiji, Peć i Đakovicu, dok je srpska Ibarska vojska uspjela zauzeti Novi Pazar i Kosovsku Mitrovicu na putu prema Metohiji. Na prijelazu

iz listopada u studeni, Srbi su odatle premjestili svoje snage u gore spomenute metohijske gradove, što je crnogorsko-srpski “[...] bratski sukob učinilo vrlo vjerojatnim”. Srećom za obje strane, to se nije dogodilo. Kao rezultat toga, crnogorska i srpska uprava su neko vrijeme djelovale u Metohiji (Dymarski, 2010: 246). U konačnici, poslijeratna srpsko-crnogorska granica označena je na način da je područje Metohije podijeljeno između Crne Gore i Srbije, dodijelivši Peć prvoj, a Đakovicu drugoj (kao rezultat spomenutog međunarodnog pregovaranja o kompenzaciji Skadra). Prizren, smješten u južnom dijelu Metohije – urbano središte s posebnim potencijalom, koje je svakako nadmašivalo Peć – našao se unutar srbijanskih granica. Crnogorski snovi o vladanju gradom, koji je slavio Nikola I., time su se raspali, ali nakon nevidenog slučaja Skadra, ovo vjerojatno nije bio ni najgori poraz (Prizren je, barem, pao pod savezničku vlast).

Ishod Prvog balkanskog rata 1912 — 1913. za Crnu Goru bio je takav da je teško nedvosmisleno procijeniti je li završio porazom ili pobjedom. Formalno, naravno, pobjedom. Unatoč gubitku kampanje za kontrolu nad Skadrom i okolnim područjem te prisilnoj podjeli Metohije na crnogorski i srpski dio zbog događaja na frontu (i međunarodne korekcije u đakovičkom sporu), Crna Gora je, osvojivši dio ovog zemljišta, južni dio Novopazarskog sandžaka (koji je obuhvaćao područje bivše turske Plavsko-Gusinjske nahije), kao i pojaseve zemlje u blizini vrlo značajne Podgorice, proširila svoj teritorij s 9.335 km² na 14.254 km² (Batowski, 1938: 224). Takvo širenje najmanje balkanske države trebalo bi smatrati uistinu značajnim. Toliko da je stvorilo ozbiljan problem. Naime, rijetko naseljena i siromašna Crna Gora teško je osigurala učinkovitu upravu na tako velikom području, a razvoj dobro osmišljenog, koherentnog koncepta za gospodarsko korištenje stečenog potencijala bio je vrlo težak zadatak. Druga je stvar što je crnogorska država, unutar svojih novih granica, koje joj je međunarodna zajednica odobrila 1913. godine, trajala samo kratko; sve se promijenilo u smjeru nepoželjnog za Cetinje tijekom i kao posljedica Velikog rata, koji je počeo gutati Balkan u ljeto 1914. godine.

Smatrati posljedice Prvog balkanskog rata porazom za Crnu Goru također je opravdano. One uključuju i uistinu pirove pobjede koje su se pretvorile u velike poraze (Skadar), ili manje poraze (nužnost davanja ustupaka Srbiji u Metohiji), ali i, možda prije svega, razmjere ljudskih gubitaka i ekonomske posljedice sudjelovanja u ratu. Slijedeći M. Dymarskog (2010: 226), treba podsjetiti da je Crna Gora platila tijekom Prvog balkanskog rata

[...] najveće gubitke u odnosu na veličinu svoje vojske. Od 35 600 mobiliziranih, 2430 vojnika je poginulo, 406 je umrlo od rana i bolesti, a 6603 vojnika je ranjeno, što je ukupno 9439, gotovo trećina snage crnogorske vojske.⁶

Naravno, jedan od uzroka velikih ljudskih gubitaka s crnogorske strane bio je u činjenici da crnogorska vojska u to vrijeme još nije imala sanitetsku službu.

Ekonomske posljedice sudjelovanja u ratu, koje je Crna Gora osjetila u razdoblju od njegova završetka do izbijanja Prvog svjetskog rata, mogu se opisati jednom riječju: propast (detaljnija analiza bi, međutim, zahtijevala zasebnu studiju).

Također, politički ciljevi koji su vodili kralja Nikolu I. kada je odlučio boriti se uz Srbe i druge balkanske saveznike protiv Turske, s kojom je crnogorska država imala barem dobre odnose uoči Prvog balkanskog rata, nisu ostvareni na način koji bi Crnoj Gori mogao donijeti dugoročne koristi u smislu jačanja njezina međunarodnog autoriteta, odnosno – kako je već gore naznačeno – postizanja takvog regionalnog političkog položaja koji bi mogao osigurati subjektivnu, a ne objektivnu ulogu male monarhije u izgradnji, zajedno sa Srbijom, velikog jugoslavenskog projekta.

Crna Gora, iako proširena i pod kontrolom nekih područja od iznimnog značaja i za Srbiju (dio Metohije s Peći, sjedištem Srpske pravoslavne patrijaršije, i dio Novopazarskog sandžaka), bila je slaba država zbog ratnih gubitaka u ljudstvu, oružju i finansijskim izdacima, bez potencijala da postane partner većoj Srbiji. Monarhija Karadorđević, potaknuta podrškom Rusije, koja je bila svjesna da bi srpski, a ne crnogorski, potencijal mogao biti osnova za ostvarenje dugoročnih političkih i gospodarskih planova Sankt Peterburga na Balkanu, osjećala se, unatoč gubitku svojih dobitaka u Albaniji, neprikosnovenim političkim vođom cijelog južnoslavenskog područja, te pobjednikom Prvog balkanskog rata (a kasnije i Drugog balkanskog rata 1913., u kojem je pobijedila Bugarsku lišeći je imperijalnih iluzija – također uz podršku, među ostalima, Crne Gore, koja je ponovno bila opterećena ratnim naporima). Preuzimanjem ovakove uloge Srbija nije imala nikakvu obavezu da išta ustupi Crnoj Gori (ovakav srbijanski stav mogao se uočiti i prije u uvjetima diktiranim Crnogorcima u Skadru tijekom njihove zajedničke opsade tog grada), tek im je pružila

6 M. Dymarski temelji svoje podatke na informacijama iz publikacije: N. Adžić, *Stvaranje i razvoj crnogorske nacije*, Cetinje 1995, s. 217 (pogrešno citirajući ga kao N. Andžića).

priliku da igraju sporednu ulogu u ujedinjenju južnoslavenskih naroda pod srpskom hegemonijom. Ambiciozan, ali bez stvarne osnove za svoje velike planove, "stari kralj" Nikola I. prestao je biti politički partner srpskom dvoru i Nikoli Pašiću, te je počeo biti netko čije se sudjelovanje moglo iskoristiti u ovom ili onom projektu, a zatim beskrupulozno odbaciti. To je dramatično potvrđeno razvojem srpsko-crnogorskih odnosa tijekom Prvog svjetskog rata. To nije bio stjecaj okolnosti, već su uslove za ovo zajednički stvorili službeni Beograd i njegovi saveznici, poput Andrije Radovića ili Janka Spasojevića, koji se na početku nisu uvijek otvoreno pojavljivali na ovim pozicijama (Andrijašević, 2012; Rastoder 2000: 199—235).

Međutim, bilanca dobitaka i gubitaka Crne Gore iz Prvog balkanskog rata i procjena njezina uspjeha u postizanju političkih i teritorijalnih ciljeva u toj povijesnoj točki ne mogu se zaključiti bez razmatranja još jedne važne, iako općenito nedovoljno prepoznate teme – naime, veze između crnogorskih političkih ciljeva i djelovanja i albanskog pitanja. Kako je to rekao ugledni poljski povjesničar Henryk Batowski (1938: 184):

Osim četiriju savezničkih kršćanskih država i Turske, na [Balkanskom] poluotoku postojao je još jedan faktor koji je mogao značajno utjecati na tijek događaja: albanska nacija. Ignoriran od strane Mladih Turaka i ne puno bolje cijenjen od strane kršćanskih država, ovaj je faktor ipak postigao trenutno znatan uspjeh, koji je, da nije bilo neposrednog izbijanja rata, mogao temeljno promijeniti situaciju na Balkanu u roku od nekoliko godina.

Doista, albanski ustanci 1910 — 1912., jer na to je citirani istraživač mislio, doveli su do produbljivanja svijesti o vezama između Albanaca iz raznih vilajeta osmanske Turske, a u vojnoj i političko-administrativnoj dimenziji, između ostalog, do tako značajnih postignuća kao što je privremeno zauzimanje Skopja, tadašnjeg glavnog grada velikog Kosovskog vilajeta, na dan 12. VIII. 1912. (Czekalski, 2012: 200).

Zanimljivo je da su i Crna Gora i Srbija imale relativno značajan dosje mijenjanja u albanske poslove, iako onaj koji je dugoročno bio neotkriven i jednostavno podcijenjen u njihovim političkim strategijama, koje su izgrađene već u 19. stoljeću. Taj dosje im je omogućio da iskoriste unutaralbanske nesloge uzrokovane razlikama u vjerskim denominacijama i političkim kalkulacijama. Činilo bi se da je to bio dobar znak za crnogorske ili srpske (ili čak zajedničke)

koncepte osiguranja mogućnosti utjecaja na sjevernoalbansku katoličku zajednicu (Raspopović, 1996: 524—529, 550—560; Bicaĳ, 2003; Nika, 2003). Međutim, zbog sretnog spleta lokalnih i međunarodnih političkih okolnosti, s ovom zajednicom, koja je najčešće svoje zaštitnike vidjela u katoličkim monarsima (austrougarskom i talijanskom), bilo je moguće sklopiti razne sporazume. Njihove najpovoljnije varijante iz perspektive slavenskih država u čijoj je neposrednoj blizini djelovala spomenuta skupina Albanaca čak su nudile nadu da će se u sjevernom dijelu autohtonih albanskih zemalja, pod vodstvom katoličkih Mirdita, stvoriti ostatak države, neovisne o Turskoj i muslimanskim Albancima. Ta država (ili bolje rečeno mikro-država), unatoč svojim prohabsburškim i protalijanskim simpatijama, mogla bi učiniti određene političke i ekonomske ustupke svojim kršćanskim susjedima – Slavenima, koji su stali na njihovu stranu u antagonizmima s muslimanskim sunarodnjacima. Ti antagonizmi bili su uobičajeni u unutaralbanskim odnosima u to vrijeme, unatoč uključenosti dijela katoličke albanske elite iz Skadarskog vilajeta i dijaspore u projekt ujedinjenja Albanije (Szczepański, 2007: 5—15).

Od crnogorsko-srpskog dvojca, tijekom albanskih ustanaka protiv Mladoturaka, uoči Prvog balkanskog rata, čini se da je Crna Gora imala bolje razumijevanje onoga što se događa u unutaralbanskim odnosima i jače argumente za potencijalnu federaciju sjevernih albanskih katolika. To je uvelike bilo zahvaljujući crnogorskome konzulatu u Skadru, na čijem je čelu prvo bio Petar Plamenac, a zatim Dušan Gregović. Važno je prisjetiti se i aktivnosti koje su poduzimali albanski iseljenici u Nikšiću, Cetinju i Podgorici (osobito onih s kraja 1910. i od 1911. do 1912.) i drugim crnogorskim središtima, gdje su, tijekom albanske protuturske pobune, osnovane agencije Albanskog komiteta Ismaila Qemala (Dymarski, 2012b: 216—219). Ne bi bilo pretjerano reći da je tada Crna Gora bila najvažnije migracijsko odredište za Albance koji su bježali iz straha od turskih odmazdi. Neke od Albanaca koji su stigli u Crnu Goru, crnogorske su vlasti naselile u Nikšiću. Međutim, mnogi od njih bili su aktivni i na području Podgorice, blizu albanske Malesije, ili čak u samom Cetinju (Bicaĳ, 2003: 109—126). Crnogorski časopisi i određene vladine jedinice posvetili su znatnu pozornost albanskim emigrantima. Međutim, problem su s interesom pratili i Srbi.⁷ Crnogorci su više puta bili optuživani za poticanje antiturskih

7 Tako npr. u prosincu 1910. srbijanski konzul u Skopju, Jovan M. Jovanović, opisao je svom nadređenom u Beogradu, Milovanu Milovanoviću, bijeg “u planine, a odatle u Crnu Goru”

osjećaja među Albancima iz Mirdite i Malesije, za naoružavanje njihovih pobunjeničkih jedinica, pa čak i za vođenje pregovora s važnim albanskim vođama s utjecajem koji se proteže izvan sjevernoalbanskog područja pobunjeničkih operacija – Bajramom Currijem i Isom Boletinijem. Ove optužbe nipošto nisu bile neutemeljene.⁸ S takvom osnovom za razvoj, ili čak intenziviranje, crnogorskih veza s nekim Albancima sklonima favoriziranju Crnogoraca, isplatilo se uložiti potrebna sredstva kako bi ih se učinilo saveznicima kraljevstva Petrovića-Njegoša tijekom Prvog balkanskog rata. Utjecaj među sjevernim albanskim katolicima mogao je biti ne samo potencijalna prednost u oružanom sukobu s Turskom, koja bi, u takvim okolnostima, morala težiti ukklanjanju svoje uprave i vojnog osoblja iz Skadra bez istovremenog narušavanja odnosa s Albancima iz Skadra i okolnog područja, već i adut u raznim budućim pregovorima sa Srbijom, određujući ulogu koju bi Crna Gora mogla imati u procesu ujedinjenja Jugoslavena, kao i u komunikaciji s austrougarskim i talijanskim diplomatima (i, u manjoj mjeri, onima koji predstavljali druge europske sile).

Naglasimo još jednom – primjereni i pravovremeni napori za ulazak u politički i vojni sukob 1912 — 1913., osiguran raznim alternativnim sporazumima sa sjevernoalbanskim vođama, stvorio bi priliku za postavljanje crnogorske države u povoljniji položaj u odnosu na Srbiju, kojoj bi Crna Gora

jednog od albanskih pobunjeničkih zapovjednika, Sulejmana Batuše, kojeg je pratio 150 *vide-nih Arbanasa*. Vidi: Jovan M. Jovanović – Gospodinu dr. Milovanu D. Milovanoviću Ministru inostranih dela – Beograd, Skopje, 9 XII 1910, u: B. Peruničić, *Svedočanstvo o Kosovu 1901 — 1913*, Beograd 1988, s. 492; Generalni konsul Jovan M. Jovanović – Ministarstvu inostranih dela, Beograd, Skopje 9 XII 1910, tamo, s. 493; M. Vojvodić, *Prilike na Kosovu i Metohiji i politika Srbije 1881 — 1912*, u: isti, *Srbija i balkansko pitanje (1875 — 1914)*, Novi Sad 2000, s. 55–56.

⁸ U službenim govorima cetinjski političari s kraja 1910. i 1911. žalili su se na poroznost crnogorskih granica, kroz koje su od prosinca 1910. u zemlju prodirale skupine naoružanih Albanaca podređenih I. Boletiniju (vidi.: *Crna Gora i ustanak*, Beogradske novine, br. 79, 21 III 1911, s. 1). Na Cetinju je jasno naglašeno *korektno ponašanje* Crne Gore prema Turskoj, što je, koristeći današnju terminologiju, značilo pridržavanje Crne Gore političke korektnosti u odnosima s osmanskom državom. Međutim, kako je Turska slabila, smanjivala se i motivacija Crne Gore da održi tu korektnost. Vješto vođenom politikom, crnogorski dvor pokušao je pridobiti plemenske vođe sjeverne Albanije. Dokaz takvih napora bila je, između ostalog, misija posebnog predstavnika crnogorskog kraljevskog dvora među Albancima, u kojoj je albanskom vođama, prethodno navodno nepoželjnim u Cetinju (I. Boletini i B. Curri), ponudeno da se presele u Crnu Goru i odatle koordiniraju napade na Turke. Vidi.: *Ministarstvo vojno Kraljevine Srbije – Beograd Ministru inostranih dela Kraljevine Srbije – Beograd*, Beograd 6 VI 1912, u: *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903 — 1914*, kn. V, 1: 1/14. januar — 14/27. juli 1912., pril. M. Vojvodić, ured. R. Samardžić, Beograd 1984., s. 812–813.

i njezin utjecaj u jadranskoj regiji naseljenoj Albancima sigurno bili potrebni. Uzimajući u obzir navedeno, Crna Gora se mogla boriti za održavanje zadovoljavajućeg položaja u uskoro formiranoj strukturi jugoslavenskog državnog organizma ili, alternativno, učinkovitije težiti državnoj neovisnosti i savezništvu slobodnog crnogorskog kraljevstva sa Srbijom/Jugoslavijom i Albanijom. No, te potencijalne prilike nisu se ostvarile. Između 1914. i 1918. Crna Gora je, ponovno igrajući ulogu saveznika kojeg je koristila Srbija, bila prisiljena voditi samo bitku za opstanak (Živojinović, 1996). Ovu bitku Crna Gora potpuno je izgubila i njen suverenitet je u konačnici ukinut. Teritorijalni uspjesi (iako umanjeni odricanjem kontrole nad Skadrom i njegovom neposrednom okolicom) koje je Crna Gora upravo postigla zahvaljujući ishodu nedavnog Prvog balkanskog rata, nisu postali njezina trajna tekovina. Posljedice ovog kratkoročnog uspjeha pokazale su se tragičnima. Crna Gora, iako neko kratko vrijeme teritorijalno proširena, bila je potpuno neučinkovita i nesposobna postati pravi partner u odnosima sa Srbijom. Do kraja 1918., baš kada je završio Veliki rat u Europi, temeljno preoblikujući kartu jugoistočnih i središnjih dijelova Starog kontinenta, jednostavno je postala dio Srbije (Vujović, 1962; Šuković, 2004; Živojinović, 2002). Zatim je postala dio Kraljevine SHS/Jugoslavije kojom je vladala dinastija Karađorđevića, i u toj državi je, i u njezinim kasnijim nasljednicama, gotovo stoljeće čekala na okolnosti koje bi joj omogućile da ponovno stekne neovisnost.

/ Literatura

Adžić, Novak. 1995. *Stvaranje i razvoj crnogorske nacije*. Cetinje.

Andrijašević, Živko, M.: Crnogorci protiv Crne Gore – <http://www.montenegro.org.au/cgneprijatelji.html>, Pristupljeno: 6. siječnja 2012.

Andrijašević, Živko, M., Ideološko-političko značenje pjesme "Onamo, namo", *Stvaranje*, I–V, 1997: 174–177

Bališ, Grzegorz. 2004. Kryzys skadarski 1913 roku, *Studia Historyczne*, 47, 2004: 47–59.

Batowski, Henryk. 1938. *Państwa bałkańskie 1800 — 1923. Zarys historii dyplomatycznej i rozwoju terytorialnego*. Kraków.

Bicaj, Isa. 2003. *Marrëdhëniet shqiptaro-malazeze (1881 — 1914)*. Prishtinë.

Czekalski, Tadeusz. 2012. Baballaret e Kombit – karakteristika i aktivnoća al-

bańskich elit politycznych w toku I wojny bałkańskiej, *Balkanica Posnaniensia. Acta et studia*, XIX, 2012: 197—206.

Čalić, Mari-Žanin [Calic, Marie-Janine]. 2013. *Istorija Jugoslavije u XX veku*, Beograd.

Dymarski, Mirosław. 2010. *Konflikty na Bałkanach w okresie kształtowania się państw narodowych w XIX i na początku XX wieku*. Wrocław.

Dymarski, Mirosław. 2012a. Aspekty ekonomiczne i społeczne wojen bałkańskich, *Balkanica Posnaniensia. Acta et studia*, XIX, 2012.

Dymarski, Mirosław. 2012b. Polityczne i kulturowe relacje czarnogórsko-albańskie w XX i XXI wieku, u: Stawowy-Kawka, Irena (ur.). *Międzycywilizacyjny dialog w świecie słowiańskim w XX i XXI wieku*, Kraków 2012: 216—219.

Giza, Antoni. 1991. Jugoslawizm władców Czarnogóry w pierwszej połowie XIX w., *Przegląd Zachodniopomorski*, 4, 1991: 23—38.

Nika, N. 2003. *Përmbledhje dokumentesh mbi kryengritjet shqiptare (1910 — 1912)*, Priština.

O., T. P. 1879. Vijesti iz Skadra, *Glas Crnogorca*, 22, 16 VI 1879, 2.

Pavićević, Branko. 2004. *Sazdanje crnogorske nacionalne države 1796 — 1878*. Podgorica.

Peruničić, Branko. 1988. *Svedočanstvo o Kosovu 1901 — 1913*. Beograd.

Rabka, Robert. 2010. *Balkany 1912 — 1913*, Warszawa.

Rakočević, Novica. 1991. Crna Gora u Balkanskom ratu. Nacionalni, politički i ekonomski uzroci, u: Stojančević, Vladimir (ur.), *Prvi Balkanski rat. Okrugli sto povodom 75. godišnjice 1912 — 1987*. 28. i 29. oktobar 1987., Beograd.

Raspopović, Radoslav, M. 1996. *Diplomatija Crne Gore 1711 — 1918*, Podgorica — Beograd.

Rastoder, Šerbo. 2000. Politika svršenog čina (trijeć priredivača), u: isti (ur.), Vukićević N. (prev.), *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore (zvanična dokumenta, koja objavljuje Ministarstvo spoljnih poslova Kraljevine Crne Gore)*. Bar — Podgorica, 199—235.

Rawski, Tomasz. 2000. Państwa Europy Południowo-Wschodniej i ich armie podczas wojen bałkańskich w latach 1912 — 1913, u: Balcerak, W. (ur.). *Państwa narodowe Europy Środkowo-Wschodniej w XX wieku*. Łowicz-Warszawa.

Szczeпаński, Wojciech. 2007. Znaczenie katolicyzmu dla odrodzenia narodowego Albańczyków i budowy przez nich własnego państwa (druga połowa XIX — początek XX w.), *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, XLII, 2007: 5—15.

Šuković, Mijat. 2004. *Podgorička skupština 1918*. Podgorica.

Tanty, Mieczysław. 2011. Terytorialne aspiracje uczestników wojen bałkańskich, u: Znamierowska-Rakk, Elżbieta (ur.), *Centrum i peryferie Europy Środkowo-Wschodniej. Kształtowanie się terytoriów i granic państw od średniowiecza do współczesności*. Warszawa 2011.

- Tomić, Jaša. 1913. *Rat u Albaniji i oko Skadra 1912. i 1913. godine*. Novi Sad.
- Vojvodić, Mihailo, Samardžić, Radovan (ur.). 1984. *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903 — 1914*, kn. V, 1: 1/14. januar — 14/27. juli 1912. Beograd.
- Vojvodić, Mihailo. 2000. Prilike na Kosovu i Metohiji i politika Srbije 1881 — 1912, u: *isti, Srbija i balkansko pitanje (1875 — 1914)*. Novi Sad 2000.
- Vujović, Dimitrije-Dimo. 1962. *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*. Titograd.
- Wituch, Tomasz. 1980. *Tureckie przemiany. Dzieje Tucji 1878 — 1923*. Warszawa.
- Zielinski [Zieliński], Bogusław. 2011. Ideje crnogorske himnografije, u: Bečanović, Tatjana, Glušica, Rajka, Andrijašević, Živko, Jovović Nataša, *Njegoševi dani 3. Zbornik radova – Nikšić, 1 — 3. septembra 2010*. Nikšić.
- Živojinović, Dragoljub. 1996. *Crna Gora u borbi za opstanak 1914 — 1922*. Beograd.
- Živojinović, Dragoljub. 2000. *Nevoljni saveznici. Rusija, Francuska, Velika Britanija, SAD, 1914 — 1918*. Beograd.
- Živojinović, Dragoljub. 2002. *Kraj Kraljevine Crne Gore. Mirovna konferencija i posle 1918 — 1921*. Beograd.

WOJCIECH SZCZEPAŃSKI

The realization of political and territorial objectives of Montenegro's on the eve of and during the First Balkan War: from short-term successes to tragic consequences

The paper examines the position of Montenegro and the political and territorial goals it formulated immediately before and during the First Balkan War. As the smallest of the Balkan states at the beginning of the 20th century, Montenegro was particularly interested in creating an anti-Turkish alliance. Montenegro's most important partner was Serbia. Montenegro did not rule out unification with Serbia into a single state, but its ruler, Nikola I. Petrović-Njegoš, feared subordination to Serbia and the unequal status of Montenegro and Montenegrins, and was also concerned about the uncertainty of the future of the Montenegrin dynasty. Finding itself in such a complex situation, Montenegro saw the upcoming First Balkan War as an opportunity to improve its position and strengthen its potential in relations with Serbia. In Cetinje, on the eve of the war, ambitious political and territorial goals were set to ensure this. Montenegro wanted, above

all, to annex the fertile lands of the Novi Pazar Sandžak and Metohija, as well as the strategically important city of Shkodra and its surroundings. Ultimately, as a result of the First Balkan War, it achieved the first two of the three territorial goals mentioned here, although their implementation was partial, as it had to share these areas with Serbia. Montenegro failed to gain control over Shkodra and the surrounding area, inhabited predominantly by Albanians. There were several reasons why Montenegro failed to achieve its territorial and political aspirations: from the poor financial and military situation to the wrong decisions of King Nikola I. The author particularly warns against underestimating the importance of the Albanian issue, which has not been sufficiently emphasized in previous studies analyzing the situation in Montenegro on the eve of and during the First World War, as well as Montenegro's relationship with Serbia. However, proper use of the potential that Montenegrins could have gained by strengthening relations with the northern Albanian communities and ensuring more effective influence in this area could have placed Montenegro in a better position. This, in turn, would have been significant for Montenegro's position in relations with its allies and neighbors in the following years, during which the First World War and the process of Serbian-Montenegrin, and then all-Yugoslav unification took place.

KEYWORDS: *Montenegro, First Balkan War, political and territorial goals, Serbia, Albanians*

Od Porfirogenitovih “krštenih Srba” do Bošnjana: rat, granica, politički konflikti i dinamika etničkih identiteta u Bosni i Humskoj zemlji (X — XIV vijek)

VUK BAČANOVIĆ

Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Rad analizira transformacije kolektivnih identiteta u Bosni, Srpskoj zemlji i Humskoj zemlji između X i XIV vijeka, polazeći od teze da su rat, politički konflikt i granični režimi presudni faktori u oblikovanju srednjovjekovnih oblika pripadnosti. Na osnovu franačkih, vizantijskih, papinskih i domaćih diplomatskih izvora pokazuje se da odrednice poput Srbin, Bošnjаниn, Sclavus, Vlah, natio i ethnos ne predstavljaju stabilne etničke kategorije, već političko-pravne označitelje nadležnosti, lojalnosti i teritorijalne organizacije. Posebno se razmatra pojava termina Bošnjаниn u XIV vijeku kao integrativne oznake podanika bosanske države, koja postepeno preuzima primat nad ranijim nazivom Srbin u diplomatskoj praksi, bez potpunog identitetskog diskontinuiteta. Ova promjena tumači se kao rezultat ratova, vazalnih prekompozicija i institucionalne potrebe za širim političkim okvirom pripadnosti. Zaključno, rad argumentuje da je identitet u srednjovjekovnoj Bosni bio dinamična kategorija oblikovana konfliktom i pravnom praksom, a ne statična etnička konstanta.

KLJUČNE RIJEČI: srednjovjekovna Bosna; Raška; Humska zemlja; Srbi; Bošnjани; etnički identitet; etnogeneza; natio; ethnos; diplomatika; povelje; pravna praksa; rat i granica

/

Polazeći od uvida da se “identitet” ne svodi na jednu, koherentnu oznaku već na čitav spektar društveno-institucionalnih uloga i samopercepcija koje se preklapaju ili čak međusobno proturječe, ovaj rad polazi od pretpostavke da su ratovi, prekidi mira i posljedične promjene granica među ključnim mehanizmima koji u srednjem vijeku proizvode i umnožavaju upravo takvu višeslojnost.¹ Drugim riječima: “etnička zbrka” na koju generalno nailazimo u srednjovjekovnim, pa i bosanskim dokumentima nije dijagnostička pogreška izvora nego rezultat historijske stvarnosti pograničnih društava, u kojima simboličke, pravne i fiskalne klasifikacije stanovništva mijenjaju značenje brže nego što to naša današnja, modernistička terminologija i svijest može pratiti. U ovoj perspektivi, termini na koje nailazimo u srednjovjekovnim dokumentima poput *gens*, *natio* i *populus* nisu samo etničke supstance, nego historijski promjenjive platforme kolektivnog djelovanja. Njihovo značenje zavisi od režima moći (ko je najjači i u mogućnosti da zavlada, ko sudi, ko ubire daće i, na kraju krajeva, ko i zbog kojih razloga vodi rat i predvodi u bitku), od ekonomije (nadziranja trgovačkih puteva, kome garantuje bezbjednost), te od ritma nasilja (kada i kako se prekidaju i obnavljaju kanali mobilnosti ljudi i dobara). Rat i granica pritom nisu tek kulise: oni su “laboratorije” u kojima se kategorizacije stanovništva testiraju, preimenuju, prepakuju i uvezuju u različite pravne prakse. Odnosno, kako je objasnio vizantolog Janis Stouraitis, koji se bavi i sociologijom i antropologijom srednjovjekovnog rata:

Uloga rata u oblikovanju i preoblikovanju različitih oblika državnosti i vizija zajedništva u srednjem vijeku tema je koja zaslužuje znatno više pažnje nego što ju je do sada dobila. U historijskoj sociologiji gotovo je opšte mjesto tvrdnja da kolektivne identifikacije, grupna solidarnost i unutrašnja homogenost nisu uzroci, već prije posljedice ratova i međugrupnog nasilja. Historijski izvori, međutim, pokazuju da

1 O ulozi rata u oblikovanju srednjovjekovnih identiteta vidi: Stouraitis, Yannis, ur. *War and Collective Identities in the Middle Ages: East, West, and Beyond*. Leeds: ARC Humanities Press, 2023.; Cooper, Kate i Conrad Leyser, ur. *Making Early Medieval Societies: Conflict and Belonging in the Latin West, 300 – 1200*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016. O načinima kako pristupiti istoriji iz antropološkog ugla, pa tako i fenomenu rata i njegovom uticaju na identitete ljudskih bića: Reinhard, Wolfgang. *Geschichte als Anthropologie*. Herausgegeben von Peter Burschel unter Mitarbeit von Marie von Lüneburg. Köln–Weimar–Wien: Böhlau Verlag, 2017.; Malešević, Siniša. “Introduction: War, Violence and the Social.” U: *The Sociology of War and Violence*, str. 1–14. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

uticaj rata na stabilnost, koheziju i kulturnu homogenizaciju različitih oblika zajednica – bilo da je riječ o etničkim ili nacionalnim grupama, kraljevinama, carstvima ili nacijama – može biti podjednako graditeljski i razarajući. To znači da, iako rat često podstiče diskurse kolektivnog razgraničenja i isticanja “drugosti”, oštreci tako granice između grupa i učvršćujući stereotipe, ipak se kolektivni identiteti ne mogu smatrati ni prirodnim, ni nužno automatskim ishodom rata.²

Polazimo od premise da su “etnička imena” u diplomatiki istovremeno pravne i političke kategorije – operativni označitelji nadležnosti, lojalnosti i mobilnosti – te da, kao takvi, ne mogu biti čitani kao puki opis “stvarnog” stanovništva bez obzira na kontekst. Analiza se oslanja na sačuvane bosanske i humske povelje i ugovore, kao i na relevantne dubrovačke kopijalne tradicije, pri čemu nas ponajprije zanimaju frekvencije i funkcije ključnih odrednica u samim formulama teksta (arenege, dispozicije, sankcije, koroboracije). Hronološko polazište čini najraniji sloj bosanske diplomatike: trgovačka povelja bana Kulina Dubrovniku (1189), u kojoj se vladar samoodređuje kao “Ban bosanski” u odnosu na “građane Dubrovnika”; potom slijede povelje bana Mateja Ninoslava (1232 — 1249), koje – u simetričnim klauzulama o sudskoj nadležnosti i obeštećenju – eksplicitno postavljaju relacije između “Srbina” (u Bosni) i “Vlaha” (Dubrovčanina u romanskom značenju). Na taj način se već u najstarijim bosanskim ispravama prepoznaje dvostruka matrica označavanja: (1) unutrašnja, kojom se konstituše političko-pravni kolektiv pod vlašću bana, i (2) spoljašnja, kojom se pravno artikulišu odnosi s “drugima” (Dubrovčani/Vlasi) kroz garantovane prolaze, sudove i naknade štete. Paralelni raški materijal (Nemanjine, kao i povelje njegovog sina, velikog župana i kasnijeg kralja Stefana Dubrovniku) pokazuje srodnu normativnu logiku, što nam omogućava komparativno čitanje zajedničkog jadransko-zaledinskog pravnog idioma. Metodološki, tekst kombinuje tri komplementarne ravni: (a) diplomatološko čitanje formula (gdje su etnonimi i topoetnonimi ugrađeni u dispozitive prava i dužnosti), (b) konceptualnu istoriju pojmova *natio/ethnos* u ranosrednjovjekovnim latinskim i vizantijskim narativima (Ajnhard, Porfirogenit, Kinam), i (v) antropologiju konflikta i granice kao okvira u kojem se političke zajednice

2 Stouraitis, Yannis, War and Peoplehood in the Middle Ages: An Introduction. U: *War and Collective Identities...*

preimenuju i redistribuiraju (tako da imenovanje označava ne samo porijeklo, već i status u režimu vlasti i razmjene). Posebno ćemo pratiti prijelaz od ranijih samoodrednica (“Srblijin”) ka sve češćoj upotrebi “Bošnjanim” u XIV vijeku, tumačeći ga kao strategiju političke integracije raznorodnih populacija i teritorija u uslovima ratova, vazalnih prekompozicija i crkveno-pravnih preuređenja. Ključna istraživačka pitanja su sljedeća: šta u datim kontekstima označavaju imena poput “Srblijin”, “Bošnjanim”, “Vlah”, “Humljanin” – da li prije svega etničku pripadnost, pravni status, teritorijalnu lojalnost ili kombinaciju navedenog? Kako se ta imena preklapaju s pridjevima (“bosanski”, “srpski”, “humski”) u konstruisanju prostornih i jurisdikcijskih cjelina? U kojoj mjeri se promjene u frekvenciji ovih označitelja podudaraju s prelomnim političkim događajima (vizantijsko-ugarski ratovi, širenje banovine, integracije humskih prostora, jačanje dubrovačkih trgovačkih privilegija)? I konačno, kako uporedni materijal (Ajnhardova *natio*, Kinamov ἔθνος) osvjetljava ranu fazu formiranja političko-etničkih zajednica na zapadnom Balkanu, uključujući Bosnu koju narativni izvori opisuju kao ἔθνος “razdvojeno od ostale Srbije”? Uvjereni smo da “zbrke” u izvorima nisu puka terminološka nedosljednost, nego tragovi namjerne pragmatičke upotrebe imena u upravljanju konfliktom, komunikacijom i pravdom. U tom smislu, uvodni pregled postavlja okvire za razradu prve istraživačke cjeline – perioda koji se otvara formulom “...ako vjeruje Vlah Srblijina...”, u kojem će se pokazati kako pravne klauzule o sudu, šteti i slobodi kretanja istovremeno mapiraju i transformišu jezik pripadnosti u srednjovjekovnoj Bosni i Humu.

/ Prvi period: “...ако вѣрѹє влахъ срѣблѣна...”

Etnički i srodni identiteti koji se mogu pratiti na teritorijama što su u različitim razdobljima između X i XV vijeka obuhvatale političke okvire srednjovjekovne bosanske države, a koji su nam sačuvani u bosanskoj i humskoj diplomatiki, predstavljaju jedno od najpouzdanijih svjedočanstava o načinu na koji se unutar tog prostora oblikovala svijest o pripadnosti. Ovi izvori, ma koliko ograničeni u vremenu i prostoru, ne govore samo o pravnim odnosima, nego i o načinu na koji je vlast artikulisala vlastiti politički i kulturni identitet prema “drugom”, bilo da je riječ o susjednim zemljama, stranim trgovcima ili podanicima različitog porijekla. Posebno mjesto u tom kontekstu zauzimaju povelje

bana Kulina i Mateja Ninoslava, u kojima se po prvi put na jasno prepoznatljiv način javljaju formule koje spajaju pravni, etnički i simbolički poredak. U njima bosanska vlast ne samo da definiše nadležnost u sporovima između domaćih i stranih lica, nego i posredno utvrđuje vlastiti status kao političkog subjekta. Takvi tekstovi pokazuju da etničke oznake u bosanskoj diplomatiki nisu puka imena, već nosioci smisla te komunikacije: kroz njih se iskazuje ravnoteža između pravde i pripadnosti, te nagovještava ono što će tokom XIII i XIV vijeka postati trajna karakteristika bosanske političke kulture – samosvijest o vlastitoj različitosti unutar zajedničkog južnoslovenskog svijeta. Ban Kulin je u trgovačkoj povelji, koju izdaje Dubrovniku 1189. “Банъ Босньскн”, u odnosu na “граѣмаъ дѹБровѹамъ” to jest građane Dubrovnika, i to su njih jedini identitetski označitelji.³ Ono što je za našu temu naročito bitno jeste da Kulinova povelja afirmiše moć vladara da kontroliše vlastite “časnike” (ratničku elitu) i legitimise tu moć kao garanciju pravde i reda pred stranim, dubrovačkim partnerom, što u nemirnom srednjovjekovnom svijetu implicira da Bosna kao politički subjekt nije definisana samo na osnovu geografije, nego kao politička zajednica koja može, u okvirima svojih mogućnosti, garantovati mir, trgovinu i pravdu.

Sljedeća hronološki sačuvana bosanska povelja jest ona bana Mateja Ninoslava iz 1232. godine, dakle gotovo 43 godine kasnije, izdata dubrovačkom knezu Žanu Dandolu i dubrovačkoj opštini, koja nam daje nešto kompleksniju sliku bosanskih identitetskih struktura, kako o vlastitoj tako i o pripadnosti “drugih”. Ninoslav “Банъ Босньскн велнкн” se kune Dubrovčanima zakletvom “какомъ се є Банъ коулниъ клєль” da Vlasi, odnosno dubrovački trgovci, tako nazvani zbog svog romanskog porijekla, “своБодно нхъ добнткъ тако како соу Ѹ Бана коулна ходнлн безъ все хаБе н зледн”, s tim da banov gramatik (pisar) Desoje dodaje i odredbu:

ако вѣроує сръБлннь влаха да се прн прѣдъ кнеземь ако
вѣрѹє влахъ сръБлнна да се прн прѣдъ Баномь а нномѹ
влахѹ да не Бѹде нзма.⁴

To jest, u ponešto slobodnijem prevodu na moderni srpski jezik, a uz dodatna objašnjenja:

3 Miklosich, Franz. *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*. Viennae: Apud Guillelmum Braumüller, 1858., IV, 1–2

4 Isto, xxx, 24–25

Ako se Srbin (u Bosni, op. a.) sporječka s Vlahom, da se sudi pred knezom; a ako se Vlah sporječka sa Srbinom, da se sudi pred banom; i da u tome Vlah ne bude oštećen.

Dakle, radi se o regulisanju sudske nadležnosti u sporovima između domaćeg stanovništva (“Srbljin”) i dubrovačkih trgovaca (“Vlah” – u smislu roman-skog/dubrovačkog porijekla).⁵ Formula je simetrična i pokazuje nastojanje da se očuva pravna ravnoteža između stranaca i domaćih, odnosno između dvije različite jurisdikcije (dubrovačke i bosanske). Proširene slične formulacije pojavljuju se u još dvije Ninoslavljeve povelje – onoj od 22. marta 1240, u kojoj “БАНЪ БОСНЪСКИ ВЕЛНИКЪ” određuje da...

i... uopšte, ako se Srbin (iz Bosne, op. a.) sporječka sa Vlahom (Dubrovčaninom, op. a.), da se sudi pred knezom u Dubrovniku, te u tom slučaju Srbin plaća štetu; a ako se (u Bosni ili Dubrovniku) Vlah sporječka sa Srbinom, da se stvar sudi pred (bosanskim) banom, te u tom slučaju da Vlah plati štetu, a van tog slučaja da (u Bosni) Vlah (iz Dubrovnika) ili Srbin (iz Bosne, op. a.) ne plaća ništa...⁶

Identična odredba pojavljuje se i u povelji iz 1249⁷, s tim da u još jednoj povelji iz 1240. Ninoslav Dubrovčanima garantuje da “и ако се разратитѣ съ кралемъ съ рашкимъ да васъ не дамъ съ всѣмъ вашнимъ добнткомъ”, to jest – ako zarate sa raškim kraljem, da će ih braniti, kao i njihov dobitak. Ako se zadržimo na XIII vijeku, pogotovo na trgovačkim ugovorima, onda je jasno da bosanske i raške povelje donose vrlo slične formulacije. Tako u još ranijem razdoblju XIII vijeka “veli župan” raški Stefan Nemanja, baš kao i “ban veliki”, u sačuvanom latinskom prevodu svoje povelje Dubrovčanima, koja je izdata 27. septembra 1186. godine – dakle, još ranije nego povelje bana Ninoslava – kaže:

Videlicet ut omnia mala que retro tempore acta fuerunt inter Raguseos et Sclavos pro lite de vineis, galeis, sagiteis, hominum, animalium, et omnium rerum ex utraque parte usque ad diem istum in pace remaneant, et numquam rememorentur omni

5 Vlaški identitet i njegove transformacije u kontekstu srednjovjekovnog Dubrovnika i zaleđa je kompleksna tema da bismo se njome bavili u ovom kratkom izlaganju. Tema je najbolje sumirana u: Pijović, Marko. *Vlasi u dubrovačkim spomenicima do 14. stoljeća*. Doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu – Hrvatski studiji, Zagreb, 2018., <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:098432>

6 Miklosich, XXXV, 28–29

7 Isto, XXXIX., 32–33

tempore, salva tamen heriditate Raguseorum, quam antiquitus posderunt ex avis et proavis suis.

Naime, da svako zlo koje je u prošla vremena nastalo između Dubrovčana i Slovena – zbog sporova oko vinograda, lađa, strijela, ljudi, stoke i svake druge stvari s obje strane – od ovoga dana ostane u miru, i da se više nikada ne pominje, u sva vremena.

Kao i:

Item et Sclavi ut apud Ragusium sint salvi et nullum malum sit eis a Raguseis per terram aut per mare, et nullam captionem habeant sine iustitia. Et Sclavi de Chelmunia ut per civitatem ubi voluerint emant.

I još: da Sloveni budu bezbjedni u Dubrovniku i da im Dubrovčani ne čine nikakvo zlo, ni na kopnu ni na moru, i da niko od njih ne bude uhvaćen bez pravednog suda. A Slovenima iz Zahumlja da bude dopušteno da u gradu kupuju gdje god hoće.⁸

Ukratko, radi se o regulisanju sporova oko vinograda i svega ostalog što su preci Dubrovčana imali sa “Sclavi” – to jest o garanciji bezbjednosti kretanja, što se posebno odnosi na “Sclavi de Chelmunia”, u doslovnom prevodu Slovene Zahumlja, a u kontekstu terminologije dubrovačke latinske kancelarije – Srbe Zahumlja. To je više nego jasno u Zakletvi velikog župana Stefana Nemanjića Dubrovčanima, koja je sklopljena između 1214. i 1217. godine, i to na srpskom i latinskom jeziku, i u kojoj se pojavljuju sljedeće identitetske formulacije:

I da se Srbin ne spori sa Vlahom bez suda; a ako se dogodi kakva krivica između grada i moje zemlje, neka se postave sudije tamo gdje je zakon, pa neka sude i ispravljaju stvar. A da ne bude nasilja (odnosno: da niko ne uzima pravdu u svoje ruke).

tj. u latinskom prevodu:

Et ut Sclavus non apprehendat Raguseum sine iudico, sed si factum fuerit tunc et iudicent. Et ut non pressalia.

8 Ugovor velikog župana Stefana Nemanje i njegove braće sa Dubrovčanima. U: Порчић, Небојша. *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*. Уредио Душан Т. Батаковић. Београд: Балканолошки институт САНУ, 2017., 130., sa latinskog preveo V.B.

I da Sloven (Srbin, op. a.) ne uhvati Dubrovčanina bez suda,
nego ako se što dogodi, da se sudi po pravdi.⁹

Dakle, odredbe triju povelja velikog bana Ninoslava i velikog župana – do-
cnijeg kralja – Stefana Prvovjenčanog govore nam o istovjetnosti (srpske)
samoidentifikacije Bosne, Raške i Humske zemlje (barem kada je u pitanju
političko-feudalna elita), kao i o istovjetnosti identifikacije “drugoga”, u ovom
slučaju Dubrovčana kao Vlaha. U tom kontekstu posebno je interesantna
Ninoslavljeva klasifikacija nemanjićkih vladara kao “raških”, što može biti
indicija da bosanski vladar nije želio da im prepusti ekskluzivnost naziva-
nja srpskim vladarima; međutim, za takvu pretpostavku nemamo direktne
potvrde u izvornom materijalu. Ali, šta uopšte znače pojmovi Bosne, Hum-
ske zemlje i Dubrovnika – odnosno nazivi Dubrovčanin, *Sclavus*, “Rašanin”,
“raški”, “Srblijin” i “Vlah” – u kontekstu prilika na zapadnom Balkanu s kraja
XII i početka XIII vijeka? Uprkos iskušenju da ih primarno prepoznamo kao
instrumentalne i strogo kontekstualne kategorije koje se pojavljuju u pravnim
i političkim situacijama, ovi termini u okvirima svoga vremena nisu bili puki
administrativni markeri, nego obrasci pripadnosti koji stoje na međuprostoru
između pravne prakse i kolektivnog identiteta. Njihova funkcija u povelja-
ma i ugovorima kreće se između opisivanja sudske nadležnosti i očuvanja
tradicionalnih oblika zajedništva – onih koje Entoni Smit naziva “istorijskim
etnijskim”.¹⁰ u kojima se kulturoški označitelji (ime, zemlja, zakon, predanje)
pretvaraju u društveni kapital. Neprestani ratovi, komplikovani vazaliteti i
promjene granica u takvom kontekstu nekada zaista potpuno brišu identitete
koje nalazimo u određenom korpusu dokumenata, ali ih nekada i umnožavaju
i izoštravaju, odnosno vrše “prepakovanje” naslijeđene oznake u nove pravne
i političke odnose. Srednjovjekovna Bosna, Raška i Humska zemlja između X i
XIII vijeka stoga nisu suprotstavljene u smislu zasebnih srednjovjekovnih na-
cija, već kao tri međusobno povezane političko-etničke zajednice unutar istog
kulturnog areala, u kojem se imena i simboli prilagođavaju okolnostima moći.
Upravo u tom smislu, etničke odrednice u bosansko-humskom korpusu nisu
ni puka fikcija vlasti, ni začetnik moderne nacionalne svijesti, nego živi reper-
toar tradicijskih simbola koji u navedenom vremenskom razdoblju svjedoči o
trajnosti jezika pripadnosti u promjenjivom političkom pejzažu. Ta tradicija,

9 Zakletva velikog župana Stefana Nemanjića Dubrovčanima, isto, 134

10 Smith, Anthony D. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford; New York: Blackwell, 1986., 21 i dalje.

oblikovana na granici i u sukobu, predstavlja upravo ono što će u narednom odjeljku biti ispitano kroz istorijske izvještaje – od Ajnharda i Porfirogenita do Kinama – gdje se Bosna pojavljuje kao *ethnos* “razdvojen od ostale Srbije”: kao rana svjedočanska forma političkog konflikta kao generatora identitetske promjene.

/ Bosanci, ἔθνος razdvojen od “ostale Srbije”

Ono što se na početku ovog izlaganja mora konstatovati jeste da su malobrojni bosanski i raški dokumenti s kraja XII i početka XIII vijeka, a koje smo naveli, u potpunoj saglasnosti s prvim spomenom Bosne u *De administrando imperio* Konstantina VII Porfirogenita, koji na samom kraju 32. poglavlja svoga djela “O Srbima i zemlji koju sada nastanjuju”, nabrajajući spisak naseljenih gradova (*kastra oikumena*) Srbije, dodaje kratku rečenicu: “... καὶ εἰς τὸ χωρίον Βόσωνα, τὸ Κάτερρα καὶ τὸ Δεσνικήκ”, odnosno:

U pokrštenoj Srbiji su naseljeni gradovi: Destinik (το Δεστινόκον), Černavuskt, Međurečje (το Μεγυρέτους), Dresneik, Lesnik, Salines i u oblasti Bosne Kotor i Desnik.¹¹

U pogledu Humske zemlje, odnosno Zahumlja, Porfirogenit kaže:

Oni koji sada tamo žive u Zahumlju, Srbi su iz vremena onog arhonta koji je tražio zaštitu od cara Iraklija. Oni su nazvani Zahumljani po planini koja se zove Hum, i zaista u jeziku Slovena Zahumljani znači oni iza brda, jer se na ovom području nalazi veliko brdo s dva grada na njegovom vrhu, Bona i Hum, a iza tog brda teče rijeka nazvana Bona, što znači Dobra.¹²

Isto tako i za područje Travunije i Konavala:

Zemlja Travunjana i Konavljana je jedna. Stanovnici su potomci nekrštenih Srba, iz vremena onog arhonta (kneza) koji se odselio iz nekrštene Srbije i zatražio zaštitu cara Iraklija, sve do vremena Vlastimira, srpskog arhonta. Taj knez Vla-

11 Ферјанчић, Божићар. *Византиски извори за историју народа Југославије, том II*. Уредник Георгије Острогорски. Београд: Српска академија наука, Византолошки институт, 1959., 58

12 Isto, 60

stimir udao je svoju kćerku za Krajinu, sina Beloja, župana Travunije. U želji da ga učini plemenitijim, svoga zeta je darovao titulom arhonta i učinio ga samostalnim. Od njega se rodio Hvalimir, a od njega Čučimir. Arhonti Travunije su uvijek bili pod vlašću arhonta Srbije. Travunija na jeziku Slovena znači “utvrđeno mjesto”, i to zato što u toj zemlji ima mnogo utvrđenja. Ovoj zemlji Travuniji podređena je druga zemlja nazvana Konavlje. “Konavlje” na jeziku Slovena znači “teretna kola”, zbog toga što je zemlja ravna, pa oni sve svoje poslove obavljaju uz pomoć kola.¹³

Iz x vijeka potiču i zaključci Prvog splitskog sabora, na kojem su učestvovali hrvatski kralj, odnosno knez Tomislav, i humski knez Mihajlo Višević, kojega pominje i sam Porfirogenit, a u kojima se navodi da su episkopi Rimske crkve, prethodno obišavši dalmatinske gradove i susrevši se s hrvatskim i srpskim velikašima, pristigli u Split, gdje su se, sastavši se sa sudijama (tj. županima) i episkopima, održali čuveni sabor.¹⁴ Nešto ranije svjedočanstvo iz IX vijeka pruža Hronika franačkog hroničara Ajnharda, koja o pobunjenom knezu panonskih Slovena, Ljudevitu, kaže sljedeće:

Jedna vojska iz Italije bijaše poslata u Panoniju kako bi okončala rat protiv Ljudevita, a on, kako se vojska približavaše, napusti grad Sisak i potraži utočište kod Srba, naroda (*natio*), koji, kako kažu, vlada velikim dijelom Dalmacije; tamo je prijevarom ubio jednog od njihovih vođa koji ga primi i zavlada njegovim gradom. Potom je poslao svoje izaslanike carskoj vojsci i obećao da će se sam pojaviti pred imperatorom.¹⁵

Očigledno je da su u IX vijeku Srbi, odnosno Sorabi, Ajnhardu bili jedna od poznatijih onovremenih etničkih grupa, za koju je također znao da živi kako u

13 Isto, 61–63

14 Kostrenčić, Marko, ur. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Svezak I: Listine, godina 743–1100*. Sakupili i obradili Jakov Stipišić i Miljen Šamšalović. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1967., 30–39; *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. I, ur. Franjo Rački (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1877), 31–33. “...peragratis Dalmatiae civitatibus et conventis Croatorum et Serborum proceribus ... Spalatum venerunt... (= “obišavši dalmatinske gradove i sastavši se s hrvatskim i srpskim velikašima ... dođoše u Split ...”).

15 Kurze, Fridericus, ur. *Annales Fuldenses sive Annales regni Francorum orientalium. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1891., 22–23*

Polablju¹⁶, tako i da vlada u “velikom dijelu” teritorije koja je odgovarala granicama rimske provincije Dalmacije. Da je to tako, svjedoči i odrednica *natio*, koju Ajnhard dosljedno primjenjuje i na druge onovremene etničke grupe.¹⁷ T. Živković je u svojim istraživanjima istakao pojam koji nam mnogo govori o razumijevanju pojma *natio* kod ranosrednjovjekovnih autora. Ključna riječ za razumijevanje ko je sve i na koje načine nastanjivao velike dijelove provincije Dalmacije u Ajnhardovoj rečenici “*quae natio magnam Dalmatiae partem obtinere dicitur*” jeste *obtinere*, koja znači držati, posjedovati, vladati.¹⁸ Ranosrednjovjekovno vladanje određene *natio* nad nekom teritorijom nužno nije značilo da ona čini cjelokupno stanovništvo date oblasti, baš kao što ni franačka vladavina nad Galijom od 486. godine nije podrazumijevala masovno naseljavanje Franaka, ili vladavina Bugara nad slovenskim plemenima jugoistočnog Balkana masovno naseljavanje Bugara. Istražujući fenomene ranosrednjovjekovnih *natio*, Hervig Volfam navodi više primjera različitih etnogenetskih procesa. Tako su u kraljevstvu sjeverno od Crnog mora, kojim je tokom velikog dijela IV stoljeća vladao Hermanerih, osim Ostrogota, obitavale i brojne finske etničke grupe, rani Sloveni i Anti, Heruli i Rosomoni, Alani, Sarmati, Esti i različita baltička plemena. U isto vrijeme, “zemlja Gota” u donjem Podunavlju, to jest *Gútthiuda*, obuhvatala je Tervinge (poznate i kao Vizigote), Taifale, Bastarne, manjine iz Male Azije,

- 16 U *Anales Regni Francorum*, Srbi odnosno Sorabi se pominju 7 puta, 5 puta kao sjevernoevropski, a dva puta kao dalmatinski “*natio*” (806, 816, 822, 826) a u *Vita Karoli Magni* dva puta, isključivo u nabranju sjevernih germanskih i slovenskih “*natio*”, Einhard, *Vita Karoli Magni = The Life of Charlemagne: The Latin Text with a New English Translation, Introduction, and Notes*, prev. i ur. Evelyn Scherabon Firchow i Edwin H. Zeydel (Coral Gables, FL: University of Miami Press, 1969), 66, 68
- 17 Npr. u slučaju kada se govori o predstavnicima raznih naroda u kontekstu Ljudevitove pobune: “*Erant ibi et aliarum nationum legati, Abodritorum videlicet ac Bornae, ducis Guduscanorum, et Timocianorum, qui nuper a Bulgarorum societate desciverant et ad nostros fines se contulerant, simul et Liudewiti, ducis Pannoniae inferioris, qui res novas moliens Cadolaum comitem et marcae Foroiuliensis praefectum crudelitatis atque insolentiae accusare conabatur. Quibus ibi auditis atque dimissis imperator Aquasgrani ad hiemandum profectus est.*” Tamo su se, pored ostalih, našli i izaslanici različitih naroda: Abodrita, zatim Borne, kneza Gudusčana, kao i Timočana, koji su se nedavno odmetnuli od saveza s Bugarima i pribjegli našim granicama. Tu je bio i Ljudevit, knez Donje Panonije, koji je, nastojeći izazvati prevrat, pokušavao da optuži grofa Kadola i upravitelja furlanijske marke za okrutnost i drskost. Kada je car sve to saslušao i potom otpustio izaslanike, uputio se u *Annales Regni Francorum*, 150, sa latinskog preveo V. B.
- 18 Živković, Tibor. “The Origin of the Royal Frankish Annalist’s Information about the Serbs in Dalmatia.” In *Homage to Academician Sima Ćirković*, uredio Srđan Rudić, 381–398. Belgrade: Institute for History (Istorijski institut), 2011.

bivše rimske koloniste, romanizovane dačko-karpatske, kao i iranske i raznovrsne sarmatske grupe.¹⁹ Kada je riječ o ranosrednjovjekovnim Srbima, Ajnhardovo svjedočanstvo predstavlja izuzetno dragocjen izvor za proučavanje najranijih faza formiranja srednjovjekovne srpske *natio*. Njegov podatak o postojanju više srpskih starješina – od kojih jednog Ljudevit ubija, vjerovatno nastojeći da se domogne vojne sile kojom bi obezbijedio oproštaj od cara Ludviga Pobožnog – ukazuje na postojanje više teritorijalnih jedinica pod upravom različitih vojnih poglavara. Ovi podaci, u sprezi s navodom Konstantina Porfirogenita da su “velikim dijelom Dalmacije” upravljali srpski starješine, odnosno “župani”, ne svjedoče samo o ranosrednjovjekovnom procesu srpske etnogeneze – čiji se početak, po pravilu, vezuje za vojnu elitu ili, kako kaže Volfam, “titularnu etniju” – nego pružaju i pouzdanu indiciju da je prvobitni bosanski vladar, bez obzira na to da li je u početku nosio titulu župana, kneza ili bana, pripadao upravo tom korpusu starješina. Ovaj zaključak ne potkrepljuje samo poznije svjedočanstvo bosanskog bana, nastalo približno četiri vijeka kasnije, koje ukazuje na trajni uticaj uprave srpskih starješina u Bosni, niti jedino spomen Bosne kao teritorije unutar Srbije, kao i Humske zemlje naseljene potomcima “nekrštenih Srba” kod Porfirogenita u X i Jovana Kinama u XII vijeku. Podjednako je značajan i Porfirogenitov opis srpsko-hrvatskog razgraničenja:

Od rijeke Cetine počinje zemlja Hrvatska (ή χώρα Χρωβατίας) i pruža se prema Primorju do granica Istre, do grada Labina (Αλβούνο); s brdske strane, u izvjesnoj mjeri, prostire se i dalje od provincije Istre, a prema Cetini i Livnu graniči se sa Srbijom. Zemlja Srbija (ή χώρα Σερβλίας) nalazi se ispred svih ostalih zemalja, sa sjevera se graniči s Hrvatskom, a sa juga s Bugarskom.²⁰

Podaci iz IX i X vijeka u potpunosti se poklapaju sa savremenim izvještajem vizantijskog hroničara Jovana Kinama iz XII vijeka, koji opisuje ugarsko-vizantijski rat, u kojem se navodi da

Srbi, dalmatinski narod (Σέρβιοι, εθνος Δαλματικών), pripremajući odmetništvo, porušiše tvrđavu Ras, i, još bitnije, da je vizantijska vojska, krenuvši

19 Wolfram, Herwig. *History of the Goths*. Translated by Thomas J. Dunlap. Berkeley: University of California Press, 1988., 3-5, 23-27, 245-247

20 *Византиски извори II*, 35-36

pred kraj ljeta, kada putevi za Srbiju (κατά την Σερβικήν) postaju najpovoljniji za vojsku koja napada... Kad stiže blizu Save (Σάου), odakle zaokrenu prema drugoj rijeci po imenu Drina (Δρυναν), koja izvire negdje odozgo i odvaja Bosnu od ostale Srbije (Βόσθων της άλλης Σερβικής διαφεῖ). Bosna nije potčinjena arhižupanu Srba (εστὶ δε ἡ Βόσθνα ου τω Σερβίων ἀρχιζουπάνω και αὐτῆ εἰκουσα), nego narod u njoj ima poseban način života i upravljanja (ἀλλ' ἔθνος ἰδίᾳ παρὰ ταύτην και ζών και ἀρχόμενον).²¹

Prije nego što se upustimo u dalje razmatranje, potrebno je razjasniti dva ključna pojma koja se pojavljuju u ovim izvorima, a od neposrednog su značaja za naše ispitivanje. Prvi je Ajnhardov termin “natio”, koji koristi opisujući Srbe kod kojih je panonski knez Ljudevit potražio utočište – izraz koji u ovom kontekstu označava ranosrednjovjekovni oblik narodnosti ili političke zajednice. Drugi je Kinamov pojam “ethnos”, kojim on, u skladu s vizantijskom tradicijom, dva puta imenuje Srbe kao “ἔθνος Δαλματικών”, dok za Bosnu koristi formulu “ἔθνος ἰδίᾳ παρὰ ταύτην και ζών και ἀρχόμενον”, doslovno gramatički prevedeno: “...nego je narod (pleme) koji živi i upravlja se samostalno”. U kontekstu vizantijske terminologije *ethnos* može imati više značenja. Riječ ἔθνος može značiti: “narod” (u etničkom ili kulturnom smislu), “pleme” (u administrativnom/geografskom smislu, kao manja, samostalna zajednica), pokrajina s vlastitim uređenjem i knezom, dakle *politeia* u etničkom obliku.²² Kinam, dakle, doslovno kaže

- 21 Ferjančić, Božidar. *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom IV. Urednik Georgije Ostrogorski. Beograd: Srpska akademija nauka, Vizantološki institut, 1971, 27–28.; Svakako značajno izdanje Kinamovog djela jeste i *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, vol. XVI, ur. B. G. Niebuhr (Bonnae: Impensis E. Weberi, 1835), a koje sadrži i latinski prevod cjelokupnog djela, pa i pomenutog odlomka: “..ed ut ex Pannonia Dalmatis mitti auxiliares copias percipit, summo studio annexus est, ut traductis per regionem, Longomerem dictam, copiis, cum Pannonibus a dextra incidentibus Romani manus consererent. Cum ad Savum proxime pervenisset, ad aliud inde flumen deflexit, Drynam nomine, quod in superiori sese loco effundens Bossenam a reliqua Servia disterminat. Bossena autem haud subest Archizupani imperio, sed vicina Serviis gens est quae et suos mores et suum agnoscit principem.”, 104.
- 22 U vizantijskoj upotrebi riječ *ethnos* mogla je označavati narod, pleme ili zajednicu koja posjeduje političku samostalnost; ona se nije ograničavala na zajednicu zasnovanu na zajedničkom porijeklu ili jeziku. Taj se pojam često koristio za polusamostalne pokrajine ili oblasti koje su imale sopstvene upravitelje. Drugim riječima, *ethnos* u vizantijskom kontekstu znači politički subjekt – ne nužno etnički. Kazhdan, Alexander, ur. *The Oxford Dictionary of Byzantium*.

da je Bosna “samostalan narod/pleme” u odnosu na “ostaluu Srpsku zemlju”, što implicira njenu odvojenost kao političke zajednice od države srpskog arhižupana. Nema sumnje da je ova posebnost proizlazila i iz bosanske direktne podložnosti Ugarskom kraljevstvu. Kralj Bela II je, na saboru u Ostrogonu, vjerovatno 1139. godine, dodijelio svome maloljetnom sinu Ladislavu “bosansko herceštvo” (*bosnensem ducatum*). Iako Ladislav, budući maloljetan, svakako nije upravljao Bosnom, iz izvornog materijala proizlazi da su to činili domaći banovi, pod vrhovnom vlašću Ugarske²³, što će ostati slučaj i nakon kratkotrajne vizantijske vladavine Bosnom poslije trijumfa cara Manojla Komnina. Treba napomenuti da Kinam bana Borića, potpuno u skladu sa svojim pozicioniranjem Bosne, naziva “egzarhom dalmatinske zemlje Bosne” (Βορίτζης ο Βόσθνης χώρας εξάρχων Δαλματικής), dok istovremeno na sličan način označava i budućeg ugarskog palatina Beloša (“Beše u narodu Dalmata neki čovjek, ne znam kako mu ono bi ime, brat mu beše Beloš” – Βέλοσις).²⁴ Istom vremenskom kontekstu pripada i svjedočanstvo Mihajla Anihijalskog, episkopa i docnijeg patrijarha, koji, hvaleći careve podvige, u skladu s Kinamovim podatkom o samostalnosti Bosne, navodi da su “i Hrvat i Bosanac upisani u tablice Romeja” (καί ὁ Χορβάτης καί Βοσναιοσ τοῖσ τῶν Ῥωμαίων ἐγγραφῆτωσαν ἄξοσι). Isti autor dodatno kontekstualizuje položaj Bosanaca (Βοσναιοσ) u okviru vizantijskog shvatanja srpskog etnosa, koji, u duhu arhaizacije etnonima, naziva “Dačanima”. On opisuje da je car Manojlo “prišao (μετέλθεν) zemljoradničkom i pastirskom Dačaninu i u potpunosti ga podložnim učinio”. U nastavku dodaje da je to “narod mnogobrojan i sa granicama nimalo usko povučenicim (εὐπερώρι, στον οὐμενον), zapljuskivan talasima dunavskim (προχοαῖσ Ἰστριάσι) i rasprostranjen do Vumeljana (otpri-

Vol. 2. Oxford: Oxford University Press, 1991. Ostrogorsky, Georg. Geschichte des byzantinischen Staates. München: C. H. Beck, 1963. Haldon, John. Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. Shepard, Jonathan. “Ethnicity and Culture in Byzantium.” U: Byzantine Diplomacy, uredili A. Cutler i A. Kazhdan, 63–65. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, 1992. Toynbee, Arnold J. Constantine Porphyrogenitus and His World. Oxford: Oxford University Press, 1973. U: Kinnamos, John. Deeds of John i Manuel Comnenus. Preveo: Charles M. Brand. New York: Columbia University Press, 1976., rečenica “...all’ ethnos idia para tautēn kai zōn kai archomenon” prevedena je kao: “Bosnia itself is not subject to the Serbs’ grand Zupan, but is a tribe which lives and is ruled separately.”, 84

23 Пирковић, Сима. *Историја средњовековне босанске државе*. Београд: Српска књижевна задруга, 1964., 34

24 *Византијски извори IV*, 51, 28

like teritorija oko rijeke Cetine – prim. aut.) i zemlje ilirske (ἄχρι Βουμελίων και Ἰλλυρίδος), dotičući obale Jadrana (Ἀδρίου) i obitavajući kraj Jonskog mora (Ἰόνιον), narod prema dobročinitelju veoma nezahvalan, ne poznajući ni prijateljsku zahvalnost, niti do kraja iskazujući podložničku vjernost (την δουλικήν ὑπηρεσίαν)”. On dalje ističe da su ti ljudi “zavučeni po stijenama krševitim i podzemnim jamama skrivenim, razmiljujući se i skrivajući se po obližnjim šumama u slučaju nevolje, veoma spremni da zaborave naređenje, međusobno podvojeni vrletnim stijenama i visokim planinama”.²⁵ Takođe iz XII vijeka, to jest iz 1187. godine, potiče lateranska isprava pape Urbana III, kojom on potvrđuje položaj dubrovačkog nadbiskupa Tribuna, a koja ponovo ukazuje na povezanost Srbije i Bosne, kakvu uočavamo i u franačkim i vizantijskim izvorima:

Episkop Urban, najveći Božji sluga, predaje kanon časnom bratu Tribunu, episkopu dubrovačkom, i njegovim nasljednicima za sva vremena... Ti i tvoji nasljednici će, takođe, dobiti trajnu podršku, koju ovim izražavamo: ovo mjesto, na kom se nalazi gore pomenuta crkva sa svim što joj pripada, pripaja, prema pravu, tebi, Crkvo, sve susjedne parohije, naime oblast Zahumlje, oblast Srbije, koju čini Bosna (*regnum Servilie quod est Bosna*), zajedno s oblašću Travunije i s gradovima Kotorom, Budvom, Barom, Ljesom, Skadrom, Drivastom i Guduanensem, Polatensem, sa svim njihovim opatijama, crkvama i parohijama.²⁶

Sve ovo znači da politički konflikti, koji su u ovom razdoblju redovno prekrajali granice između Raške, Bosne i Huma, nisu samo proizvodili nove odnose moći, nego i nove oblike samopoimanja. Upravo u tim sukobima – između Vizantije i Ugarske, između arhižupana i lokalnih vlastelina, između zapadne i istočne crkve – oblikovala se svijest o “drugacijem” narodu, o *ἕθνος ἰδίᾳ παρά ταύτην και ζών και ἀρχόμενον*, narodu koji živi i upravlja se na svoj način. Tako se u bosanskom slučaju pred nama pojavljuje začetak jednog nejednoznačnog srednjovjekovnog identiteta, izvedenog ne iz etničke izolovanosti, nego iz istorijske iskustvenosti granice, otpora i postepenog simboličkog distanciranja od “ostale Srbije”. U tom smislu, Bosna XII vijeka nije tek teritorijalni ostatak

²⁵ Isto i dalje.

²⁶ Urban III. papa potvrđuje prava crkve dubrovačke. Smičiklas, T., ur. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. Sv. II, *Listine XII. vijeka (1101 — 1200)*. Zagreb: Tisak dioničke tiskare, 1904. 206

srpske državnosti, već antropološki primjer načina na koji se predmoderne narodnosti oblikuju, između ostalog, u uslovima rata i nestabilnosti. Njen *gens* nastaje kao rezultat viševjekovnog prožimanja i razdvajanja – kao etnička zajednica koja svoje porijeklo prepoznaje u sličnom identitetskom nasljeđu kao i susjedne srpske zemlje, ali svoj identitet definiše upravo kroz razliku u iskustvu političke i simboličke nezavisnosti.

/ “Kada Bošnjani tereti Dubrovčanina...”

Svi Ajnhardovi podaci o Srbima, doduše, ne govore ništa neposredno o Bosni u IX vijeku, ali ne ostavljaju sumnju u činjenicu da su Srbi bili vladajuća *natio*, odnosno “titularna etnija” na širem području Dalmacije, te da je jedan od njihovih starijina, kako nam to svjedoče kasniji izvori, po svemu sudeći bio i vladar prvobitne Bosne – vjerovatno najprije s titulom kneza, a potom kao “ΒΑΝΥ ΒΟΣΝΕΣΚΗ ΒΕΛΗΚΗ” – koji u XII vijeku nastupa kao samostalan vladar u vazalnom odnosu prema Ugarskoj. Upravo u to vrijeme, prema Kinamovom pisanju, Bosna, za razliku od “ostale Srbije” (u doslovnom prevodu “ostale srpske”, u smislu “ostale srpske zemlje”), više nije pod vlašću arhižupana Srba, nego predstavlja “ἔθνος” – etnos, odnosno onaj dio srpskog etnosa koji u njoj živi ima poseban način života i upravljanja. U prilog rekonstrukciji ovog procesa, Kinam bosanskog bana Borića, koji je vladao prije Kulina, u maniru vizantijske arhaizacije balkanskih etnonima, naziva “egzarhom dalmatinske zemlje Bosne” (*Βορίτζης ο Βόσθνης χώρας ἐξάρχων Δαλματικής*), koji se u velikom vizantijsko-ugarskom ratu borio kao ugarski saveznik. Treba primijetiti da Kinam na sličan način opisuje i budućeg ugarskog palatina Beloša, srodnika srpskog arhižupana:

Beše u narodu Dalmata neki čovjek, ne znam kako mu ono bi ime, brat mu beše Beloš (*Βέλοσις*), a obojica behu viđene ličnosti kod Dalmata. Taj se oženi sestriinom arhižupana, i kad se desi da ostane, nikako ne bih umio reći na koji način, bez oba oka, povuče se u Peoniju.²⁷

Termin “Βοσηνῶνινῆς – Βοσηνῶνε” za stanovnika Bosne, odnosno podanika bosanskih srednjovjekovnih vladara, javlja se relativno kasno u bosanskom diplomatskom materijalu sačuvanom u Dubrovačkom arhivu, i to prvi put u

27 Византијски извори IV, 28

poveljama bana Stjepana II Kotromanića Dubrovniku iz 1326²⁸, 1331²⁹ i 1332.³⁰ Prilikom najranijeg pominjanja pojavljuje se u dva oblika, tj. “ПРНСТАВН Н СВНДОЦН ДОБРН БОШНАНЕ Н ОУСОРАНЕ”, kojim se označava bosansko i usorsko plemstvo u vazalnom odnosu prema Stjepanu II, što se iste 1326. godine ponavlja i u obliku “ДОБРН БОШНЪНЕ”, a potom i kao opšta odrednica za banove podanike različitih staleža. Evo kako glasi ugovorna deklaracija bana Stjepana II iz 1332. godine, koja, u maniru prethodnih bosanskih vladara, uređuje odnose s Dubrovnikom:

Ako Dubrovčanin ima svađu sa svojim zemljakom u Bosni, gospodin ban da se u to ne miješa. Ako se, međutim, pozovu pred bana, onda neka gospodin ban presudi po pravdi. Ako Bošnjanim tuži Dubrovčanina za konja, a konj bude ukraden ili ubijen, a Dubrovčanin kaže: “Konj je moj, kupio sam ga, ali ne znam od koga”, onda neka ispriča od koga ga je kupio ili se zakune, pa će time biti očišćen od duga. Ako Bošnjanim bude kriv, a pobjegne iz Bosne s dugom, neka mu se ne prizna ni vjera ni zaštita od gospodina bana. Ako Bošnjanim uzme dubrovačku robu ili dobitak na povjerenje, a isprava (knjiga) o tome bude u Dubrovniku, onda, ako knez i sudije potvrde da je ta knjiga istinita i vjerodostojna, Bošnjanim je dužan da Dubrovčaninu plati.

Povelja Stjepana II predstavlja izuzetan primjer načina na koji se politička vlast u srednjovjekovnoj Bosni artikulisala kroz ritualizovanu pravdu i regulisanu razmjenu između različitih, ali susjednih društvenih korporacija. U njoj se jasno ogleda mehanizam konstrukcije bosanske političke zajednice kao “etnosa” koji se samoidentifikuje kroz kontrolu odnosa s drugima, a ne kroz unutrašnju homogenost. Međutim, pod kojim okolnostima je došlo do ove identitetske promjene – od Ninoslavljevih Srba do Bošnjana Stjepana II? Sima Ćirković, autor *Istorije srednjovekovne bosanske države* – do danas jedinog postojećeg i neprevaziđenog relevantnog udžbenika o istoriji srednjovjekovne Bosne i Huma, i svakako jedan od najzaslužnijih naučnika koji su svojim neumornim istraživanjem metodički i nepristrasno rasvijetljavali zamršeni svijet bosanskog

28 *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* (GZM). Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, god. 18 (1906), br. 4, oktobar–decembar., 404–405

29 Isto, 408

30 Miklosich, LXXXV, 101

srednjovjekovlja – nerado se bavio historijom etniciteta, prije svega zbog teškoće da se izvorima jasno potkrijepe različite faze srednjovjekovnih etnogenetskih procesa. Pa ipak, ono što je dosljedno naglašavao jeste da je svako posmatranje etničke današnjice Bosne i Hercegovine iz perspektive srednjeg vijeka “u osnovi pogrešno postavljeno”. Na odnos odrednica Bošnjani – Srbliji osvrnuo se kratko u manjem radu o srednjovjekovnom etnicitetu, gdje piše:

Slučaj Bosne rječito govori o ulozi državnog okvira i djelovanju političkih integrativnih snaga. Pripadanje državi bosanskih banova (1377 — 1463. kraljeva) vodilo je nastanku novog imena ‘Bošnjani’, koje je potiskivalo stara plemenska imena Srba i Hrvata. “Bošnjani” su se zaokružili u svojoj individualnosti u skromnom okviru države banova XII — XIV stoljeća, ali nisu ostali na nju ograničeni, već su ispunili prostor zahvaćen granicama kraljevine. Međutim, s nestankom bosanske države, s ograničavanjem njenog imena u sistemu turskih administrativnih jedinica, ime Bošnjana nestalo je iz rubnih, kasno osvojenih krajeva.³¹

Ćirković je shvatao da “etnodruštveno ustrojstvo” u srednjem vijeku nije bila zadata konstanta, pogotovo kada ga, ne raspolažući izjašnjavanjem većine stanovništva, moramo iščitavati iz dokumenata elita, čiji politički interesi variraju, a s njima i konstrukcije i rekonstrukcije identiteta koje se, postupno, počinju reflektovati i na niže slojeve ranog i razvijenog feudalnog poretka – pa čak i prije njegovog konačnog oblikovanja. O tome koliko je identitet bio lako i brzo promjenjiv, svjedoči nam vizantijski izvor anonimnog autora iz VII vijeka *Čuda svetog Dimitrija (Miracula sancti Demetrii)*, u kojem je opisano odvođenje domicilnog stanovništva Ilirika, Dakije, Dardanije, Mezije, Prevalisa, Rodopa i Trakije u avarsko-slovensko ropstvo:

Cjelokupno stanovništvo (odvedoše) u zadunavski kraj prema Panoniji, kojoj je provinciji metropola nekad bio grad zvani Sirmijum (Σερμειῶν). Tamo, dakle, kako rekosmo, pomenuti Hagan nastani sav zarobljeni narod kao sebi potčinjene... Pošto je oko šezdeset i više godina prošlo otkako su

31 Ćirković, Sima M. “Srednjovjekovno razdoblje u tzv. etnogenezi balkanskih naroda.” U: Budak, Neven (ur.), *Etnogeneza Hrvata / Ethnogeny of the Croats*, 27–41. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske; Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1995.

njihove očeve varvari bili zarobili, oni su tamo postali čitav jedan novi narod i najveći broj njih zadobi slobodu.³²

Dakle, Ćirkoviću je bilo jasno da se na isti način na koji je stanovništvo nekadašnje rimske Dalmacije prepoznavalo srpskim imenom zbog vladavine srpskih kneževa, župana ili čak banova i njihovih družina – to jest one društvene elite koju savremena historiografija naziva “titularnom etnijom” – nad ovim teritorijama, moglo doći i do reverzibilnog ili sličnog procesa. Razlog za to mogao je biti interes bosanskih velikaša da isticanjem državnog okvira u šarolikom spektru feudalno-dinastičkih država razvijenoga srednjega vijeka povećaju vlastiti ugled i rang, pa čak i nakon osvajanja Humske zemlje u prvoj polovini XIV vijeka, koja je do tada bila sastavnim dijelom države Nemanjića. Naposljetku, u najstarijoj slovenskoj hronici – Nestorovoj *Povesti vremenih ljet* – postoji zanimljiv podatak o sklonosti Slovena da se nazivaju “imenima svojima od mjesta na kojima su se naselili” (“именами своими от мест, на которых сели”).³³ Ta se pojava može objasniti težnjom lokalne vlastele ka većoj samosvojnosti, ali i svjesnim, politički motivisanim mijenjanjem identiteta, ili pak prevlašću manjih lokalnih komponenti potčinjenih srpskoj titularnoj etniji, kojima je lokalno ime bilo bliže i prihvatljivije od srpskog. Međutim, u kojim okolnostima se to dogodilo? Hrvatski historičar M. Ančić primijetio je da se teritorija prvobitne Bosne – “planinsko područje između gornjeg i srednjeg porječja istoimene rijeke i Drine na istoku” – u XIV vijeku utopila “u mnogo širu političku tvorevinu pod vlašću vladara kome je ostala oznaka ‘bosanskog’ bana. U tim okolnostima pod vlašću dinastije našle su se nove populacije, kojima je srpska etnička oznaka očito bila strana, dok je istovremeno sa srpskim vladarima preko Drine postojao gotovo trajni odnos suprotnosti i neprijateljstva, kojem su svakako doprinosile i vjerske razlike, jer su Kotromanići bili i ostali katolici. Sve je to stvaralo pritisak na diskurs političkog središta.” Samo polazeći od takvih postavki moguće je, piše dalje Ančić, “objasniti kako je i zašto pojam ‘Srbliji’, kojim su u najstarijim ispravama bosanskih banova do sredine XIII stoljeća označavani njihovi podanici, ka-

32 *Византијски извори за историју народа Југославије. Том I.* Београд: Српска академија наука, Византолошки институт, 1955., 212

33 Лихачев, Д. С., и Б. А. Романов (прев.). *Повесть временных лет. Часть первая: Текст и перевод.* Под ред. В. П. Адринанов-Перец. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1950., 11

snije, u XIV stoljeću, zamijenjen izrazom ‘Bošnjani.’”³⁴ U tom kontekstu vrlo je zanimljiva jedna od povelja Stjepana II, ujedno i jedan od prvih bosanskih izvora u kojem se pominje odrednica “dobri Bošnjani” u smislu ljudi višeg staleža koji garantuju izvršenje obećanog:

U ime Oca i Sina i Svetoga Duha. Ja Sveti Grigorije, a imenom ban Stjepan, sin gospodina bana Stjepana, po milosti Božjoj gospodar svih zemalja bosanskih – i Soli, i Usore, i Donjih krajeva, i Humske zemlje – zajedno sa bratom svojim, knezom Vladislavom, držeći vlast po Božjem promislu, učinih i utvrdih ovo slovo: Pošto je napustio hrvatskog gospodara i Bapšiće, ja, iz svoje milosti, darovah knezu Vukoslavu, sinu kneza Hrvatina ključkoga, za njegovu vjernu službu dvije župe – Banjce i Vrbanju – od međe do međe, i u njima dva grada: Ključ i Kotor. Dadoh mu ih u baštinu i u nasljeđe, da ih drži on i njegovi potomci dovijeka, dokle god bude našega sjemena u Bosni i dok god knez Vukoslav bude vjeran našem domu.³⁵

Kao što je s pravom uočio Ančić, termin *Bošnjanim* stupa na istorijsku pozornicu i postepeno preuzima primat nad ranijom odrednicom *Srbin* upravo u kontekstu dinamičnih ratnih konflikata i socijalno-političkih preuređenja, kada jedan od bitnih hrvatskih velikaša, napustivši svoga seniora, pristupa bosanskom političkom prostoru – što upućuje na proces konstituisanja novog, inkluzivnijeg identitetskog okvira, u funkciji adaptacije državnog korpusa na izmijenjene geopolitičke i društvene okolnosti. Posmatrano iz antropološke perspektive konflikta i identitetskih promjena, proces u kojem je termin *Srbin* postepeno zamijenjen odrednicom *Bošnjanim* u XIV vijeku predstavlja složenu pojavu dinamične društvene transformacije, uslovljene ratnim, političkim i kulturnim potresima. Identitet se u srednjovjekovnoj Bosni nije oblikovao kao stabilna etnička konstanta, nego kao rezultat društvene interakcije i adaptacije na promijenjene uslove moći i pripadnosti. Upravo rat, kao intenzivirani oblik socijalnog kontakta i razgraničenja, djelovao je kao katalizator identitetskih preraspodjela – onih koje nisu nužno nastajale gubitkom starog imena, već transformacijom njegove društvene funkcije. Politički konflikti između Bosne i njenih susjeda,

34 Ančić Mladen, “Od zemlje do kraljevstva: Mjesto Bosne u strukturi Archiregnuma”, *Hercegovina* – 1 (26) – 2015, 46

35 Kao u nap. 29, 403

prije svega Ugarske i Srbije, stvorili su situaciju u kojoj je bilo nužno ponovo osmisliti simbolički poredak zajednice. Prihvatanjem novih teritorija, integracijom stanovništva različitog porijekla i vjere, te postepenim slabljenjem ličnih i plemenskih lojalnosti karakterističnih za rani feudalizam, bosanski vladari – od Kulina do Stjepana II – morali su artikulirati novi politički jezik zajedništva. Tu se, u antropološkom smislu, *Bošnjani* pojavljuju kao integrativna kategorija – društveno-politički identitet koji označava pripadnost jednom pravnom, kulturnom i teritorijalnom prostoru. U toj perspektivi, promjena odrednice *Srbini* u *Bošnjani* može se razumjeti kao proces simboličke adaptacije na nove oblike političkog života. Ratni sukobi i konflikti nisu samo rušili postojeće poretke, već su istovremeno proizvodili nove okvire zajedništva. U trenucima kada je staro, etničko ime bilo nedovoljno da obuhvati sve komponente nove državne cjeline, javila se potreba za imenom koje bi bilo dovoljno fleksibilno da integriše raznorodnost podanika unutar bosanske političke zajednice. Promjena etnonima tako dobija karakter strategije preživljavanja i socijalne kohezije: ona je odgovor na krizu smisla izazvanu čestim ratovima, preuređenjima vlasti i ukrštanjem kulturnih uticaja. Identitet *Bošnjana* nije nastao kao potpuno poricanje *Srbina*, već kao pokušaj da se iznad linija konflikta uspostavi novi model političke lojalnosti, ukorijenjen u državnoj pripadnosti, a ne u plemenskom ili konfesionalnom nasljeđu. Ranosrednjovjekovna Irska i Škotska također predstavljaju primjere ovakvog identitetskog razvoja. Tako kaselski iguman Kormak mac Kuilenain, kasniji kralj minijaturne irske države Manster, bilježi krajem IX vijeka sljedeću misao:

Budalasti narod Škota, zaboravan u svome pamćenju istorije, hvališe se svojim nevjerovatnim ili potpuno bajkovitim djelima, budući da je bio potpuno nemaran kada je u pitanju posvećenost zapisivanju bilo kojeg svojeg dostignuća. Prema tome, predlažem da zapišem genealogije škotskoga naroda: prvo one ljudi iz Manstera, drugo onih iz Leinstera, treće ljudi iz Ui Nejlja i četvrto ljudi iz Konehta.³⁶

Gotovo svi latinski pisci od VII do X vijeka, bilo Irci ili stranci, pod izrazom *Scottorum gens*, odnosno “narod Škota”, kao i pod pojmom *Scotia* (Škotska) u

36 Jaski, Bart “The Genealogical Section of the Psalter of Cashel.” *Peritia* 17 — 18 (2003 — 2004): 295–337.

značenju zemlje, ne misle ni na koga drugoga nego upravo na Irce i Irsku.³⁷ Uprkos različitim domaćim gelskim nazivima za domicilno stanovništvo i zemlju, među kojima se najviše isticao *Ériu* – po drevnoj keltskoj, odnosno gelskoj paganskoj boginji – iz kojeg proističe i gelska titula vrhovnog kralja Irske (*Robo rí hÉrenn*) – može se reći da je irska intelektualna elita, koja je pisala latinskim jezikom, u potpunosti prihvatila škotsku etničku oznaku za narod Irske, odnosno, u ukupnom zbiru, više naziva za jednu srodnu etničku grupu. Tako su za svoj *gens Scotorum* rani irski crkveni historičari kreirali čitavu mitologiju iza etničkog imena, pa je tako *Scotia* (Irska) u *Lebor Gabála Érenn* (tzv. *Knjizi invazija na Irsku*, nastaloj između X i XII vijeka) dobila ime po Skoti, kćerki egipatskog faraona, od koje, navodno, Geli vuku porijeklo.³⁸ Škotsko etničko ime zadržae i irski osvajači Argila i Kaledonije, koja će najprije postati poznata pod neutralnim imenom Alba, a tek kasnije, po svom najdominantnijem irskom *gensu*, kao Škotska.³⁹

Zbog čega je irski primjer koristan za našu analizu etničkog pitanja Bosne i Humske zemlje u srednjem vijeku? Ne samo zato što ukazuje na identitetsku zamršenost sličnu onoj na Balkanu, već i u cijeloj Evropi, budući da je svaka identitetska zamršenost prirodno stanje srednjovjekovnog *gens*, *natio* ili *populus*. Drugim riječima, ako je moguće da jedna srodna etnička grupa, zbog različitih geografskih, socioekonomskih, političkih, religijskih i drugih razloga, barem u percepciji autora koji o njoj pišu – a samim tim i u percepciji intelektualne i vladarske elite – ima identitet Iraca, Škota ili stanovnika kraljevstva Albe, koji su međusobno duboko isprepleteni, zašto bi se identitetska ispre-

- 37 *Encyclopaedia Britannica*, s.v. “Scot”; Dauvit Broun, *Scottish Independence and the Idea of Britain: From the Picts to Alexander III* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007); Alex Woolf, *From Pictland to Alba, 789 — 1070* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007); Seán Duffy, ur., *Medieval Ireland: An Encyclopedia* (New York/London: Routledge, 2005), s.v. “Scoti/Scotia”; *Dictionary of Medieval Latin from Celtic Sources*, Royal Irish Academy. O ovome konsultovati i opširnije studije: Eleanor Hull, *Early Christian Ireland* (London: David Nutt; Dublin: M. H. Gill & Son, Ltd., 1905); T. M. Charles-Edwards, *The Early Mediaeval Gaelic Lawyer* (Cambridge: Department of Anglo-Saxon, Norse, and Celtic, University of Cambridge, 1999).
- 38 R. A. Stewart Macalister, *Lebor Gabála Érenn: The Book of the Taking of Ireland*, Part II (Dublin: Irish Texts Society, 1939), 39
- 39 Ewan Campbell, “Were the Scots Irish?,” *Antiquity* 75, no. 288 (2001): 285–292; Alex Woolf, *From Pictland to Alba, 789 — 1070* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007); Dauvit Broun, *Scottish Independence and the Idea of Britain: From the Picts to Alexander III* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007); John Bannerman, *Studies in the History of Dalriada* (Edinburgh: Scottish Academic Press, 1974); Bede, *Ecclesiastical History of the English People*, I.1.

pletеност имена Srbije, Bosne i Humske zemlje morala tumačiti isključivo kao istorija razdvajanja, posebno kada su u pitanju potpuno komplementarne i istorijski istovremene odrednice kao što su Bošnjаниn i Srbin? Da je to tako, svjedoče malobrojni, ali bitni izvori koji pokazuju da odrednica “Bošnjаниn” nikada nije imala funkciju da potpuno potisne prethodni identitet. Stjepan II Kotromanić u koncepciji svoje povelje izdate Dubrovčanima 1333. godine, koju potpisuje kao “сѢФАНЪ ПО МНЛОСТН БОЖНОН БАНЪ БОСНН Н УСОРН Н СОЛН Н ГОСПОДННЪ ХОМСКОН ЗЕМЛН”, navodi: “Н ЗАТО СТАВЛЮ НА ГОСПОДННЪ БАНЪ СѢФАНЪ СВОЮ ЗЛАТУ ПЕЧАТЬ ДА ЈЕ ВЕРОВАНО – СВАКН ДА ЗНАЕШЪ Н ВДНН НСТННУ А ТОМУН СУ •Д• ПОВЕЛЛЕ --А--: ДВНЕ ЛАТННСЦН А ДВН СРПСЦНЕ – А СВЕ СУ ПЕЧАКЕНЕ ЗЛАТНЕМН ПЕЧАТН”, odnosno da su dva primjerka povelje bila na latinskom, a dva na srpskom jeziku, sva ovjerena zlatnim pečatom⁴⁰, dok je 1346. godine papa Klement VI postavio duvanjskog biskupa i preporučio ga Stjepanu II Kotromaniću kao raškom, to jest srpskom bosanskom vladaru: *In e. m. Clero et populo Civitatis et diocesis Deluncensis, Archiepiscopo Spalatensi et Stephanano Bano principi Rasciensi (Bosniensi)*.⁴¹ Budući da se srpski jezik u dubrovačkim latinskim prevodima gotovo redovno prevodi kao *sclauonesco*, opravdano je pretpostaviti da se i detalj iz pisma Stjepana II iz 1347. godine, u kojem moli papu i rimsku kuriju da u Bosnu pošalju franjevačke misionare koji su *slavice non ignaros* (vične slovenskom jeziku), takođe odnosi na srpski jezik.⁴² U tom smislu, S. Ćirković biće samo djelimično u pravu kada zaključuje da je “razvoj posebne bosanske države vodio... u pravcu stvaranja osjećanja povezanosti i solidarnosti stanovništva u njenim okvirima” i da se vremenom “naziv Bošnjani za stanovnike bosanske države javlja daleko češće od srpskog imena i potiskuje ga čak i u oblastima koje su iz sastava srpske države razmjerno kasno ušle u sklop Bosne”.⁴³ Bosna XIV vijeka zapravo postaje laboratorija identitetskih preloma – mjesto gdje se jezik pripadnosti preobražava u funkciji političke nužnosti, ali nikada u totalitetu. Ratovi i međudržavni sukobi nisu samo razgrađivali postojeće identitete, nego su – upravo kroz krizu i potrebu za novom kohezi-

40 Miklosich, LXXXIX, 105

41 Augustinus Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia: maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita*, tomus I: Ab Honorio PP. III usque ad Clementem PP. VI, 1216–1352 (Romae: Typis Vaticanis, 1859), 832

42 Ljubić, Šime. *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske, na podučavanje mladeži*. Rijeka: Riečki Emdija Mohovića tiskarski Kamen zavod 1864., 443

43 Ђирковић, Историја средњовековне... 310

jom – omogućavali stvaranje novih, adaptivnijih oblika samoprepoznavanja. U tom smislu, prelaz od “Srbina” ka “Bošnjani” ne predstavlja rezultat strogog etničkog diskontinuiteta, već izraz istorijske fleksibilnosti jednog društvenog sloja koji je, poput drugih srednjovjekovnih ratničkih staleža, u neprestanim sukobima i preko linija konflikta iznova pronalazio sebe.

/ Zaključno razmatranje

Uvažavajući stanovište da su politički konflikt, rat i granica ključne antropološke “laboratorije” u kojima se proizvode, redefinišu i stratificiraju kolektivne pripadnosti, ova rasprava je pokazala da se imenovanja poput Srbin i Bošnjani ne mogu svesti na jedan esencijalistički etnički kod, već da djeluju kao situaciono uslovljeni instrumenti političkog poretka, pravne nadležnosti i socijalne kohezije. U tom okviru, “etnička imena” funkcionišu kao operativne kategorije upravljanja konfliktom (ko sudi, gdje se sudi, ko plaća štetu; ko uživa prolaz i zaštitu), isto koliko i kao narativni znaci samopripadnosti. Stoga je “zbrka” u izvorima manje simptom zabune, a više trag dinamične prenamjene označitelja u uslovima čestih presijecanja vojnih, ekonomskih, pravnih i sakralnih režima. Tragajući za metodologijom koja bi nam iz sociološkog i antropološkog ugla najbolje približila ove procese, Siniša Malešević je primijetio:

Da bi se razumjela promjenjiva priroda odnosa između rata i zajedništva kroz vrijeme, potrebno je izgraditi teorijski okvir koji će jasno razlikovati organizacione i ideološke strukture modernog i predmodernog svijeta, ali istovremeno prepoznati i elemente kontinuiteta koji se provlače kroz istoriju. Drugim riječima, moguće je pomiriti modernistički stav – da nacionalizam nije postojao prije modernog doba – s idejom da se nacionalizam postepeno razvio iz predmodernih spojeva između ratovanja i narodnosti. U sličnom duhu, može se prihvatiti etnosymbolistički pogled da je neophodno pratiti istorijske kontinuitete u oblikovanju velikih kolektiviteta, ali pritom isticati da ti kontinuiteti rijetko imaju kulturni karakter – već su prije svega oblikovani strukturalnom dinamikom organizovanog nasilja.⁴⁴

44 Malešević, Siniša. “War and Peoplehood Through Time: A Sociological *Longue Durée* Perspective”

U tom smislu, prelaz od Srbina ka Bošnjaniu u bosanskim izvorima XIV vijeka najubjedljiviji je kada se čita kroz prizmu antropologije konflikta: vojna mobilnost, vazalni prelazi, uključenje novih populacija i institucionalno “prevođenje” obaveza preko granice (ugovori, mirovne klauzule, garancije) generišu potrebu za inkluzivnijom, teritorijalno-političkom oznakom pripadnosti. Povelje kao rituali pravde – sa svojim formulama o sudu, kretanju, dugu i zaštiti – pokazuju da Bošnjani postaje ime za politički kolektiv sposoban da apsorbuje raznolike lokalne i statusne grupe, bez brisanja njihovih dotadašnjih identifikacija, ali sa jasnim prioritetom državnog okvira nad plemenskim pamćenjem. Istovremeno, koncept “titularne etnije” pomaže da se razumije kontinuitet i prekid: vladarsko-vojnička jezgra (župani, kneževi, banovi) strukturiraju polje moći u kojem se imena cirkulišu, presložavaju i dobijaju različitu težinu u zavisnosti od režima vlasti i linije fronta. Kada se titular mijenja – bilo ratom, bilo dinastičkim transferom, bilo novim vazalstvom – mijenja se i politička profitabilnost određene samoidentifikacije. Otud Bošnjani nije negiranje Srbina, već nadasve imenovanje koje u konfliktnoj pograničnoj ekonomiji znakova omogućava koheziju šireg političkog tijela. (Infografika 1)

Metodološki, to nas obavezuje na dvostruku pažnju: (1) da pravno-diplomatičke formule čitamo kao prakse kategorizacije (a ne kao čisto “etnografske” opise), i (2) da narativne predstave (*o natio, ethnos, populus*) situiramo u njihove konkretne režime nasilja, razmjene i vlasti. U toj ravni, Bosna, Srpska zemlja i Humska zemlja x — XIV vijeka nisu suprotstavljene “nacije”, već prepletene konfiguracije pripadnosti čiji se znakovi mijenjaju brže nego što ih moderna terminologija može stabilizovati. Drugim riječima, promjena etnonima od Srbina ka Bošnjaniu nije dokaz “etničkog prekida”, nego pokazatelj istorijske fleksibilnosti jedne pogranične zajednice koja, pritisnuta ratom i pregovorima, kodira jezik pripadnosti da bi održala poredak, legitimitet i mobilnost. Upravo u toj sposobnosti da iz konflikta izvlači nove oblike kolektivne identifikacije leži antropološka specifičnost srednjovjekovne Bosne – kao prostora gdje se politička imena i pravne formule pretvaraju u glavne generatore identitetske promjene.

ctive.” U: Stouraitis, Yannis, ur. *War and Collective Identities in the Middle Ages: East, West, and Beyond*. Leeds: ARC Humanities Press, 2023. Cooper, Kate, Conrad Leyser, ur. *Making Early Medieval Societies: Conflict and Belonging in the Latin West, 300–1200*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016., 22

Infografika 1

IX — X VIJEK

SRBI (natio / ethnos)
— vladajuća političko-vojna elita
— “drže veliki dio Dalmacije”
— Bosna i Hum u djelu Konstantina Porfirogenita
u istom etno-političkom obrascu

ime označava KO VLADA, ne ko sve živi

↓ granice se crtaju ratom

XII VIJEK

BOSNA kao έθνοσ “razdvojen od ostale Srbije”
— Drina kao politička granica
— Bosna nije pod arhižupanom Srba
— vazalstvo Ugarskoj

identitet = politička samostalnost

↓ trgovina + rat = pravne formule

XIII VIJEK

“SRBLJIN” u bosanskim poveljama
— domaći podanik bana
— suprotstavljen “Vlahu” (Dubrovčaninu)
— sud, šteta, zaštita, mobilnost

ime = operativna pravna kategorija

↓ širenje države + integracija teritorija

XIV VIJEK

“BOŠNJANIN”
— standardna ugovorna strana
— podanik bosanskog vladara
— integriše različite oblasti i staleže

ime = teritorijalno-politička lojalnost

VUK BAČANOVIĆ

From Porphyrogenitus' "Baptized Serbs" to the Bosnians: War, Borders, Political Conflict, and the Dynamics of Ethnic Identities in Bosnia and the Hum Region (10th — 14th Centuries)

This article examines the transformations of collective identities in Bosnia, Serbia, and the Hum region between the tenth and fourteenth centuries, advancing the thesis that warfare, political conflict, and border regimes were decisive factors in shaping medieval forms of belonging. Drawing on Frankish, Byzantine, papal, and local diplomatic sources, it demonstrates that designations such as *Srbin*, *Bošnjani*, *Sclavus*, *Vlah*, *natio*, and *ethnos* did not denote stable ethnic categories, but rather functioned as political and legal markers of jurisdiction, loyalty, and territorial organization. Particular attention is devoted to the emergence of the term *Bošnjani* in the fourteenth century as an integrative label for the subjects of the Bosnian state, which gradually assumed primacy over the earlier designation *Srbin* in diplomatic practice, without implying a complete rupture in identity. This shift is interpreted as the outcome of warfare, changes in vassalage, and institutional needs for a broader political framework of affiliation. The article concludes by arguing that identity in medieval Bosnia was a dynamic construct shaped by conflict and legal practice, rather than a static ethnic constant.

KEYWORDS: *medieval Bosnia; Serbia (Raška); the Hum region; Serbs; Bošnjani; ethnic identity; ethnogenesis; natio; ethnos; diplomatics; charters; legal practice; war and frontier*

/ ESEJ

Studentsko-građanski protest u Srbiji: teorijski bilans međustanja

TODOR KULJIĆ

Filozofski fakultet, Univerzitet Beograd

U prilogu su razmotrene razlike aktuelnog studentsko-građanskog protesta u Srbiji od ranijih protesta i objašnjavane uticajem globalne hegemone epohalne svesti. Razmotrene su socijalne granice samosvesti tri protesta, tri duha vremena 1968, 1989. i 2024. Najvažnije u poslednjem protestu je to što nacionalno jedinstvo nije bilo kadro da uguši građansku neposlušnost. Ciljevi aktuelnog protesta su demokratizacija javnosti, sloboda medija i odgovornost koruptivne vlasti. Izvan zahteva protesta je ostala promena celine. U središtu zahteva je promena samo proceduralnog segmenta. U protestu nema nemogućeg ni utopije. Zahtevi protesta su legalistički, nepomirljivost je pomerena na političko, a njen ekonomski temelj je zapostavljen.

KLJUČNE RIJEČI: *studentsko-građanski protest, epohalna svest, korupcija, procedura*

/

Studentsko-građanski protest u Srbiji 2024/2026. trpi uticaj šireg i užeg okruženja: globalizacije i domaće tradicije. Bez uticaja okruženja i tradicije ne mogu se objašnjavati ciljevi, organizacija i kultura protesta. Povod protesta jeste iznenadna nesreća u Novom Sadu, ali su mu uzroci dublji i kumulativni. Biće jasniji ako se uoče razlike od ranijih protesta u Srbiji.

Sadržinski gledano savremeni hegemoni idejno-ideološki kontekst globalizacije posredno ali aktivno oblikuje protest u Srbiji. Svedoci smo rušenja starog svetskog poretka 1989 — 2026, ali i ostataka još starijeg 1945 — 1989. Strukture u senci propisuju protestu granice poželjne vizije društva koje ne može da prekorači. To je normalizovani kapitalizam lišen uticajne alternative koji oblikuje samoopis i socijalne granice raznih savremenih kritika režima. Ništa

izvan kapitalizma, sve promene unutar njegovih zadatih granica. Navikavajte se na moralni status profita. Ova zadatost oblikuje pobunu ekonomskih elita, ali i granice otpora masa. Ključne ideološke sastavnice hegemonu epohalne svesti propisuju viziju poželjnog društva i javnog neprijatelja. Grubo rečeno, u ekonomiji je to neoliberalizam, a u politici spoj etnocentrizma i desnog ekstremizma. Kada su sa slomom evropskog socijalizma bogati prestali da se plaše neposredna socijalna demokratija je lišena kulturne hegemonije. Sa tezom o kraju istorije stigao je i povratak materijalnog. Protest nije bio otporan prema ovim uticajima.

Sve do početka našeg veka TINA princip (*There is No Alternative*) i Fukujama bili su ortodoksija neoliberalnog trijumfa. Već desetak godina kasnije stiže plima desnog ekstremizma. Udar na neoliberalizam zdesna bio je i posledica slabosti kritike s leva. Rastu digitalna nepreglednost opštenja i nove medijske manipulacije (botovi, influenseri). Zatim stižu migracije, a u trećoj deceniji korona i ratovi. I naravno novi odgovori neoliberalizma na ekspanziju krajnje desnice. Ne treba zaboraviti da su izmenjene vizije bezbednosti i prostor za odbranu državnacionálnih interesa kod 193 države u svetu. Svet je lišen ravnoteže moći i jednog hegemonu, multipolaran je i ideološki šarolik, ali je društvenoekonomski prilično homogen. Zato ni protest u Srbiji nije mogao narušiti ovu homogenost.

/ Socijalne granice epohalne svesti: tri protesta, tri duha vremena

Kao i ranijim, tako i savremenom studentskom protestu granice proboja nameće hegemonu epohalna svest, odnosno duh vremena. Savremeni protesti 21. veka se kreću u suženim granicama normalne socijalne jednakosti. Osovinska napetost svake hegemonu epohalne svesti je promenljivi odnos između *imati* i *biti*. Da danas siromašni nisu procenjeni kao gubitnici i nesposobnjakovići na tržištu ne bi moralni status profita bio neugrožen. Teška industrija moralizovanja profitabilnosti se u našem veku nimalo ne kosi sa etnomoralizmom. Naprotiv to su komplementarni naponi. Najugledniji su bogati, a moja nacija je najveća žrtva. Treba biti snalažljiv i na ekonomskom i na tržištu nacionalnog morala gde takođe vlada konkurencija. Tajkuni se pravdaju patriotizmom, a etnomoralisti antikomunizmom. Ekonomski humanizam je podjednako važan neprijatelj i naciji i kapitalu. Vlast usklauđuje savez profita i etnocentrizma,

bogatih i slepih patriota. Studentski protest se uspešno odupreo etnocentризmu. Da bi moralni status profita bio osiguran, etničko mora istisnuti klasno. Nije tako bilo uvek.

O tome nekoliko poređenja protesta 1968, 1989. i 2024. U prvom slučaju bilo je u buntu upadljivo socijalno i antikapitalističko, u drugom nacionalno i antikomunističko, u trećem proceduralno. Okvir prvog protesta je bio interkontinentalni, drugog evropski, trećeg državni. Vizija neprijatelja je definisana unutar antikapitalizma, antikomunizma i antikorupcije. Radnički interes, nacionalni interes i građanski interes. Subjekt prvog protesta bio je savez studenata i levičarskih intelektualaca (profesora), u drugom su nezadovoljne mase vodili nacionalni intelektualci i političari. Kod trećeg su akteri studenti i opozicioni građani pretežno iz srednjeg sloja (Milenković, 2024). Minimum pravde je 1968. bio klasni interes, 1989. nacionalni interes, a 2024. legalizam, nepristrasni mediji i poštteni izbori. Kao što je 1968. u borbi protiv birokratije bilo nezamislivo tražiti poštene izbore, tako je 2024. klasna pravda anahrona. Uprkos tome, kod sva tri protesta manje ili više kanalisano nezadovoljstvo vidljiv je generacijski otpor mladih starijima. Reč je, naravno, o idealnotipskom suočavanju tri vremenski i prostorno različito snažna masovna protesta koje može izoštriti razliku između složenih i protivrečnih procesa i interesa koji su se prelamali u njima. Univerzitet kao intelektualna zajednica i prostor slobodne misli uvek je u Srbiji bio institucionalno središte neslaganja i detonator bunta: otpora kolonijalizmu i birokratizovanoj vlasti 1968, jednopartijskom režimu 1989. i dugoj korupciji vladajuće stranke 2024. Pobunu su uvek nosili mladi neopterećeni iskustvom koji su tražili novo i studenti koji su nastupali u ime uma. Aktivnost studenata uvek je bila uslovljena njihovim osobenim slobodnim statusom jer nisu imali šta da izgube (ni radno mesto ni razne socijalne privilegije). Pomanjkanje rizika olakšava omasovljavanje studentskih protesta.

Premda su studenti (uz širu ili užu podršku građana) bili aktivni agensi promena, kod pomenutih pokreta bila je različita vizija poželjnog društva, tj. dubina željenih socijalnih promena i vizija javnog neprijatelja. Globalni antikapitalizam 1968. od Berklija do Berlina tražio je najdublje socijalne promene (Marks, Markuze, Mao) ističući žrtve imperijalizma od Vijetnama do Če Gevare. Nacionalna 1989. godina je ove težnje gledala kao muzejske i prevaziđene (isticala je nove žrtve jednopartijskog socijalizma, nacionalne i liberalne intelektualce od Havela do Solženjicina), a 2024. je od socijalnog ostalo još manje (nije bilo heroizovanih vođa nego su isticane različite žrtve korupcije).

Prvi bunt je bio socijalni, drugi nacionalni, treći građanski. Socijalni zahtevi poslednja dva nisu prekoračili prag kapitalizma. Danas i zato što se kineski i arapski investitori u Srbiji mogu još manje razvlastiti od domaćih. Današnji studenti su u tom pogledu realni. Ne traže nemoguće ni utopijsko kao 1968. niti sanjaju sitnoburžoaski san o svom dućanu kao 1989. Znaju da su duboke ekonomske promene nemoguće jer ih nema u okruženju, ni u centru ni na periferiji kapitalizma. Nema ni virusa ovih promena kakav je nakratko bio Cipras u Grčkoj. Rečju, danas zahtev za socijalnom jednakošću nije zapaljiv. Granice socijalnih promena su cementirane ekonomski (kapitalizam je normalizovan), kulturno (nacionalno je progutalo klasno) i strukturno (radništvo nije kadro da blokira proizvodnju). Najamni rad je globalizovan i prekarizovan, a profit normalizovan. U pogonima stranog kapitala su i sindikati fikcija. Zato se protest ne poziva čak ni na Piketija.

Uprkos svemu protest 2024. se ne može svesti na zahtev "Borba protiv kriminala, nezavisni mediji i poštenu izbore, pa nastavi sa eksploatacijom". Razlika između sistemskih i institucionalnih zahteva nije odsečna, ove promene se delom prožimaju. Ali idejna barikada se uočava. Dignuta je između studenata, opozicionih građana i nezavisnih medija s jedne i bloka vladajućih partija, njihovog biračkog tela i režimskih medija s druge strane. Dugi otpor je uspeo da konstitucionalizuje bunt i normalizuje trg kao segment podeljene vlasti. Vodi se bitka za uticaj u javnosti. Biti poznat kroz mreže u politici nije gravitacija praznine kao što je slučaj u autentično duhovnoj sferi koja ne zavisi od medija. Vidljiva je granica nepravde koju markira protest 2024: protiv koruptivnog režima i vođe, a ne i protiv tajkuna. I naravno, protiv nepoštenih izbora što svedoči o proceduralnom, a ne o socijalnom vrhu nepravde. Nimalo ironično rečeno, ova proceduralno ograničena promena traži pošteni kapitalizam. Ne pita se o moralnosti profita. Maksimum zaprećene kazne je lustracija i suđenje političarima. Ne kapitalu. Kao i ranije i danas će ova pretnja verovatno biti nepotpuno ostvarena zbog masovne konverzije članstva nakon eventualnog sunovrata vladajuće partije.

/ Duh vremena određuje i analize protesta

Nije dovoljno podsetiti na pritisak hegemonije nego se treba zapitati koliko su i razne analize protesta kadre da prekorače idejne granice koje

diktira duh vremena: pojmovne, teorijske i metodološke. Samorefleksivni analitičar treba da je svestan da i njemu moć posredno nameće kategorijalni okvir analize. Klasna analiza je dominirala u prošlom veku, danas prevladava analiza identiteta i simbola. To su alati za analizu protesta koje nameće hegemonu epohalna svest. Prognani su pojmovi antagonizam, humanizam, eksploatacija, revolucija, istražuju se tranzicija, simboli, performansi, identiteti. Karnevalizacija i simboli protesta više privlače istraživače protesta od njegovog socijalnog sadržaja.

Publicističke analize protesta su uticajnije od teorijskih koje obično kasne. Mogu se prepoznati po hegemonijama retorici, kvalifikacijama i pojmovima (obojena revolucija, huliganizam, protest, blokaderi). Teorija se na protestu još nije dovoljno oprobala. Ovde bi trebalo nagovestiti hipotetički višedimenzionalni teorijski okvir kojim se može definisati protest zato da se studentski otpor vlasti ne bi čitao pojmovima kojim režim redukuje njegovu složenost kao navigator u mnoštvu. Nasuprot moći koja reguliše pojamovnu i emotivnu hegemoniju u užarenim medijima treba se vratiti hladnoj teoriji. Kako u tumačenju protesta primeniti oprečne pojmovne polove buržuj i sitoajen, egoizam i zajedničko dobro, elite i masa, saglasnost i neslaganje, plebejsko i populističko? Pri tome, nije cilj da se ospori režimsko nego i šire liberalno tumačenje studentskog protesta koje se javlja i kod opozicionih intelektualaca. Idejna sličnost politički sukobljenih struja nije slučajna.

Demonizacija protesta i njegova pohvala se katkad pojmovno podudaraju. Verovatno i stoga što se samoopisi sukobljenih strana kreću u istim idejnim granicama liberalizma. Omeđeni ovim granicama čvorni prioriteta istraživača protesta su manje delatni nego ranije jer ne zadiru u ekonomiju, ostaju na političko-proceduralnom nivou. Kapitalizam je kod svih strana neupitan, samo ga treba popravljati. Granice poželjnih promena kapitalizma doziraju novi odnos idejnih snaga koji nameće i novi hegemoni žargon misli o društvu. Ne samo u nauci nego i u publicistici. Ali time direktno formiraju i samoopis učesnika protesta. Kod raznih pobuna je samoopis aktera povezan sa pojmom koji definiše neprijatelja i način otpora: ustanici (protiv okupatora), revolucionari (protiv ekonomskog eksploatatora), blokaderi (protiv medijskog monopola vlasti). Viđenje nepravde (klasne, političke, proceduralne, nacionalne, rodne) zavisi od samovidenja potencijala vlastite akcije.

/ Režim u Srbiji nije izolovan ni osuđen od evropskog okruženja

Ali zavisi i od okruženja. Politički kontekst okruženja (pozitivni, ravnodušni ili negativni odnos EU prema protestu) je takođe važan. A. Vučića primaju u inostranstvu, nije izolovan kao nekada S. Milošević kome okruženje nije bilo naklonjeno nego je podržavalo njegovo rušenje. Danas, međutim, EU ne želi nestabilnost na Balkanu pored već postojeće u Ukrajini. Ne želi ni da ugrozi svoje investitore u Srbiji. Srpski režim daje subvencije strancima, poreske olakšice i oslobađa ih raznih doprinosa. Podrška akterima sukoba izvana takođe nije homogena. Domaći kapital gundđa, a deo čak i podržava protest. Zato nema ni zastava EU na protestu. Režim jeste važan za EU jer joj obećava eksploataciju litijuma, ali je s druge strane nepouzdan kao ruski oslonac na Balkanu. U Srbiji ovaj sklop nije povoljan za protest. EU prećutno toleriše Vučića, a Kina i Rusija ga otvoreno podržavaju. Sve strane traže vlastiti profit i uticaj, izvozom gasa i gradnjom autoputeva u Srbiji. Računaju i na litijum. Ova računđzijska politika okruženja je izolovala protest i unutrašnji otpor režimu. Možda je baš odsustvo ove podrške ključna prepreka njegovom uspehu i sunovratu režima. U nepovoljni politički kontekst spada naravno i neorganizovanost domaće opozicije. I javnost je zasićena dugim protestom: zamor aktera, unutrašnji raskoli, slabost organizacije, ispiti i prekid blokade fakulteta i sl. Za sada još uvek nije na delu organizovana anarhija nego neorganizovana integracija.

/ Nova digitalna mobilizacija i vidljivost protesta

I tehnički gledano globalizacija utiče na kulturu i organizaciju protesta. Digitalno opštenje aktera reguliše način i snagu uticanja, brzinu mobilizacije i osigurava kvalitativno novu transparentnost sukoba sa režimom (slikanje mobitelom i postavljanje slika na TV i na platforme, razmena poruka i video zapisa). Sve to olakšava sinhronu preglednost frontova i jača verodostojnost dokumenta u konfliktu. Novi mediji kroje nove mreže opštenja. Slika jača razumljivost sukoba i mobilije drugačije od novina ili od izmontirane selektivne TV reportaže. Frontovi se vizuelno jasnije vide iz drona kao što je Napoleon

uvek birao uzvišice za štab. Digitalno opštenje protesta sa okolinom je zgu-
snutije i drugačije od ranijih medijskih obaveštavanja (radio, TV), upravljanje
protestom je preglednije, ali isto važi i za reagovanje režima. Frontovi jasnije
uočavaju snagu protivnika na trgu. Usmeni i pismeni komentari više nisu
suvereni u javnosti jer im suverenost ugrožava dokumentarni snimak ili video
zapis. Slika je uverljivija, relativno više sudove u komentarima i snažnije upravlja
emocijama i mobilizacijom javnosti. Javni protesti markiraju linije sukoba,
mediji struktuiraju raspodelu pažnje, menjaju računice potencijalnih uče-
snika i aktiviraju građanski angažman. Tema i povod protesta moraju se uvek
iznova aktuelizovati. Medijskom pažnjom upravljaju unajmljeni influencersi
na mrežama koji regulišu svetlucavost i uticaj trga. Jedinstvo protesta gradi
se i samoopisom koji odsečno razgraničava bunt od okruženja. U parolama je
sadržan posredni samoopis otpora režimu (trijumf i upozorenje na zločin), pri-
pisivanje odgovornosti, ali i redukovanje složenosti i nepreglednosti situacije.
Strukturno-racionalni i emotivno moralni slogani su pravda, sloboda, studen-
ti, blokada, korupcija, laž, krvave ruke, država, vlada odgovornosti. Ključni
vizuelni simbol protesta je Krvava šaka (Zvijer, a.o. 2025: 90—91). Protest se
2000-te u Srbiji integrisao preko parole Otpora “Gotov je” i simbola stisnute
pesnice a 2024-te preko negativnog simbola krvave šake, nemog govora o
odgovornosti vlasti.

Generacijski profil aktuelnog protesta samo se donekle nazire. Aktivirala
ga je generacija Z (*Zoomer*) rođena početkom 21. veka (digitalna generacija
odrasla uz pametne telefone). Ne pamte rat, bombardovanje Srbije, rušenje
Miloševića ni ubistvo premijera Đinđića kao kolektivne traume. Nisu formira-
ni u tranziciji nego u učvršćenom kapitalizmu. Zato je i samovidenje učesnika
protesta rasuto: antikorupcijsko, rodno, ekološko. Ali nije i antikapitalističko
iako je budućnost studenata nesigurna, prekarna. Neki važni alternativni anti-
nacionalistički obrisi samovidenja se kod protesta naziru. Jasni su i uzroci koji
su preveli netrpeljivo u nepodnošljivo stanje: inicijalni događaj i povod bunta
je pad nadstrešnice u Novom Sadu, a uzrok je duga korupcija vlasti. Protest je s
razlogom povezao povod sa uzrokom i ovu vezu učinio negativnom osnovom
vlastite legitimnosti. Na jednoj strani je sve ciničnije i agresivnije ponašanje
režimskih medija i vladajuće partije koja uočava i koristi neorganizovanost
protesta i slabost političke opozicije. I finansijski ucenjuje univerzitet. Na dru-
goj strani su studenti u okruženju sve šireg kruga nezadovoljnih građana, a što
sve, u celini uzev, kumulativno jača neposustalu konfliktnost, sukob interesa

ali i nove moralizacije zakavženih strana. Ova podela lagano zahvata i državni aparat iznutra, pre svega sudstvo.

Od Novog Sada do Novog Pazara nacionalno jedinstvo nije bilo kadro da uguši građansku neposlušnost protesta

Odsustvo nacionalizma će verovatno biti najduže beleženo kao napredna strana protesta. Delom je kumulativni rezultat daleko češćeg uspešnog otpora građanskog nacionalnom u Srbiji nego u drugim delovima regiona. Ne radi se samo o neposustalom urbanom nemiru Beograda kao metropole i prestonice koja se razlikuje od pasivne provincije. Urbani nemir se 2024. brzo proširio na Novi Sad, Niš i ostale gradove u Srbiji. Istorijski gledano reč je o dubljoj istorijskoj i široj prostornoj tradiciji nepoverenja ličnoj vlasti koju u Srbiji 21. veka ni snažni imperativ nacionalnog jedinstva nije bio kadar da ublaži (kao npr. u Hrvatskoj). U protestu 2024. etnomoralizam je bio nemoćan u slabljenju građanske neposlušnosti. Imperativ nacionalnog jedinstva nije bio kadar da uguši građansku neposlušnost. Više je razloga tome.

Pre svega stoga što je strah od nacionalnog ugnjetavanja i iskorenjivanja kod Srba kao najbrojnijeg naroda na Zapadnom Balkanu bio niži nego kod ostalih malih naroda u regionu. Srbija je u regionu imala najsnažniju tradiciju državnosti u Srednjem i Novom veku i ponajmanje je u državnom pogledu bila neizvrljena. Mlade nacionalne državnosti daleko više traže nacionalizam. Srbija se ponajmanje bojala majorizacije u Jugoslaviji iako su svi drugi jugoslovenski narodi bili najosetljiviji na srpski nacionalizam. Ova okolnost je u Srbiji bila važna demokratska smetnja da oktroisani imperativ nacionalnog jedinstva odozgo ne uguši građansko nezadovoljstvo na trgu odozdo. Čak su i delatna upozorenja na ugroženu nacionalnu bezbednost (pre svega kod prekodrinskih Srba) bila drugačija od istih strahova kod drugih srodnih nacija. U građanskim protestima u Srbiji 1990-ih bilo je manje nacionalnog separatizma i državnog secesionizma što je i tada širilo prostor građanskom nemiru. Pogotovo je u Beogradu kao prestonici raznih država u 20. i 21. veku separatizam kao nacionalni politički imperativ bio odsutan. U raspadu Jugoslavije 1990-ih sve su republike izuzev Srbije tražile nedoživljenu separatističku državnost. Šarm vlastite države bio je neodoljiv. Tome nasuprot, koalicioni potencijal Sr-

bije je bio širi. Ali samo naizgled. Srbija jeste najduže branila Jugoslaviju, ali na autoritarni način i pretnjama JNA što je jačalo reaktivne separatizme ostalih nacija. I strah od srpske prevlasti. Pijemontska tradicija Srbije nije praćena samo odsustvom straha od jugoslovenstva nego je krila i velikosrpsku hegemoniju. Srbi su bili najbrojniji i najrasejaniji narod u Jugoslaviji. Uprkos nestabilnosti svojih neuvezenih dinastija, Srbija je početkom 20. veka bila jedina kadra za pijemontsku ulogu u formiranju višenacionalne države (brojnošću, rasutošću, ustaničkom tradicijom, vojskom i nezavisnom državom). Srpske novovekovne dinastije bile su labilne uprkos tome što se srpski kralj nije rađao u crkvi nego na bojnopolju. Premda vojna i autoritarna, stalna pretorijanska opasnost srpskoj kruni je takođe krčila put republikanstvu i građanskom otporu u Srbiji. Tradicija vojne pretnje civilnom režimu je prekinuta u titoizmu jer je Tito kao osvedočeni ratnik bio realni, a ne formalni starešina vojske. I zbog toga su Srbi lakše prihvatili Tita nego Hrvati kralja Aleksandra. U prihvatanju Tita (i održavanju njegovog groba) treba videti ne samo poštovanje ratnika nego i dugo nepalanačko i neetnocentrično neprotivljenje jugoslovenstvu kod poimanja srpske državnosti. Ne zbog srpskog mentaliteta nego zbog drugačije vizije nacionalnog interesa najrasejanije nacije. I Tito je kao Hrvat bio garant okupljanja svih rasejanih Srba u jednu državu.

U drugim delovima regiona je nacionalno više gušilo građanski otpor. Građanski protesti su danas van Srbije slabi jer se shvataju kao opasnost nacionalnom identitetu. I nacionalnoj državi. Zbog snažne težnje za samostalnom državom Hrvatska je 1991. žrtvovala sunarodnike u drugim republikama. Pod secesionistom Tuđmanom nije bilo parole "Hrvati na okup" jer bi ova pretenzija otežavala državnu secesiju Hrvatske. Na drugoj strani velikosrpska parola "Srbi na okup", premda hegemon, nije bila secesionistička iako je podsticala snažno antisrpstvo. Ovde je važna okolnost da je neiživljena državnost kod manjih nacija i danas smetnja građanskoj neposlušnosti. U Srbiji nije. Zbog snažnog nacionalnodržavnog separatizma Hrvati su se odricali građanskog nepoverenja. I proglašavali ga izdajom. I danas je Tompson u Hrvatskoj jača brana građanskoj neposlušnosti nego što je to Šešelj u Srbiji. Građanski protesti su u Beogradu uvek bili snažniji nego u Zagrebu premda je ekstremna šovinistička desnica i u Srbiji još uvek uticajna. Osim toga kod Srba je bilo više jugoslovenstva koje je u nezavisnoj Hrvatskoj odmah ustavom zabranjeno. Najposle Srpska pravoslavna crkva (SPC) je bila cezaropapistički podređena vlastitoj državi, dok su katoličke crkve u Hrvatskoj i Sloveniji lojalne izvandržavnoj ustanovi.

SPC nije bila podređena vasiljenskom patrijarhu kao hrvatska Katolička crkva Papi. Lojalnost Papi je bila važna klerikalna komponenta državnog separatizma Hrvatske i Slovenije, ali i brana građanskoj neposlušnosti. Međutim u Srbiji je na delu bila poslušnost druge vrste. U dugoj i epski harizmatizovanoj ratničkoj oslobodilačkoj kulturi Srbi su se brže i lakše od drugih podvrgavali vlasti harizmatiskog junaka, a ne verskog poglavara. U Srbiji je bilo aktivnije odricanje od slobode i lojalnost junaku zbog oslobodilačkog učinka, u Hrvatskoj je važan oslonac Tuđmanu bilo podvrgavanje onostranom konfesionalnom identitetu na čijem je čelu nadržavni Papa. Ali Papa ne oslobađa nego čuva naciju. Zato je i Hrvatskoj bio potreban oslobodilac kao sredstvo harizmatске legitimizacije. Slavljenje komunističkog generala Tuđmana je usklađivano sa potčinjavanjem nepogrešivom Papi. Sinergija, a ne konkurencija dveju lojalnosti je gušila snažniju građansku neposlušnost. Da su se ove lojalnosti kosile ne bi bilo masovnog hilijazma oko Tompsona. Uslovno rečeno, u hijerokratskom Zagrebu su izmirena dva konkurentna autoriteta, svetovni i verski, što usplavljuje građansku neposlušnost. U cezaropapističkom Beogradu nije bilo ovog rivalstva. Crkva je podređena svetovnoj vlasti, nema različitih lojalnosti. Konačno treba pomenuti i urbanu komponentu protesta. Beograd kao prestonica Srbije i Jugoslavije bio je najotvoreniji stranom uticanju i republikanskom građanskom nepoverenju prema etnocentrizmu. Pomenute tradicijske komponente imale su i snažnu autoritarnu crtu i nisu uvek bile kadre da obuzdaju provalu velikosrpskog šovinizma. Zato se sapostojanje duge i žilave tradicije srpskog desnog ekstremizma i masovne građanske neposlušnosti može definisati kao istovremenost neistovremenog.

/ Istovremenost neistovremenog u protestu: antinacionalizam i retradicionalizacija

U studentsko-gradanskom protestu vidljivo je sapostojanje sadržaja koji su bili aktuelni u raznim vremenima: digitalne mreže, otpor korupciji i posete studenata Crkvi. Otpor mlade generacije nije lišen retradicionalizacije. Iako je nacionalizam kod protesta svladan, konfesionalni identitet donekle opstaje. Slojevi starog provlače se u novom otporu postojećem, ali se stvaraju i novi identitetski hibridi. Studenti kao neispisani list traže protivrečne orijentire. Napadaju proceduru vlasti, ali bez oslonca na socijalnu državu. Ne shvata-

ju parlamentarizam kao kapitaloparlamentarizam, a utopija nije ugrozila menadžment. Destrukcija starog nije radikalna jer nema nove razvijene vizije društva. U klasnom društvu bez klasne borbe nema udara protesta na celinu. Ne priziva se klasni otpor nego borba za poštnu proceduru. Istovremenost neistovremenog nije oprečno sazvučje menadžmenta i Crkve zato što i Crkva trguje. Više se ispoljava u tome što mladoj generaciji, po sebi bremenitoj budućnošću, neoliberalna vizija kapitalizma nije sporna. Studenti iza republike konkurencije ne vide despotiju profita. Ne gledaju metamoralno hegelovski na građansko društvo kao na bojno polje privatnih interesa nego ga moralizuju u poželjnoj viziji demokratije svedene na antikorupciju, slobodu medija i poštene izbore. Moralni status profita mladima više nije sumnjiv. Zato što nema utopije, oslonac na prošlo (Crkvu) nije neprirodan. U nezadovoljstvu režimom ima pogleda unazad i vraćanja starim vrednostima. Premda je odnos prema Crkvi više performans nego iskrena vera u onostrano ipak i kao takav jača Crkvu. Mladi digitalni vernici su proceduralisti koji nisu kadri da probiju retradicionalizovane okvire hegemonie epohalne svesti.

Istovremenost neistovremenog ogleđa se u traženju nepomirljivosti, ali unutar nespornog kapitalizma. Izvan studentsko-građanskog protesta ostaje promena celine. U središtu zahteva je promena samo proceduralnog segmenta. Zato što se ne antagonizuje ekonomija reč je o odsustvu poverenja u alternativu. Zbog sloma antikapitalizma krajem prošlog veka danas nije lako aktivirati ekonomsko nepoverenje, a još manje radničko nezadovoljstvo. Lakše je probuditi nepoverenje srednjeg sloja u državnu zloupotrebu procedure.

Adornovski rečeno, kod protesta kritikovana celina nije neistinita, lažna je samo njena forma. Izvan idejnopolitičke perspektive protesta je okolnost da autentičnu slobodu i demokratiju ne pružaju samo mogućnosti formalnih prava. U otporu nije dovoljno raščlanjen zahtev da je demokratija moguća tek u simbiozi sa socijalnom pravdom. Otprilike onako kao što poštovanje prava uvek treba dopunjavati pravičnošću koja traži uzimanje u obzir realnog života, a ne samo njegove formalizovane strane. Da pored formalnog pozitivnog prava treba uzimati u obzir i materijalno prirodno pravo danas je anahrona parola šezdesetosmaša. Iako je i danas tek u njihovom razumnom spoju moguća socijalna sigurnost, studenti zbog globalne slabosti levice nisu kadri da samostalno istaknu vezu oskudice i normalizovane profitabilnosti. Otuda su u njihovim zahtevima neupadljive sporadične naznake da demokratije nema u siromaštvu preživljavanja. Jednako kao što nema slobode pojedinca bez

kolektivne bezbednosti. Kao što u ratu nema slobode tako nema ni socijalne demokratije u sistemu normalizovane profitabilnosti. U studentsko-građanskom protestu skrajnuta je socijalna država, tj. sigurnost radnog mesta, stanovanja, obrazovanja i zdravstva. Ovi metamoralni problemi su nečujni u glasnom otporu zloupotrebi procedure i medija. Više se zna šta se neće nego šta se hoće zato što je središte integracije protesta vlast kao javni neprijatelj, a ne nova poželjna vizija društva.

/ Granice protesta: odsustvo nemogućeg i postfaktički politički diskurs

Gledano odozgo za ovo je odgovoran epohalni cinični ekvivalent intelektualnog relativizma – TINA princip. Ako nema alternative kapitalizmu nema ni osnove za socijalnu kritiku. Time je procena realnosti lišena ne samo socijalno smislenog, nego i gnoseološkog pojma istine. Ne zna se šta je pogrešno ni šta je tačno, pa je težnja za istinom naivna. Metamoralne kriterije socijalne solidarnosti potisla je bezalternativnost kapitalizma. Ovaj filozofskoistorijski cinizam objašnjen je kao izraz novih odnosa moći. Bogati su prestali da se plaše pa nesmetano oktroišu postistine. Postuliranje socijalne bezalternativnosti je ključna poluistina. U njoj je istinita realnost, tj. odsustvo socijalizma, ali je neistinita mogućnost, postulirani kraj socijalne istorije. Za postfaktički politički diskurs se ne mora biti autoritaran, dovoljno je biti vešt sa poluistinama. Kakvim? Onima u kojima dominira sklad (etnomoralistički, neoliberalni) i slepilo za socijalne protivrečnosti. Verodostojnost sklada se moralizuje (profit je moralan, a moja nacija je najveća žrtva) što relativizuje razliku istinitog i lažnog. Gde je profit moralan nema krađe rada, a gde su sve nacije žrtve nema dželata. Naročite krize znanja i poverenja pogoduju medijskom struktuiranju postfaktičkog sklada.

U ovom samo naizgled nepreglednom neskladu caruje zapravo sklad u kom nema mesta nemogućem, važnom kriteriju procene i kritike mogućeg. Nemoguće nije uvek utopija nego idealnotipski nikada dostižna vizija solidarne jednakosti. Danas je slabljenje utopije podstaklo i sužavanje nemogućeg. I time umanjilo socijalni karakter protesta. Za razliku od ranijih masovnih nemira, u aktuelnom protestu u Srbiji je daleko manje delatna utopijska vizija neostvarljivog. Premda studenti traže sadržaje koji neutrališu osećaj uzaludnosti njihovog otpora, socijalna država im nije udarni zahtev. Posledica indiferentno-

sti prema nemogućem je prećutna ravnodušnost prema socijalnim promenama. U središtu protesta je demokratizacija javnosti, sloboda medija i odgovornost koruptivne vlasti. U strukturi nade najvećeg dela učesnika protesta pretežu poštena procedura i slobodni mediji. Neposustaje vera u uspeh masovnog nenasilnog otpora, priznaju se neuspesi, ali ne i kapitulacije. Studentsko neodustajanje kosi se sa sizifovskom uzaludnošću. Ogleđa se u antagonizaciji, a ne u pacifikaciji niti u kompromisu sa vlašću. To je radosna, delatna dimenzija protesta uprkos tome što je antagonizacija, nepomirljivost, pomerena na političko, a njen ekonomski temelj zapostavljen. Ovaj deficit zamagljava snažna moralizacija protesta. O njoj svedoči samoopis učesnika protesta (studenti u blokadi, građanska neposlušnost, neposredna demokratija, plenum, otvoreni forum jednakih), samoviđenje režima (ponosni modernizatori, nepokolebljivi braniči Srbije i pravne države) i emotivno samopoimanje vođe (pravednik, patriota, sam protiv svih, ugrožen od terorista, ponosan i požrtvovan). Dok protest vidi predsednika države kao uzurpatora i egokratu, ovaj učesnike protesta naziva blokaderima, huliganima, plaćenicima, izdajnicima i teroristima. (https://www.reddit.com/r/serbia/comments/1jzuz86/vodič_za_plenum_organizujte_ih_i_delite_dalje/; https://www.rtv.rs/sr_lat/politika/pismo-studenata-u-blokadi-narodu-srbije). Protest antagonizuje na političkom, dok vlast sugerira nepomirljivost na nacionalnom frontu. Ponavlja da su blokaderi protiv Srbije. Vlast ne ističe sebe kao žrtvu nego Srbiju. Žrtva je nacionalna država. Svi smo pre svega Srbi. Režimska barikada nepomirljivosti je dignuta između patriota i izdajnika. Time i vlast, ali na drugi način, deantagonizuje socijalne napetosti. U Srbiji je na delu sukob proceduralne i nacionalne antagonizacije, dva različita obrasca nepomirljivosti. Dve barikade lišene ekonomske nepomirljivosti.

Studentski generacijski otpor u Srbiji dugo traje. Katkad je primetna strepnja od neveličanstvenog povratka u svakodnevicu. Istu je pogrešno svoditi na razumljivu političku nerazboritost mladih zato što na trgu postoji i jednako gnevna reakcija i zasićenost starijih generacija. Protest jeste Događaj ali nije prasak ni bljesak ni nenadana provala besa nego rezultat kumulativno ispoljavanog javnog nezadovoljstva dugim koruptivnim monopolom na javne poslove partije i vođe sa neslavnom prošlošću. Zahtevi studenata, srednje klase i liberalne inteligencije su legalistički (Milenković, 2024), ali se zbog nesposobnosti političke opozicije nezadovoljstvo preliva na ulice. Režim se takođe brani legalistički i ponavlja da je vlast stečena na izborima. Protest uzvraća da izbori nisu bili poštene ni medijski ravnopravni. Nepomirljivost je redukovana na su-

dar dva legalizma, na političku konfliktnost koja nije progresivna nestabilnost države jer nijedan legalizam po sebi ne obećava dublje socijalne promene.

/ Izvori

Milenković, Vladimir. 2024. Karakter protesta protiv režima: o upadljivom odsustvu radničke klase, Slobodni filozofski 20. 12. 2024.

<https://slobodnifilozofski.com/2024/12/klasni-karakter-protesta-protiv-rezima-o-upadljivom-odsustvu-radnicke-klase.html>

Zvijer, N., Radoman, M., Marković. 2025. The formal features of protest slogans as an element of symbolical struggle in Serbians faculty blockades 2024 — 2025 u: New divisions, Sociološko naučno društvo Srbije, Beograd: 79—96

TODOR KULJIĆ

The Student-citizen protest in Serbia: theoretical summary of the current situation

The differences between the current student-citizen protest in Serbia and the former protests are discussed in the paper. The differences are explained by the influence of the hegemony of global epochal consciousness. The social limits of consciousness of three protests, three zeitgeist in 1968, 1989 and 2024, were considered. The most important thing in the last protest is that the national unity was not capable of suppressing the civil disobedience of the protest in 2024. The goals of the current protest are democratization of the public, freedom of the media and accountability of the corrupt government. The change of the whole remained outside the demands of the protest. At the center of the requests is the change of only the procedural segment. There is nothing impossible or utopia in the protest. The demands of the protest are legalistic, irreconcilability has been shifted to the political, and its economic foundation has been neglected.

KEYWORDS: *Student-citizen protest, epochal consciousness, corruption, procedure*

/ PRIKAZI KNJIGA

PRIKAZ KNJIGE

Potreseni. Znanstvenohumanistički i umjetnički dosezi banijskog potresa

RENATA JAMBREŠIĆ KIRIN, JELENA MARKOVIĆ

I INES PRICA (ur.)

Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2025., 358 str.

Znanstvenostručni skup Instituta za etnologiju i folkloristiku iz Zagrebu pod nazivom *Banija kao metafora i metonimija*, održan u listopadu 2022. u Glini i Zagrebu, imao je ambiciju da prezentira rezultate terenskog interdisciplinarnog humanističkog istraživanja posljedica razornog potresa koji je pogodio Sisačko-moslavačku županiju, a ponajviše Glinu i Petrinju, i potakne daljnji interes za Baniju/Banovinu. Primjenjujući etnološke i etnografske koncepte i kategorije, na tragu svjetskih iskustava i literature, kao što su etnologija katastrofe; dubinska ekologija; ruinizacija i regeneracija; prekarost; permakriza; sporo nasilje; okrutni optimizam; afektivna zajednica; narativizacija boli; narativna demokracija i sl., istraživači i autori došli su do vrijednih spoznaja o ponašanju ljudi i zajednice poslije potresa, ali i važnih uvida u ekonomske, socijalne i političke prilike na tom prostoru. Prezentirali su ih u ovom Zborniku, s tim da su ga sadržajno i tematski proširili dodatkom koji su nazvali ARHIPELAG BANIJA. U razgovoru s vrsnim stvaraocima i umjetnicima, rođenim ili autorski vezanim uz ovo područje, otvorili su brojne egzistencijalne i kulturološke teme. Dodali su i “književne fragmente”, izbor iz pjesama i proznih zapisa banijskih pisaca, zaokružujući jedan kvalitetno uređen i lijepo dizajniran zbornik. Na kraju je pogovor Ildiko Erdei, redovne profesorice na Odjelu za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta uz Beograda.

/

Zbornik uz uvodnu riječ sadrži deset autorskih priloga, s polaznom tezom da potres nije samo devastirao prostor i zajednicu, već da je i “intervenirao u njezino dugotrajno socijalno i ekonomsko zanemarivanje, teške posljedice nepravednog i nerazmjernog razvoja u nacionalnim okvirima”. (str. 9)

U uvodnoj riječi urednice *Renata Jambrešić Kirin*, *Jelena Marković* i *Ines Prica*, znanstvenice iz Instituta za etnologiju i folkloristiku, ističu da je početna istraživačka namjera bila etnografski opisati “obilježja i dosege jednog kataklizmičkog iskustva”, ali nakon “dijaloga na terenu” vjeruju da njihov rad i pristup pridonosi razvoju “općeg konceptualnog i djelatnog okvira koji pomaže razumjeti kako se zajednice nose s traumatskim iskustvima”. (10) Humanističko promišljanje Banije, izraženo ponajprije u “etici brižnosti”, poštovanja integriteta sugovornika, otkriva kako se ljudi nose s traumom. U razumijevanju i prezentaciji “zapuštene i osiromašene regije” pomaže im lokalno znanje i iskustvo, naviknutost na razne vrste izazova, od onih ratnih do svakodnevnih egzistencijalnih. Autorice su svjesne osiromašivanja, migriranja i masovnog iseljavanja stanovništva iz ove regije, ali ključnim drže nužnost napuštanja “okrutnog optimizma” i pasivne nade u bolje sutra. Razvojnu šansu regije vide u viziji “zelenog prostora budućnosti” i izvorišta kulturne kreativnosti i vitalnosti, uz presudnu ulogu “drukčijeg Zagreba”. (13)

Renata Jambrešić-Kirin u tekstu “Treba čuti, vidjeti i dotaknuti. Može li etnografija razgraditi naraciju straha?” pristupa temi potresa kao metafori za egzistencijalnu potresenost. Zajedno s istraživačima na terenu otkriva stvarne probleme i poteškoće s kojima se ti ljudi suočavaju, ostajući nakon ratnih događanja na periferiji. Zagreb i Jadran su posvemašnja suprotnost jer se ovdje teško živi i iseljava. Iznosi iskustvo o važnosti naratologije i pripovijedanja, u kojima poslijepotresne osobne naracije zauzimaju središnje mjesto u javnom prostoru i u društvenom i humanističkom diskursu o posljedicama katastrofe. Više od slijeda prirodnih i društvenih katastrofa dirnula ih je solidarnost i pomoć hrvatskih građana. Ljudima s margine jednako je važno da ih se uključi u “socijalne mreže i učini govornicima o vlastitoj budućnosti” (30), koliko i materijalna pomoć. “Dogodila se civilna revitalizacija Banijaca kao građana i državljana, a ne pripadnika određene etničke i socijalne skupine”. (32) Autorica zaključuje da je prirodna katastrofa ovdje proizvela “društveni pre-tres” (33) i najavila promjene u pristupu problemu socioekonomskih nejednakosti.

Anamaria Franceschi, etnologinja, antropologinja i aktivistica iz Siska, u članku “*Potres* na Baniji: raskid s okrutnim optimizmom” iznosi svoja iskustva

iz dva projekata u kojima je sudjelovala. I ona upućuje na marginalizaciju, egzistencijalnu nesigurnost i zapuštenost. Potres nije glavni uzrok nesigurnosti: širi problemi vezani su za političku infrastrukturu. Koristi termin “okrutnog optimizma” kako bi objasnila nerealna očekivanja unutar postojećih odnosa društvene moći, koji se temelje na produktivnosti kao mjerilu ljudskog života, ali i cjelokupnog ekosistema, a ne na ljudskom radu i potrebama. Upravljanje postpotresnom krizom je “ogoljivanje odnosa moći”, što izaziva nezadovoljstvo i opći antagonizam prema politici, ali rada i – otpor *odozdo*. Brine je da će poslije faze solidarnosti i pomoći, ponovno nastupiti stanje stagnacije, socijalne disperzije i političko-ekonomske nesigurnosti. Njezinu osobnu ljutnju izazvale su afektivne politike nekih medija koji su u uvjetima katastrofe koja je pogodila područje od 120 tisuća ljudi pokušali pobuditi “etnonacionalističke diskurse” (55) raspravom o Baniji ili Banovini.

Jelena Marković člankom “Smijeh je za one koji najviše pate? Bilješke s Banije” iznosi iskustvo etnografskog istraživanja kojem je u središtu bilo pripovijedanje o ratu, traumi i svakodnevicu s posebnim naglaskom na ironiji i humoru. Njezini sugovornici su često koristili ironiju kao “komunikacijsku strategiju” kako bi osigurali sigurniji prostor koji ih “štiti od izravnosti u kojoj je ranjiva (osoba), izravnosti komunikacije boli koja će sugovornika može opteretiti (posljedično i udaljiti i izuzeti), a govornika poniziti.” (81). Autorica ističe “besprizornost vlastite patetične pozicije” (87), u kojoj se iz ugodne zagrebačke sredine bavi egzistencijalnim preživljavanjem svojih sugovornica i sugovornika.

Kritički se određuje prema “medijskom veličanju” sudjelovanja navijačke skupine Bad Blue Boysa u akciji pomoći stradalom stanovništvu, držeći je “ciničnom”. Velika je “doza idealizacije” kada se govori o njihovoj pomoći svima bez etničke razlike jer njihova retorika na stadionima pokazuje suprotno. (84)

Mirna Tkalčić Simetić, apsolvantica studija etnologije i antropologije u Zadru, u tekstu “Čekajući obnovu: heterokroničnost petrinjskih ruševina”, piše o svom etnografskom istraživanju u Petrinji u razdoblju “čekanja na obnovu” od travnja 2021. do travnja 2023. Provela je nekoliko višednevnih i jednodnevnih posjeta i razgovarala s većim brojem osoba. Stabiliziranje ruševina – heterotipija, kojoj je u osnovi političko-konzervatorska odluka o reizgradnji grada *kakav je nekad bio*, izazvala je zabrinutost i ogorčenost među građanima, s obzirom na potrebu hitnog djelovanja. Ta je odluka donijeta bez uključivanja građana, pa su smatrali da politički akteri nemaju pravog uvida u stanje u gradu i ne vode

računa o njihovim interesima. Autorica polazi od teorije “društvene proizvodnje ruševina”, pri čemu je presudna uloga političkih odluka i intervencija u planiranu reizgradnju. Građani su pokazali spremnost za angažman, ali se postupno proširio osjećaj nemoći i nepovjerenje u politiku upravljanja obnovom.

Tamara Banjeglav, znanstvena suradnica u Institutu za kulturne studije i studije sjećanja pri Znanstveno-istraživačkom centru Slovenske akademije znanosti i umjetnosti, u prilogu “‘Bila je to zima puna očaja’: diskurzivna praksa u medijskom izvještavanju o petrinjskom potresu”, prezentirajući analizu medijskih članaka od 29. prosinca 2020. do 31. siječnja 2021., konstatira da su mediji u početku bili zabavljeni temom ljudskih gubitaka, akcijom prikupljanja pomoći, humanitarnošću, empatijom i solidarnošću, računajući prvenstveno na emocije. Razmatrali su se razmjeri štete, činile usporedbe s ratom i stradanjem Vukovara. Otkrivala se “sramotna istina” o tome kako ljudi ovdje stvarno žive, “skriveno na očigled” (142). Radilo se, međutim, o “privremenoj utopiji”. U kasnijoj fazi u prvi plan je došla teza o “gradu duhova”, obnavljaju se kuće, ali ne i život. Kritika je usmjerena na sporost obnove zbog nedovoljne organiziranosti i efikasnosti države, uz podsjećanje na loše izvedenu poslijeratnu obnovu. U nekim medijima potaknuta je rasprava o tome je li ispravno reći Banija ili Banovina. Autorica konstatira da su mediji pomogli “eksponorirati oblike slabo vidljivog sporog nasilja na Baniji, nastalog kao posljedica politika sporog razvoja” (144), ali ostaje upitno čiji će i koji narativi biti dominantni u daljnjem praćenju jer ipak je riječ prije svega o odnosima moći.

Sanja Lončar, izvanredna profesorica na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, angažiranjem u timu prof. dr. sc. Vladimira Čavraka¹, dobro je upoznala suštinu banijskih tema i problema. U prilogu “Očuvanje prostornog identiteta Banovine/Banije nakon potresa” inzistira na tezi da čuvanje prostornog identiteta zahtjeva integraciju kulturnih, društvenih i simboličkih aspekata prostora i povezivanje znanja stručnjaka i lokalnog stanovništva. To područje ima potencijala za kvalitetnu obnovu i inovacije jer ga obilježava višestoljetni kontinuitet naseljavanja i bogatstvo ruralnih i urbanih prostornih struktura. Unatoč ratu i potresu urbane cjeline Petrinje, Gline, Hrvatske Kostajnice, Topuskog i Dvora ostale su očuvane, ali su ugrožena seoska naselja zbog male naseljenosti i slabog gospodarstva,

1 *Društvena i gospodarska revitalizacije Siska i Banije/Banovine* (ur. Vladimir Čavrak), Ekonomski fakultet u Zagrebu – Filozofski fakultet u Zagrebu – Pravni fakultet u Zagrebu, Zagreb 2022.

posebno poljoprivrede. Ocjenjuje da su fragmentarne intervencije u prostoru nedovoljne i neadekvatne te da treba strateški promišljati daljnje aktivnosti u dva pravca: prvo, u očuvanje i unaprjeđenje prostornog i graditeljskog nasljeđa i drugo, oblikovanje nove arhitekture koja poštuje prostorni kontekst i kreativno interpretira nasljeđe. Ističe kao posebne vrijednosti za očuvanje identiteta regije: tradicijsku arhitekturu i memorijalnu baštinu. Podsjeća na tri inicijative čiji je cilj stvaranje strategije prostornog razvoja: 1. Apel za sveobuhvatan, uključiv i znanstveno utemeljen pristup obnovi potresom pogođenih područja Sisačko-moslavačke županije (Apel 2021); 2. Stručne tribine o obnovi Sisačko-moslavačke županije od 4 — 6. mjeseca 2021. – 4 tribine, s 12 predavanja; 3. Program društvene i gospodarske revitalizacije: Potpomognuta područja Sisačko-moslavačke županije pogođena potresom ². Ipak, konstatira na kraju da dosad nije razvijen “cjelovit, integrirani pristup koji bi obuhvatio prostorne, kulturne i društvene specifičnosti i slojevitost regije” (183).

Ivo Lučić, novinar, karstolog i aktivist, u kratkom osvrtu “Podzemlje koje guta Baniju”: pozadina medijske percepcije pojave urušenih vrtača”, objasnio je pojavu rupa u zemlji na području sela Mečenčana, nedaleko Hrvatske Kostajnice, koje su nastale kao postseizmičke posljedice. Mitskog su porijekla priče o tome da je urušavanje zemlje “usud, prijetnja i neizvjesnost”. (189) Dva su razloga prenatlaženog interesa za ovu pojavu: “medijsko privlačenje pozornosti” i “kulturni konstrukt podzemlja”. Po njemu, riječ je o “urušno-sufozijskim vrtačama” kakve se nalaze u područjima prekrivenim karbonatnim stijenama. (191) Upozorava na važnost istraživanja i rasprava o percepciji prirode, posebno u Dinarskom kršu, jer se o tome malo zna. Autor zaključuje s “takvim ‘rupama u znanju’ teško je razgovarati i o rupama u zemlji i doslovno i metaforički.” (199)

/

- 2 Program je na zahtjev Vlade Republike Hrvatske u ožujku 2021. izradio stručni tim stručni: prof. dr. sc. Vladimir Čavrak, Ekonomski fakultet Zagreb, koordinator; dr. sc. Irena Đokić, EURO EKSPERTIZA j.d.o.o., Zagreb; 3. prof. dr. sc. Jasna Blašković Zavada, Fakultet prometnih znanosti u Zagrebu; izv. prof. dr. sc. Tomislav Gelo, Ekonomski fakultet Zagreb; izv. prof. dr. sc. Sanja Lončar, Filozofski fakultet u Zagrebu; doc. dr. sc. Ana Opačić, Pravni fakultet u Zagrebu; prof. dr. sc. Ivo Grgić, Agronomski fakultet u Zagrebu. Program nije prihvaćen i nije javno objavljen. Autori nisu dobili odobrenje da ga objave u knjizi navedenoj u prvoj bilješci.

U cilju prezentacije šire kulturne perspektive, urednice su u uvrstile tri rada koja se bave glazbenim tradicijama i kazališnim praksama i tek su dijelom vezane za potres.

Prilog *Joška Čaleta*, etnologa i glazbenog pedagoga i *Tvrtka Zebeca*, etnologa i etnokoreologa “‘Pjesme moje u škatuli stoje’: projekt obnove ženskog tradicijskog pjevanja Banovine i Pounja” bavi se jednim zanimljivim etnomuzikološkim projektom. Autori polaze od uvida suvremene muzikologije da uslijed promjene načina života nestaje tradicija pjevanja u neformalnim javnim i privatnim prilikama. Danas tradicijsku glazbu u prigodi različitih narodnih i vjerskih događanja kao što su procesije, običaji i obredi, pretežno izvode lokalne folklorne skupine. Primijenjena etnomuzikologija nastoji u suradnji s društvenom zajednicom poticati rad folklornih ansambala i raznovrsnih smotri folklor. Festivalizacija i institucionalizacija su danas najvažnije polje primjene njezinih rezultata. U tom smislu je podržana i tradicijska glazba na Baniji pa je tako na Međunarodnoj smotri folkloru u Zagrebu 2017. nastupilo 13 folklornih skupina iz regije. To je potaknulo i inauguriranje terenskog projekta obnove ženskog pjevanja Banovine i Pounja. Uz pomoć etnomuzikologa i etnokoreologa ansambala Harmonija disonance odabrano je šest lokaliteta – Bobovac, Divuša, Hrvatski Čuntić, Hrastovica, Jabukovac i Majur za organiziranu i stručnu obnovu tradicijskog pjevanja. Autori iznose pozitivno iskustvo iz Hrvatskog Čuntića.

Irena Miholić, znanstvena suradnica u Institutu za etnologiju i folkloristiku, u članku “Banijski bubanj” obrađuje temu tradicijskih glazbala i otkriva da je sviranje dviju svirala i bubnja lokalna posebnost koja svoje korijene vuče iz Vojne krajine. Osvrće se na ranije zapise o ovim instrumentima u radu Stjepana Stepanova, Živka Kljakovića, Krešimira Galina, Franje Kuhača i Koraljke Kos. Poziva se na analizu prof. Kos o utjecaju turskih i krajiških vojnih tradicija i njezin zaključak da je sviranje na Banovini “izdvojen glazbeni fenomen”. (234) Sastav dviju svirala i bubnja pokazuje nasljeđe iz različitih svjetova, čak da je riječ o “kreativnom spoju Istoka i Zapada”. Tradicionalnih glazbala više gotovo i nema pa je vrijedan pažnje pokušaj izrade banijskog bubnja u Hrvatskom Čuntiću.

Suzana Marjanić, znanstvena savjetnica u Institutu za etnologiju i folkloristiku u članku “Od Mikčevih zenitističkih večernji do ‘bijeke mačke na panju’: banijski dvo-ogled o performerskoj sceni i zoovizuri na potres”, piše o primjerima izvedbene umjetnosti, s naglaskom na performansu i kritičkoj ani-

malistici. Osvrće se na avangardne kazališne prakse pa podsjeća na svojevrsni performans, “večernji”, što ih je držao Marijan Mikac, mladi pisac, pripadnik grupe koja je izdavala avangardni časopis *Zenit*, u Sisku, Topuskom i Petrinji, 1923. godine. Spominje amatersko kazalište Dasku iz Siska i njezinu uličnu predstavu *Jelisaveta Bam* (1984), posvećenu ruskoj avangardnoj skupini Oberia. U angažiranom umjetničkom djelovanju 2000-ih istaknuo se i Marijan Crtalić, multimedijalni umjetnik i kulturni radnik iz Siska, koji je pokrenuo program *Festival Željezara*. Crtalić je u okviru projekta *Nevidljivi grad* istraživao i odnos umjetničkih koncepata i radništva, imajući u vidu Željezarine kulturne inicijative (likovna kolonija, galerija na otvorenom, književne nagrade). U tom okviru autorica piše i o dvotjednoj akciji u “Šahto-kulturi” u zagrebačkoj tvornici Jedinstvo, koja je otvorena novom predstavom *Panika pod suncem*, inspirirana pjesmama Branislava Ve Poljanskog iz Majskih Poljana kod Gline, brata utemeljitelja zenitizma Ljubomira Micića.

Suzana Marjanić o temi potresa progovara iz vizure odnosa prema životinjama. Uočava iznimnu brigu koje domaće stanovništvo pokazuje prema “blagu”, ali navodi i primjere zlostavljanja. Citira članak udruge prijatelji životinja pod naslovom “Poražavajuća istina: Potres je za mnoge životinje bio spas” (263). Kao simbolički primjer navodi fotografiju bijele mačke koja sjedi na panju jutro nakon potresa, u dvorištu ljudi koji su stradali.

ARHIPELAG BANIJA kao poseban dio Zbornika donosi kolaž različitih tekstova i razgovora urednica s umjetnicama i umjetnicima, porijeklom iz Banije. Kao svojevrsan odgovor na učestalo tematiziranje priče o ispravnosti upotrebe naziva Banija ili Banovina, uključen je tekst Ivane Dragičević, “Banija ili Banovina”, objavljen u njezinoj knjizi: *Nesigurni self-help za današnji svijet*, (Zagreb 2023). Poznata vanjskopolitička novinarka piše o ključnim današnjim žarištima ratova, kriza i katastrofa. U taj kontekst smješta i potres: “Nikada se toliko solidarnosti nije slilo od ljudi za ljude kao tih dana, a nikada manje elementarnog osjećaja skromnosti prema težini same situacije od onih koji su trebali voditi krizu” (273). Razočarano konstatira kako unatoč katastrofalnoj situaciji ima i onih koji potežu pitanje o Baniji ili Banovini. Na takvo tematiziranje naziva regije možda najbolji odgovor daje pjesnik Miroslav Kirin: svatko

ima pravo nazvati taj kraj kako želi. Pita se “Ako se netko rodio na Baniji, živi li sad u Banovini”. “Fluidnost i mnoštvenost” toga prostora navodi ga da govori o međuzemlju, Babaniji (287).

“Arhipelag” Banija povijesno je iznjedrio “začudne avangardne poetike” (283) pa su stoga urednice uvrstile u sastav zbornika još jedan tekst o “večernjama” Marijana Mikca 1920-ih. Nebojša Borojević, kazališni redatelj i glumac, utemeljitelj sisačkog avangardnog kazališta Daska, u osvrtu “Zenitistička večernja. Zapisi lijevom rukom”, prisjeća se događaja od prije 100 godina kada je Mikac u Sisku održao zenitističku večer. U podrumu konačišta u kojem je Mikac odsjeo, 2020. nakon potresa pronađena je kutija u kojoj se nalazio i dnevnik i nekoliko njegovih pisama stanovitoj gospođici Agnezi, isječak iz lokalnih novina, Mikčeva knjiga *Efekt na defektu*, nekoliko originalnih skica s potpisom Tatlin i slika s potpisom Malevič te pismo pisano ruskom ćirilicom skupine Oberiu. Tu su se našli i svi brojevi *Zenita*.

Razgovor s umjetnicama i umjetnicima dopunjava ukupna nastojanja i angažman urednica. Za *Moniku Herceg*, pjesnikinju i dramatičarku, Banija je “nekačav prostor spajanja tog nadrealnog iskustva surovosti života i onoga što je nekakva magičnost toga krajolika” (285). Stoga je zanimljiva za filmsku umjetnost, ali i za pisanje. Konstatira da tamo “rat i dalje traje” jer politika stvara pritisak. “A čovjek bi rekao, oko čega, kad više nema ničega. Pritisak oko čega, oko ruševina”, govori Monika. (293)

Miroslav Kirin odgovarajući na pitanje o “zavičajnosti” konstatira “Zavičajni su uvijek na margini” (286). Pitanje zavičaja i zavičajnosti nametnulo mu se tek ratom i potresom, kada su nastale i njegove knjige *Album*³ i *Babanija*⁴. U pogledu kulturnih i umjetničkih praksi, ističe lokalnu spontanost i aktivizam u Petrinji nakon potresa, nasuprot *izvoznom aktivizmu* iz centra. Ključno je za njega da se osigura materijalna osnova, da ljudi imaju od čega živjeti, inače će se poništiti sve što je stvoreno posljednjih dvjesto godina.

Glinska književnica i novinarka *Jagoda Kljaić* inzistira na sagledavanju stvarnosti u njezinom izvornom, nepatvorenom obliku: “Stvarna slika Banije nisu pisci (iz cijele Hrvatske) koje u knjižnici dođe slušati sedam-osam ljudi, nego onih devet ili manje ‘seljaka’, koji uz to, govore da ništa ne trebaju. Tko će od njih povući Baniju u budućnost? Nitko!” (297) Ističe pomoć i solidarnost,

3 Miroslav Kirin, *Album*, Vuković&Runjić, Zagreb 2001.

4 Miroslav Kirin, *Babanija*, Naklada Ljevak, Zagreb 2001.

ali upozorava na ružnije ljudske osobine: pohlepu, zavist i nepravdu. Javila su se i politička nadmetanja oko obnove, ističe ova sugovornica, no nitko od političara ne zavlaci ruku u svoj džep “žive kao bubreg u loju na račun građana, a da nikome za svoj (ne)rad ne odgovaraju”. (299)

Nebojša Borojević je skeptičan u pogledu daljnje sudbine “domorodačkog stanovništva” jer je otvorena “trka za zemljom”, naime pojavljuju se ljudi koji u besćenje kupuju velike parcele zemljišta za neki budući razvoj. Upozorava i na poduzetnički projekt uzgoja pilića koji provode “nepoznate privatne osobe”. Za umjetnost i kulturu vidi tek autsajdersku poziciju “stvaranje paralelnog svijeta”. Moguć je projekt, ali on treba početi od vrtića i okupiti svu djecu Banije: “Banija – kreativna košnica – susreti djece s brojim umjetničkim radionicama: proljeće na Baniji, banijska jesen ... umjetnici *in residence* ... ali za to treba strategija, plan, novac, koordinacija, volja i suradnja svih sa svima...” (302)

Nebojša Slijepčević, filmski redatelj, autor svjetski nagrađivanih dokumentarnih filmova “Srbenka” i “Čovjek koji nije mogao šutjeti”, govori o svom prvom igranom filmu *Banija/My neighbor Wolf*, priči o usamljenom stanovniku napuštenog sela u Baniji, kojeg su više puta opljačkali i pretukli razbojnici. Napali su ga jednom prilikom i vukovi. Šira tema filma su opustjela sela i prepuštanje sudbini. Ljudi koji ostaju živjeti u tom području vraćaju se u 19. stoljeće. Smatra da država igra lošu ulogu jer za te ljude čini vrlo malo.

Martina Grbeša, profesorica hrvatskog jezika i književnosti u petrinjskoj srednjoj školi angažirala se odmah po potresu, “poetskim aktivizmom”, umjetničkim projektom “Pronađimo smisao u gradu”: spomenike i urušene fasade oblijeplila je književnim citatima. Inicirala je nasumično susretno fotografiranje građana uz neku njihovu poruku s ciljem da ostanu dokumentarni zapisi. Vrijedi citirati njezin iskaz, svojevrsnu poruku: “... treba malo izaći iz toga banijskog banovinskog jala, jada i žalosti te vidjeti da nije sve to samo ovdje tako, da ovdje žive ljudi koji stvarno grizu, koji su pametni, rade, koji su dragi, inteligentni... i ne želim da se sve svede na krave, zaboravljenost i trulež, nego želim da se vidi da ljudi razmišljaju, da grebu i da žele promjenu” (314).

Na kraju zbornika su dodani Književni fragmenti i Izbor pjesama i proznih zapisa. Predstavljani su odlomci knjige kratkih pripovjetki *Jagode Kljaić*, “Kuća sa zelenim barkodom. Priče iz epicentra” (Plejada, 2021) s neposrednim svjedočenjem o ljudima suočenim sa silama prirode. Uvršten je i izbor iz spomenute knjige *Miroslava Kirina*, “Babanija”. U izboru pjesama zastupljeni

su radovi *Monike Herceg*, izborom iz recitala “Grad po mjeri čovjeka koji može voljeti”, koji je autorica izvela u porušenoj Petrinji 6. studenog 2021. i dvije pjesme *Nebojše Borojevića*, zapisane 31. siječnja 2021.

/

Znanstvenici iz Instituta za etnologiju i folkloristiku hrabro su i znalački ušli u istraživački proces. Ono što je posebno vrijedno je njihovo nastojanje da u svjetlu svog znanstvenog diskursa sagledaju humanističke i kulturološke posljedice potresa i zatečene stvarnosti. Koristili su brojne koncepte koji mogu biti primjer kako se primjenjuju rezultati suvremene znanosti u praksi. Otkrivena je duboka egzistencijalna nesigurnost, siromaštvo i nemoć da se vlastitim snagama otvori perspektiva. Međutim, ono što je posebno porazilo ljude s ovog područja i istraživače bila je nespремnost države, političkih i društvenih aktera da djeluju brzo i efikasno, da osmisle i započnu provedbu plana obnove i “revitalizacije”. Kasnilo se dvije godine do početka ozbiljnijih zahvata, što je dovelo do daljnjeg demografskog osiromašivanja regije.

Potvrdili su neke već znane činjenice: poslijeratna ratna obnova nije dala rezultata, mnoge kuće su loše građene, nije osiguran privredni razvoj, regija je ostala prometno izolirana, a obnova ima i selektivne dimenzije jer se zemlja u Baniji prodaje u besćenje.

Potres je izazvao nove traumatske posljedice: razaranja i ljudske žrtve ugrozili su opstanak zajednice. Istraživanje je otvorilo brojna pitanja: postoji li zapravo provediva strategija razvoja i revitalizacije; tko će posredovati “lokalno znanje” u efikasnu praktičnu akciju; ima li novih aktera koji će osigurati materijalni razvoj, zapošljavanje itd. Renata Jambrešić Kirin, Sanja Lončar, Vladimir Čavrak i dr., svojim su dosadašnjim angažmanom dali sve od sebe da istraže, argumentiraju, da “po crti svoje savjesti” upozore i javno djeluju, da predlože, svjesni da su poluge u drugim rukama ili što bi jedna mlada istraživačica rekla: “Međutim, ostaje pitanje koji (i čiji) narativi o ovom prostoru će postati ‘vidljivi’, a koji će i dalje ostati ‘nevidljivi’” (149).

Zbornik je znanstveno utemeljen, sadržajan, sa širokim obuhvatom tema i pitanja i otvoren za daljnja istraživanja. Svi sudionici ovoga posla, posebno urednički tim zaslužuju priznanje i čestitke. Puno je pitanja koja traže odgovore i drugih znanstvenih disciplina i struka i, naravno, političkih aktera. Eko-

nomisti, sociolozi, politolozi, prirodosnanstvenici moraju kritički analizirati koja je stvarna perspektiva ovog lijepog kraja, nadomak Zagrebu, na putu iz Panonije u Mediteran... Posebno područje kritičke analize mora biti političko odlučivanje i utjecaj građana koji tu žive. Dva novija primjera ne ulijevaju previše nade: pokušaj da se na području Sisačko-moslavačke županije grade mega farme za uzgoj pilića i rasprava o izgradnji zaobilaznice oko Petrinje koja ne rješava cjelovit problem prometno izoliranog banijskog kraja, ali i hrvatske prometne strategije u cjelini.

Ilija Ranić

O autorima

/ Marko Faber

Marko Faber, rođen 1997. godine u Zagrebu. Nakon završene Klasične gimnazije u Zagrebu upisao prijediplomski istraživački studij geografije na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Završni rad na tome studiju, pod naslovom Promjena ulične toponimije u post-jugoslavenskom periodu (1990. — 2018.): usporedba Zagreba i Beograda, obranjen je 2019. godine. Iste godine upisan je diplomski istraživački studij geografije (modul: prostorno planiranje) na zagrebačkom PMF-u, a diplomski rad pod naslovom Medvednički potoci u prostornom planiranju Zagreba obranjen je 2022. U jesen 2022. upisan je diplomski studij suvremene povijesti (Master of Arts in Comparative History) na Srednjoeuropskom sveučilištu u Beču, koji je dovršen obranom diplomskog rada pod naslovom Forging Brotherhood: Education and Inter-ethnic Relations in Early Socialist Croatia (1943 — 1952) u proljeće 2024. godine. Trenutno zaposlen kao učitelj geografije u Osnovnoj školi Bukovac.

e-mail: marko.faber26@gmail.com

/ Danijel Matijević

Danijel Matijević doktorirao je povijest i židovske studije na Sveučilištu u Torontu. Predavao je na teme genocida, Holokausta, zapadne civilizacije i moderne srednjoistočne Europe na Sveučilištu McGill, Sveučilištu u Torontu i Champlain College St-Lambert. Matijevićovo istraživanje usmjereno je na povijest masovnog nasilja

i genocida, Holokausta, intelektualnu povijest te kolektivno pamćenje. Trenutno je voditelj Centra za istraživanje Holokausta i genocida na jugoistoku Europe na Sveučilištu u Rijeci, kao i YUFE4-MSCA postdoktorand na Sveučilištu u Rijeci i Sveučilištu u Maastrichtu.

e-mail: danijel.matijevic@alumni.utoronto.ca

/ Mila Dragojević

Mila Dragojević je politologinja, redovni profesor i voditeljica Odsjeka političkih znanosti na sveučilištu The University of the South u Sjedinjenim Američkim Državama. Autorica je niza znanstvenih članaka i tri knjige, *The Politics of Social Ties: Immigrants in an Ethnic Homeland* (Ashgate/Routledge 2014), *Amoral Communities: Collective Crimes in Time of War* (Cornell University Press 2019), and *An Uncertain Spring: Reform, Protest, and Suppression in Croatia, 1968 — 1971* (Indiana University Press, 2026). *Amoral Communities* je prevela Srednja Europa pod naslovom *Identiteti u ratu: Civilne žrtve u komparativnoj perspektivi* i objavila 2020. Godine. Fondacija Harry Frank Guggenheim, Appalachian College Association, Fulbright i sveučilište The University of the South su dali potporu autoričinom radu.

e-mail: midragoj@sewanee.edu

/ Valentina Otmačić

Dr. sc. Valentina Otmačić je zamjenica predstojnika Centra za studije mira i konflikata Sveučilišta u Rijeci. Bavi se

znanstvenim, pedagoškim i praktičnim radom u područjima mira, transformacije sukoba i ljudskih prava. Doktorat iz mirovnih studija stekla je 2018. g. na Odsjeku za društvene i međunarodne studije Sveučilišta u Bradfordu u Velikoj Britaniji. Izdavačka kuća Routledge 2025. godine objavila je njenu knjigu "Resisting Inter-Ethnic Violence: Community Approaches to Conflict Transformation in Croatia and Bosnia-Herzegovina" ("Otpor međuetničkom nasilju: pristupi transformaciji sukoba unutar lokalnih zajednica u Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini").

e-mail: valentina.otmacic@uniri.hr

/ *Wojciech Szczepański*

Dr. Wojciech Szczepański (rođen 1976. u Ščecinu), živi u Poznanju. Član je Komisije za balkanske studije Poljske akademije znanosti (podružnice u Poznanju) i Udruženja za balkansku povijest sa sjedištem u Bukureštu. Magistrirao je (2000.) i doktorirao (2005.) na Sveučilištu Adam Mikiewicz u Poznanju. Predavao je studentima srpske i hrvatske filologije na svojoj alma mater i na Sveučilištu Nikole Kopernika u Torunju. Njegova doktorska disertacija bila je na temu: *Srbi i Albanci u razdoblju 1878. — 1918.* Osim u Poljskoj, objavljuje radove između ostalog u Srbiji, Crnoj Gori, Kosovu, Turskoj, Bugarskoj, BiH i Novom Zelandu. Specijalizirao se za povijest balkanskih i srednjoeuropskih zemalja 19. i 20. stoljeća, te njihova suvremena politička pitanja.

e-mail: woytasqu@o2.pl

/ *Vuk Bačanović*

Vuk Bačanović je sarajevski historičar, dugogodišnji novinar i urednik. Diplomirao je historiju na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Autor je više naučnih članaka i stručnih rasprava, među kojima se posebno izdvajaju studije posvećene historiji pravoslavlja u Humskoj zemlji, Trebinjskoj oblasti, odnosno Hercegovini tokom XIV i XV vijeka, kao i radovi o eshatološkoj prirodi srednjovjekovnih etničkih identiteta među južnoslovenskim narodima. Njegova istraživanja primarno su usmjerena na historijsku antropologiju, srednjovjekovne političke i religijske identitete, te procese oblikovanja kolektivnih predstava u predmodernim društvima. Trenutno je doktorand na Odsjeku za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

e-mail: vukbacanovic@gmail.com

/ *Todor Kuljić*

Todor Kuljić je sociolog, profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu u penziji. Bavi se historijskom sociologijom i kulturom sećanja.

e-mail: todorunbg@ptt.rs

Upute autorima

Tragovi su znanstveni/naučni časopis za srpske i hrvatske teme koji izlazi dvaput godišnje: u svibnju/maju i u studenom/novembru. Časopis je po svom karakteru multidisciplinaran i interdisciplinaran, pa objavljuje radove iz raznih područja društvenih i humanističkih znanosti, kao što su: povijesne znanosti, političke znanosti, sociologija, filozofija, lingvistika, povijest umjetnosti, ekonomija, etnologija, antropologija, međunarodni odnosi, područne studije i dr. Fokus časopisa je na srpskim i hrvatskim temama u suvremenosti i prošlosti. Od autora se očekuje da pri slanju rukopisa časopisu vođe računa o karakteru časopisa i temama kojima se on bavi. Detaljniji opis profila časopisa može se pronaći u uvodniku prvog broja, objavljenom pod naslovom Čemu *Tragovi*? Uz znanstvene/naučne radove (izvorne i pregledne, te prethodna priopćenja), časopis *Tragovi* objavljuje i studije, eseje, polemičke osvrtne, prikaze knjiga, bilješke o znanstvenim skupovima i događajima, te druge relevantne informacije u vezi s glavnim temama koje obrađujemo. Radovi se objavljuju na hrvatskom i srpskom jeziku, odnosno na onoj verziji tog jezika kojom su napisani. Uz znanstvene članke objavljuju se i sažeci na jeziku na kojem je rad napisan, te na engleskom jeziku, kao i pet ključnih riječi koje najpreciznije upućuju čitatelja u sadržaj rada. U procesu ocjene rada pred njegovo eventualno objavljivanje u časopisu provodi se postupak višestrukog anonimnog recenziranja rukopisa. Recenzenti su stručnjaci (znanstvenici s odgovarajućim izborom

u znanstveno zvanje) iz područja kojim se rad bavi. Konačnu odluku o objavljivanju – na prijedlog glavnog i odgovornog urednika – donosi uredništvo.

Zaprimanje i uređivanje radova, kao ni njihovo objavljivanje se ne naplaćuju. Prihvaćeni članci se prije objavljivanja uređuju po visokim standardima profesionalizma i etike, uz aktivno sudjelovanje autora u tom procesu.

Slanjem rukopisa *Tragovima* autori (autorice) jamče da rukopis koji su poslali nije u procesu ocjenjivanja za objavljivanje u nekom drugom časopisu ili u zborniku. Ako su dijelovi rada objavljeni u okviru drugih publikacija ili su bili dio doktorskih disertacija, autori moraju označiti te dijelove i navesti punu referencu i opseg istovjetnosti. Autori jamče za izvornost rada, te za poštivanje profesionalnih i etičkih kodeksa. Časopis zadržava pravo provjere izvornosti pomoću anti-plagijatorskih softverskih programa.

Radovi se dostavljaju e-mailom na adresu: tragovi.redakcija@gmail.com.

Poželjno je da radovi budu sljedećih opsega: znanstveni članci koji pretendiraju na status izvornog znanstvenog rada od 8.000 do 11.000 riječi, pregledni članci od 4.000 do 6.000 riječi, osvrti i eseji od 5.000 do 8.000 riječi, a prikazi knjiga od 800 do 1.500 riječi. Studije mogu biti i veće po opsegu. Članke treba predati u elektroničkom obliku, oblikovane onako

kako su formatirani objavljeni članci u našem časopisu. Oni trebaju sadržavati: 1) ime i prezime autora, naslov, sažetak na izvornom jeziku na kojem je rad napisan, pet ključnih riječi, 2) sam rad, koji je podijeljen – ako to autor želi – u pojedina poglavlja, pri čemu autor predlaže naslove poglavlja, 3) popis literature i izvora, 4) naslov rada te sažetak i ključne riječi na engleskom jeziku, i 5) kratku bilješku o autoru – od najviše tri rečenice – uz koju ide i e-mail adresa autora.

U *Tragovima* koristimo fusnote, a ne end-note. Autori ih trebaju koristiti za navođenje arhivskih i internetskih izvora poput novinskih članaka ili članaka objavljenih na portalima, ali ne i za pune bibliografske jedinice kad se radi o knjigama, člancima u časopisima ili poglavljima. Te bibliografske jedinice navode se u popisu literature na kraju članka. Isto se odnosi i na neobjavljene izvore, kao što su disertacije, pisana izlaganja na konferencijama ili sl.

Grafički prilozi (tablice, grafikoni i sl.) trebaju biti uključeni u sam članak, ako je to moguće. Slike i kompliciraniji vizualni dodaci mogu biti izdvojeni u posebne dokumente i poslani uz članak, s tim što u tom slučaju treba jasno označiti gdje bi ih trebalo objaviti u samom članku.

U slučaju uključivanja priloga iz nekog drugog izvora, autori su sami dužni osigurati dopuštenje.

I Citiranje i navođenje literature

Reference u članku treba navoditi u zagradama ako se radi o člancima, knjigama, zbornicima i neobjavljenim radovima, i to ovako: (Marković, 2016), odnosno (Marković i Petrović, 2016: 32), ili (Marković u Petrović, 2016: 30).

Literatura se abecednim redom i bez rednih brojeva navodi na kraju članka i to ovako:

Za knjige:

Majski, B. (ur.). 1976. *Vukovarska komuna 1945-75*. Turistkomerc. Zagreb.

Za priloge objavljene u zborniku:

Petrač B. i Zmaić K. 2003. Veličina gospodarstva u funkciji robnosti poljoprivrednih proizvoda, u: Štambuk, M. i Šundalić, A. (ur). *Razvojne perspektive ruralnog svijeta Slavonije i Baranje*. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Zagreb: 195-206.

Za članak u časopisu:

Pejaković, T. 2016. Biološki sastav i starene stanovništva Vukovarsko-srijemske županije 1961.-2011., *Hrvatski geografski glasnik*, 78 (1): 125-158.

Za korporativni izvor:

Country Report: Croatia. 2018. Economist Intelligence Unit. London.

Za disertacije koje nisu objavljene kao knjige:

Marko Petrović. 2013. *Politička kultura u doba socijalizma*. Neobjavljena disertacija, Fakultet političkih znanosti. Zagreb.

Za mrežni izvor koji ima autora:

Butković, F: Za izgradnju kanala Dunav-Sava treba nam 850 milijuna eura, Slobodna Dalmacija, 29. veljače 2016. <http://www.slobodnadalmacija.hr/novosti/hrvatska/clanak/id/303884/butkovic-za-izgradnju-kanala-dunav-sava-treba-nam-850-milijuna-eura>, Pristupljeno: 11. listopada 2016.

Pri navođenju više različitih radova istog autora objavljenih iste godine, koriste se – uz navođenje godine – i oznake a, b,

i sl: npr. (Marković, 2014a) i (Marković, 2014b). Za radove koji imaju više izdanja, a posebno ako je izdanje iz kojeg se citira objavljeno mnogo kasnije od izvorne godine objavljivanja, navode se i godina prvog izdanja i godina onog izdanja iz kojeg autor citira: npr. Kant (1781/2012: 43). Autori moraju osigurati konzistentnost pri navođenju izvora i sastavljanju popisa literature. U popis literature uključuju se samo radovi na koje se autor u članku referira ili ih citira, a ne i oni radovi koji su možda poslužili u procesu zaključivanja ali ih nema među referencama u članku.

/ *Autorska prava*

Autori zadržavaju autorska prava za članke objavljene u časopisu, ali svojim pristankom na objavljivanje daju časopisu pravo prvog objavljivanja u tiskanom i elektroničkom formatu. Uredništvo očekuje da se pri svakom eventualnom daljnjem objavljivanju članaka objavljenih u našem časopisu navede referenca na izvorno objavljen članak, te da se o tome prije objavljivanja informira urednika. Časopis ne dopušta prenošenje većih dijelova ili cijelog članka objavljenog u *Tragovima* trećim osobama (fizičkim i pravnim) bez eksplicitne suglasnosti autora.

/ *Etičnost*

Uredništvo *Tragova* primjenjuje visoke etičke i profesionalne standarde, koji uključuju nultu razinu tolerancije prema plagiranju, falsificiranju, fabriciranju činjenica, namjernom pogrešnom ili manipulativnom navođenju izvora, nenavođenju izvora ili prisvajanju kao svojih tuđih ideja i zaključaka. Ne tolerira se govor mržnje ili omalovažavanje, te bilo

kakav oblik diskriminacije prema drugim autorima. U člancima koji imaju dva ili više autora, odgovornost je na svim autorima da jasno razriješe međusobne odnose u pogledu autorstva, prije nego što rad pošalju u proces odlučivanja za objavljivanje u *Tragovima*. Eventualni sukobi interesa moraju biti jasno naznačeni, a autori moraju poštovati autorska prava drugih autora. Članci koji ne poštuju ta načela neće biti objavljeni u ovom časopisu.

snajperisti / Domovinski rat / mediji / peta kolona
/ Srbi u Hrvatskoj / Nezavisna Država Hrvatska /
Holokaust nad Židovima / ustaški genocid nad
Srbima / Samudaripen nad Romima / Klinika
za psihijatriju "Vrapče" u Zagrebu / aktivizam
mladih / politike sjećanja / civilno društvo / Bosna
i Hercegovina / Tuzla / Crna Gora / Prvi balkanski
rat / politički i teritorijalni ciljevi / Srbija / Albanci
/ srednjovjekovna Bosna / Raška / Humska zemlja
/ Srbi / Bošnjani / etnički identitet / etnogeneza /
natio / ethnos / diplomatika / povelje / pravna
praksa / rat i granica / studentsko-građanski
protest / epohalna svest / korupcija / procedura /
potres na Baniji

ISSN 2623-8926

9 772623 892003